HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 9.

Helynévtörténeti Tanulmányok

9.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István
Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2013

A Magyar Névarchívum Kiadványai 29.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2013
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2013

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József

Tartalom

RÁCZ ANITA: A nép(név) fogalmának változása, értelmezése 7
KOCÁN BÉLA: Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori településneveinek nyelvi rétegei 19
K. NÉMETH ANDRÁS: *Regenkes alias Koppankes* A *Koppány* folyónév keltezéséhez 31
BÁBA BARBARA: A *vejsze* lexéma története és korai ómagyar kori előfordulásai 43
SZŐKE MELINDA: A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata 57
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről 77
DITRÓI ESZTER: Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra — Vendvidéki esettanulmány 89
TÓTH TEODÓRA: Dercen: egy nyelvjárássziget helynévrendszertani sajátosságai 101
GYŐRFFY ERZSÉBET: A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai 115
PÁSZTOR ÉVA: Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémái 127
SLÍZ MARIANN: Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem 139
MOZGA EVELIN: Szempontok az *-s ~ -cs* képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához 153
BÖLCSKEI ANDREA: A kelta vallásosság helynévi nyomai a Brit-szigeteken 169
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei..... 185

Rácz Anita

A nép(név) fogalmának változása, értelmezése*

1. Az utóbbi néhány évben megszületett munkáim témáját a magyar nyelvtörténetben ómagyar kornak nevezett időszak (895–1526) népneveket tartalmazó településneveinek több szempontú nyelvészeti vizsgálata adta. A legutóbb megjelent könyvem is ehhez a témakörhöz kapcsolódik, hiszen a népnevekből alakult régi településnevek történeti adattárát tartalmazza. Jelenleg ennek a jelentős mennyiségű névanyagnak az elemző feldolgozásán dolgozom. A dolgozat témameghatározása egyértelműnek látszik, ám mégis úgy gondolom, hogy mindenekelőtt feltétlenül tisztázni kell, hogy mit értsünk a n é p n é v fogalmán.

A mai nyelvhasználó számára a népnévi lexémák jól körülhatárolható csoportját adják a magyar szókincsnek: bizonyos többé-kevésbé pontosan meghatározható tulajdonságokkal bíró embercsoportnak, egy népnek, ethnikumnak a megjelölésére szolgálnak.

Az értelmezés azonban korántsem ilyen egyszerű akkor, ha figyelembe vesszük azt is, hogy magának a n é p fogalmának a jelentése hogyan változott, alakult a történelem során: egyáltalán mely szavakat használták a korai időktől e fogalom (az írásosságban leginkább latin nyelvű) előzményeiként, illetve hogy e lexémák mely fentebb említett „bizonyos meghatározható tulajdonságokat" foglalták magukba, azaz hogyan töltötték be a ma használatos *nép* lexéma szerepét, hogyan feleltethetők meg — ha megfeleltethetők egyáltalán — a mai *nép* fogalmának.

2. A t ö r t é n e t t u d o m á n y egy ideje maga is foglalkozik annak a kérdésnek a vizsgálatával, hogy a mai értelemben vett *nép* és *nemzet* fogalom hogyan alakult ki, a történelem különböző korszakaiban hogyan formálódott, változott a jelentéstartalmuk. Célszerű tehát ennek a tudományterületnek az ide vágó kutatási eredményeit röviden áttekinteni.

A történészek közül többen, így KRISTÓ GYULA is felhívta a figyelmet arra, hogy a XI. századra vonatkozóan a nép, pontosabban az ethnikum tartalmát a mai felfogástól eltérően kell értelmeznünk: ugyanis valamely népet, ethnikumot meghatároz az eltérő eredet, ennek következményeként az eltérő életmód, szokások és viselkedési normák, más lakáskultúra, öltözködési sajátosságok, az ún. „mi-tudat" és végül a nyelv (2000: 11). Ezek alapján az ide sorolható fogalmak világosnak és egyértelműnek gondolhatók, ám ha e szócsoport tagjainak jelentéstörténetét meg-

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával.

vizsgáljuk, nagyfokú változékonyságot tapasztalunk a körükben. Ennek egyik fő oka talán éppen az lehet, amire SZŰCS JENŐ figyelmeztet: „A népnevek általában nyelvileg és tradícióikban különböző néprészek összefoglaló megjelölései. Maga a név vagy annak tartalma is gyakran változik a népalakulatok osztódása, egyesülése, új keretek képződése nyomán." (1997: 182). Megfigyelhetjük, hogy ugyanazt a népcsoportot egyazon időben vagy éppen az idők során egymást követően különböző nevekkel illették, illetve másfelől az is előfordulhat, hogy egyetlen elnevezést több népcsoport megjelölésére is használtak. Az ethnonimák jelentése bővülhet, szűkülhet, vagy éppen teljesen meg is változhat.

3. A téma legelismertebb magyarországi történész kutatója vitathatatlanul SZŰCS JENŐ volt, aki több évtizeden át számos tanulmányában foglalkozott ezzel a kérdéssel, és vizsgálatának eredményeit összefoglalóan „A magyar nemzeti tudat kialakulása" (1997) című önálló monográfiájában tette közzé.

SZŰCS az Európában a történelem folyamán megjelenő, általa „nemzetiségek"-nek nevezett egységek kialakulását illetően három variánst különböztet meg, amelynek alapja az, hogy a majdani Európa — mint leendő történeti egység — az i. sz. 900–1100 körül egy idősebb és egy fiatalabb régióra bontható annak alapján, hogy ezek társadalmi, politikai és etnikai struktúrája teljesen eltérő módon alakult. Az ún. idősebb régió „nemzetiségei"-t vagy az újonnan létrejövő politikai keretek, vagy a nagyobb nyelvi egységek fogták össze, határai pedig a Karoling Birodalom összeomlása, a 9–10. század után rajzolódtak ki. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy már ekkor beszélhetnénk velük kapcsolatban a mai értelemben vett *nép* vagy *nemzetiség (gens, natio)* fogalmáról, hiszen „A későbbi nemzeti nevek mögött jelentkező »Mi«-tudat az ezredforduló idején még igen sporadikus, esetleges és egyéb csoporttudatoknak alárendelt." (SZŰCS 1997: 14). Az ún. fiatalabb régió „nemzetiségei"-nek egy része már a 6–8. században létezett, ilyenek a csehek, morvák, lengyelek, magyarok, dánok, svédek, norvégok stb., azaz az „ilyen nevű, nyelvű és összetételű etnikai képződmények és »barbár« politikai keretek" (i. h.) volta már a korai középkortól igazolható. Ezeknek az alakulatoknak a későbbiekben a nyelvi-etnikai jellege csak módosult, s ahogyan SZŰCS írja, „E fiatalabb régióban régi etnikai képződmények adtak nevet, képezték gerincét, határozták meg jellegét azoknak a nagyobb politikai vagy nyelvi képleteknek, amelyeknek forrásszerű megjelölése a középkor második felében általában *gens* vagy *natio* volt." (i. m. 15). Hogy ezeket a magukat eredetközösségként, azaz *natio*ként számon tartó népeket, másképpen *gens*-eket milyen kritériumok alapján lehet elkülöníteni egymástól, azt már SZENT ÁGOSTON megfogalmazta a „De civitate dei" című művében (i. sz. 413–416), úgy mint *lingua, mores, leges, instituta,* azaz nyelv, szokások, jog, intézmények. I. sz. 500 környékén Nyugat-Európában olyan nyelvi és kulturális tekintetben összefüggő népalakulatok éltek, amelyek tudatában voltak az etnikai és a politikai összetartozásuknak.

A *gens* kifejezés SZŰCS magyarázata szerint „A késő antik és korai középkori fogalomalkotásban (…) olyan barbár népalakulatokra vonatkozott, amelyek csoporttudatában domináns szerepet játszott a közös eredet hite, etnikai értelemben többé-kevésbé egységet alkottak, ugyanakkor politikai értelemben is szervezett alakulatok voltak. E szó származéka, *gentilis* egyszerre jelentett valamely »néphez tartozót« és (római szempontból) »barbárt«, (keresztény szempontból) »pogányt«." (1997: 42). A magyar tudományos irodalomban általában használt *ethnosz* vagy *ethnikum* az antikvitásban egészen más jelentéssel bírt: az együtt élő, nem feltétlenül rokon emberek vagy állatok megnevezésére szolgált. Az így említett emberek nem tartoztak városállamhoz. Az ókorban tehát az volt igazán fontos, hogy egy népcsoport a rómaiakhoz vagy a görögökhöz tartozik-e, a középkorban pedig, hogy keresztény vagy zsidó-e. Akik nem tartoztak e kategóriákba, azok „barbárok" voltak, az ezen belüli hovatartozásuk nem volt igazán lényeges (az Újszövetség is így jelöl meg minden olyan embert, aki nem zsidó vagy keresztény).

A magyar *nemzet* lexéma — amelynek legkorábbi adata 1315 körülről való — eredetét tekintve a *nemz* igére vezethető vissza, és a jelentése '⟨férfi, hím⟩ nemi aktus révén létrehoz ⟨magzatot, utódot⟩'. Ebből a cselekvés eredményét jelentő *-et* képzővel jött létre a *nemzet* 'nem, nemzetség, nép, náció' lexéma. A *nem : nemz : nemzet* jelentés viszonya összevethető a latin *genere* 'nemz; szül' : *gens* 'ivadék; nemzetség' : *genus* 'származás; nemzetség, néptörzs, nép' (TESz., EWUng. *nemz*) viszonyával. A középkori magyarban a *nemzet* szó az illető 'leszármazottját', 'utódát', 'családtagját', 'rokonát' is jelentette, sőt a népnyelv később is használta 'rokonság', 'több rokon család összessége' jelentésben (OrmSz., SzamSz., ÚMTsz.). Mindez a mi szempontunkból azért is fontos, mert a *nemzet* lexémát (csakúgy, mint a *nemzetség*-et) tágabb értelemben a *genus,* a *natio* és a *gens* magyar megfelelőjeként a 'nép' jelentéstartalommal is alkalmazták. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *nemzetség* lexéma a *nemzet* szinonimája volt.

A *nép* szó az előzőekhez képest teljesen más etimológiai alapra megy vissza. Első előfordulása 1221-ből mutatható ki a 'valamely helyhez, intézményhez, ritkán személyhez tartozó emberek közössége' jelentéssel, 1315 körül pedig 'közös lakóhely, nyelv, eredet, kultúra által meghatározott közösség' szemantikai tartalommal. Talán összetett szó, amelynek előtagja az ősi eredetű (uráli) *nő* főnév *né-* változata, *-p* elemében pedig a 'férfi' jelentésű, szintén ősi (finnugor) származtatású *fi (< fiú)* lexéma előzménye kereshető (TESz., EWUng.).

A *nemzet,* illetve a *nép* fogalmát a Czuczor–Fogarasi-féle szótár a XIX. század közepén a következőképpen értelmezi: „Egy égöv alatt és földrészen lakó, hasonló eredet és nyelv által másoktól különböző emberek sokasága, pl. magyar, német, franczia, ángol, spanyol nemzet. (…) Különbözik tőle a *nép,* mely többféle eredetü és nyelvü embersokaságból is állhat; továbbá a nemzet valami egészet, s polgárzati egységben élő emberek sokaságát jelenti, a nép pedig határozatlan em-

bertömeg, s különféle viszonyba vehető (…) A nemzetet bizonyos testalkati, és szellemi tulajdonságok jellemzik, milyenek a nemzeti arczvonások, nemzeti nyelv, nemzeti erkölcsök, továbbá nemzeti szokások, pl. táncz, zene, viselet. (…) Az ómagyar alkotmány értelmében, a nemzet a nemesek és nemesi szabadalmakkal élők testületéből állott, tekintet nélkül az eredet és a nyelvek különségére (…) Erdélyben székely, magyar és szász nemzetet különböztetett meg a régibb törvény." (CzF. *nemzet*). A *nép* „Mint gyűnév jelent kisebb vagy nagyobb számu, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, pl. nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; lakhelyre: városi, falusi, pusztai nép; rangra, állapotra: úri, polgári, pór nép, hadi nép, fegyveres nép, szolga nép, köznép, házi nép; nemre férfinép, nőnép v. fehérnép, néhutt nősténynép." (CzF. *nép*). A jó évszázaddal később megjelent értelmező szótárunk pedig a *nép* következő jelentés-meghatározását adja: „Valamely területen élő vagy eredetileg azonos területről származó nagyobb közösség, amelyet a közös eredet és nyelv, valamint az ezekhez kapcsolódó hagyományok fűznek egybe." (ÉrtSz.). A *nemzet*-et pedig a következőképpen értelmezi: „Történelmileg kialakult tartós közösség, amelyet közös nyelv, terület, gazdasági élet, vmely jellegzetes kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosság és rendsz. vmilyen államszervezet tart össze." (ÉrtSz.). Régies, pongyola nyelvhasználatban 'nép', népies nyelvhasználatban pedig a 'nemzetség' (= „Egy őstől származott, ennek nevét viselő ivadékok sora; tágabb értelemben vett család."), illetve 'család' (= „Vérségi kapcsolat által összetartozó nemzedékek sora; nemzetség.") jelentését adja meg (ÉrtSz.)

Hogy a *nemzet(ség)* és a *nép* lexémák középkori használata közötti pontos különbségeket, jelentésük közötti éles határvonalat nem tudunk húzni, azt az is magyarázhatja, hogy a korabeli latin *natio, gens, genus, populus* használata és jelentése is összemosódik, illetve időről időre változik. Ez azt jelenti, hogy „a *gens* magyar megfelelője hol *nemzet,* hol *nép.* Ezzel szemben szabályszerű, hogy egyfelől a *natio* vagy *genus* szót a nyelvemlékek korában általában nem fordítják *nép*nek, a *populus* vagy *plebs* szót viszont nem adják vissza nemzetként." (SZŰCS 1997: 145).

4. Ezen a ponton szükségesnek tűnik azt a kérdést is megvizsgálnunk, hogy m i l y e n k r i t é r i u m o k a l a p j á n mondhatjuk egy embercsoportról, hogy „nép", hiszen ez a probléma már az ókortól foglalkoztatja a gondolkodókat, mint pl. Caesart, Cicerot, Vergiliust. Vessünk egy pillantást arra, hogy az akkori források mit tekintettek egy népet meghatározó kritériumnak!

4.1. Egy nép legfőbb ismérve a történetírásban egészen Hérodotosztól kezdve (kb. i. e. 484–425) a közös származás, a közös eredet volt. A csoport tagjaiban is élt ez az eredettudat, amely a különböző vérségi kapcsolatot magyarázó eredetmítoszokban rajzolódik ki. Ehhez a fő ismérvhez kapcsolódott újabb kritériumként a nyelv, hiszen az egyes népek között a mindennapokban is tapasztalhatták

az ez irányú különbségeket. Ugyanúgy észrevették azonban, hogy az egyes azonos eredetű és azonos nyelvet beszélő csoportoknak a hétköznapi szokásaik, a jogszokásaik, az életmódjuk, a külső megjelenésük és a moráljuk is azonos, azaz ezek a vonatkozások is hozzájárultak a fentebb említett megkülönböztető jegyekhez. Ezeket a sajátosságokat a *mos* vagy *mores* szavakkal fejezték ki, az összes kritériumot pedig egyszerűen a *lingua* ('nyelv') és *mores* ('szokások') kifejezésekkel foglalták össze. Az ókorból TACITUS (i. e. 1. század) felfogását már csak azért is érdemes kiemelni, mert lényegében a mai elképzelésünk, definíciónk alapjának is tekinthetjük. „Germania" című munkájában (27–46. cap.) a germán törzseket a következő sajátosságaik leírásával különböztette meg: *közös eredet, szokások, nyelv* és *törvények.* Ugyancsak ezeket a jellemzőket láthatjuk viszont a középkorban REGINO, prümi apátnak a „Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis" című, 906 körül született munkájában, amely a következőkben látja az egyes népek közötti különbség fő sajátosságait: *se discrepant genere* 'eltérő származásuk', *moribus* 'erkölcsük', *lingua* 'nyelvük', *legibus* 'törvényeik' (1840: 2).[1]

Azonban azt, hogy a fent említett közös sajátosságokat nem kell feltétlenül nagy szigorúsággal kezelni, az is jelzi, hogy ROGER BACON a franciák kapcsán a 13. században állapítja meg, hogy bizony nyelvükben és szokásaikban megdöbbentő különbségek figyelhetők meg (vö. BÁLINT 2006: 286).

Az antikvitás idején a *gens* és a *natio*[2] többé-kevésbé megfeleltethető a mai modern értelemben használt *etnikum* kifejezés jelentéstartalmának. Az említett megkülönböztető jegyek a külső szemlélő (a római populus) számára voltak relevánsak, de érdemes azt is megvizsgálni, hogy az adott csoporthoz tartozók csoporttudatát mi határozhatta meg. A legfőbb feltétel mindenek előtt a „Mi"-tudat létrejötte, azaz a csoport más csoportoktól való elhatárolódása, különállósága érzetének kialakulása volt, amelyet a korai időkben az azonos szokások és történeti hagyományok alapoztak meg. A nép eredetére vonatkozó hagyományok lényegében a vérközösség tudatával kapcsolódnak össze, sőt, egy idő után a csoport tudatában az etnogenezis és a nyelvgenezis szoros összetartozása jelenik meg. Mindezen „kulturális összefüggésekből egyes elemek aszerint nyernek több vagy kevesebb hangsúlyt, hogy az interetnikus érintkezések és konfliktusok, a pszichológiai kontraszthatás révén milyen mértékben kerülnek előtérbe (…) Éppen e szemléletmód magyarázza, hogy az etnikai hovatartozás tudatosításában és kifejezésre juttatásában oly aránytalanul hangsúlyos szerepet játszanak mai értékítéletünk szerint merő külsőségek, mint például a ruházat, fegyverek formája, haj- és szakáll-

[1] Érdemes megjegyeznünk, hogy e kritériumokhoz nagy vonalakban modern tudományok is hozzákötheők: a testi megjelenést az antropológia, az erkölcsök, életmód, szokások és a hitvilág kérdéseit a néprajz, a nyelvet a nyelvtudomány, a fegyvereket pedig a régészet vizsgálja.

[2] E két elnevezés a római népre, a római polgárjoggal rendelkező közösségre nem vonatkozott, ők magukat a *populus* (ti. *populus Romanus*) szóval nevezték meg.

viselet. Mindezek (…) egy sajátos szimbólumrendszer alkatelemei (…) különösen demonstratív módon fejezik ki az etnikai közösséghez való ragaszkodást." (SZŰCS 1997: 60). Így alakul ki az ún. etnocentrikus szemlélet, amelynek következménye lesz az is, hogy az adott etnikum saját magát tekinti „AZ EMBERnek", s ezt jelzi önelnevezésük is, amelynek jelentése nagyon gyakran 'ember'.

4.2. A nyelvészek közül tudomásom szerint egyedül RÓNA-TAS ANDRÁS foglalkozott az ethnikum mibenlétének meghatározásával, és ő jórészt a SZŰCS JENŐ által is felsorolt ethnikumjelölő kritériumoknak két típusát különítette el: az első az a l k o t ó e l e m e k csoportja, amelyeknek feltétlenül jelen kell lenniük ahhoz, hogy egy ethnikumról beszélhessünk. Ilyen a közös szemiotikai rendszer, amelyen a nyelvet, a viseletet, a kultúrát és a temetkezési szokásokat érti; a „Mi-tudat", illetve a saját, tartós önelnevezés. A másik típust az a l a k í t ó e l e m e k jelentik, amelyek fontosak ugyan, de nem elengedhetetlen a meglétük. Ide sorolja a közös eredettudatot, a közös területiséget, a közös politikai szervezetet és a vallást (1996: 23–4). Vegyük sorra ezeket a kritériumokat!

4.2.1. A l k o t ó e l e m e k

a) K ö z ö s s z e m i o t i k a i r e n d s z e r

aa) Elsőként érdemes azt megvizsgálni, hogy a n y e l v mennyire tekinthető szilárd ethnikum-meghatározó kritériumnak. A történész GYÖRFFY GYÖRGY úgy gondolja, hogy „A régmúlt vizsgálatában ténylegesen két konkrétan megfogható etnikai sajátossággal számolhatunk, a nyelvvel és a közösség mi-tudatával, ami a népnévben nyilvánul meg." (1958/2002: 28). A hétköznapi gondolkodás is kiemelt helyen tartja nyilván a jellemzők között a nyelvet, de vajon valóban ott van-e a helye? Ha kicsit árnyaljuk a képet, inkább azt mondhatjuk, hogy a közös nyelv az ethnikum kialakulásának feltétele lehet, de fennállásának már nem. Ezt bizonyíthatja az, hogy egyazon nyelvet beszélő csoport több ethnikumhoz is tartozhat (lásd például az angol nyelvet), de különböző nyelvet beszélő közösségek is tartozhatnak egyetlen ethnikumhoz (gondoljunk a kétnyelvűség vagy a nyelvváltás jelenségére, utóbbira lásd HÓMAN 1985/2001: 68–70). Az egy nyelv = egy ethnikum tétel tehát nem tartható (vö. RÓNA-TAS 1978: 409–14). „Nyelvcsaládok, mint germán, román, szláv és ugor folyamatos továbbéléséről beszélhetünk, etnikumok kontinuitásáról azonban nem" (GYÖRFFY 1958/2002: 27). Ezzel összefüggésben azt is látni kell, hogy a nép és a nyelv története közé sem tehetünk egyenlőségjelet. Annál inkább nem tehetjük ezt meg, hogy a népek közül több történelme folyamán egyszer vagy akár többször is nevet változtatott. A régész BÁLINT CSANÁD a magyar nép kapcsán állapítja meg, hogy a honfoglalás előtti néptörténetünk „különféle ethnikumok csatlakozásainak, »beolvadás«-ainak sorából áll" (2006: 295).[3] Sőt, Konstantinos számunkra több szempontból is fontos

[3] Ezzel kapcsolatban egyébiránt figyelemre méltó BÁLINTnak az a gondolata is, hogy ezek a csatlakozások komoly következményekkel járhatnak a jövevényszavaink vizsgálatára nézve is: vé-

munkájában („De administrando imperio" 39. fejezet) arról tudósít, hogy a 10. századi magyarok kétnyelvűek voltak. Ez a kétnyelvűség azonban a történelmi kor, a tér és a körülmények ismeretében korántsem mondható meglepőnek és talán kirívóan egyedinek sem. Mindezek miatt érthető, ha a mai tudományosság úgy foglal állást, hogy az ethnikumot meghatározó tényezők közül a nyelv nem feltétlenül tekinthető az etnikai identitás kiemelkedő, mindenek felett álló indikátorának, illetve kifejezőjének. Azt azonban mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy az ethnikum megmaradásához viszont nagyon komoly mértékben hozzájárulhat a közös nyelv.

ab) A nyelv és a szokások mellett régóta az ethnospecifikus jellemzők között tartják számon a v i s e l e t e t , h a j v i s e l e t e t . RÓNA-TAS az elengedhetetlenül fontos tényezők sorában említi. Ugyanakkor már Hérodotosz megfigyelte, hogy egy nép viseletét mások is hordhatják, illetve hogy az azonos viseletű emberek más nyelveken is beszélhetnek. A viselet megváltozhat az ethnikai identitás megváltozása nélkül. Tudniillik ne becsüljük le a divat szerepét a középkorban sem! A tetszetős viselet népi hovatartozástól függetlenül terjedhetett éppúgy, mint napjainkban. Szemléletes példája ennek, hogy 900 tavaszán — alig telt el öt év a honfoglalás óta! — a salzburgi érsek arról tudósítja a pápát, hogy a morvák a magyarok mintájára borotválják a fejüket, a bajor püspökök pedig magyar módra öltözködnek. Nyilvánvaló persze, hogy az egyes viseletek felfoghatók általában nagyobb területi egységek jellemzőjeként, de ezeket magam BÁLINT CSANÁDdal értve egyet nem ethnospecifikus, sokkal inkább kultúrspecifikus sajátosságokként gondolom értékelhetőnek.

ac) Az ethnikumot meghatározó tényezők között máig ott szerepel az azonos t á r g y i k u l t ú r a is, amelynek régmúltba nyúló szálait a régészet vizsgálja. A buktatót e téren az jelenti, hogy a 19. században kialakult az az elméleti álláspont, amely szerint a világosan körülhatárolható, azonos tárgyi kultúra mindig azonos ethnikumot takar. Ez nem jelentene mást, mint hogy egy népet csakis homogén tárgyi kultúrával, azonos nyelvvel és területiséggel lehetne elképzelni, s a tárgyi kultúra folytonossága ethnikai folytonosságot is jelent. Illetve megfordítva: eszerint ha egy adott területen a korábbiakhoz képest teljesen új anyagi kultúra jelenik meg, az egyúttal azt is jelentené, hogy az ott élő ethnikum egy újonnan érkező népbe olvadt bele? Ez utóbbi történt a 11. század elején a Kárpát-medencében is (ti. új kultúra bukkant fel), holott a 10. századi állapotokhoz képest a magyar népességbe összességében csekély idegen elem került be. Ebben az esetben az új tárgyi kultúra az új kulturális közegnek, a nyugat-európai beilleszkedésnek volt a következménye. A mai tudományos álláspont tehát már túllépett az azonos régé-

leménye szerint nem muszáj feltétlenül arra gondolni, hogy mindenképpen az átadó nép által lakott területen kellett átvennünk a kérdéses lexémákat, egészen más területen népkeveredés, a beolvadt idegen népesség emlékét őrző nyelvi tényekként is tekinthetünk rájuk (2006: 295).

szeti kultúra = azonos ethnikum elgondoláson, s ahogyan fentebb megállapítottuk, hogy a nyelv nem lehet a népi hovatartozás feltétlen jelölője, úgy hasonlóan kell vélekednünk a tárgyi, anyagi kultúra kapcsán is: az azonos régészeti kultúra nem jelent feltétlenül azonos népességet, „a hármas lánc: régészeti kultúra rokonsága — etnikai rokonság — nyelvrokonság, igen laza" (RÓNA-TAS 1978: 421), „az anyagi kultúra kiásott emlékei alapján alig lehet nyelvet és etnikai hovatartozást meghatározni" (GYÖRFFY 1958/2002: 29). Vagyis az ethnikummeghatározásban a többi kritériumhoz képest a tárgyi kultúrának sincs kiemelkedő szerepe, és sokkal inkább kapcsolható kulturális, politikai alakulathoz, semmint ethnikumhoz.

A f e g y v e r t szintén nagyon korán kiemelt helyen szerepeltették az ethnikumokat jellemző kritériumok között. Hogy ez mennyire nem tartható, azt Jordanes sorai mutatják, amelyekben egy-egy népet egy-egy fegyverrel ír le, pl. gótok: hosszú lándzsa, gepida: kard, hun: nyíl, alán: nehézfegyverzet stb. Akármilyen korai időszakában vagyunk is a középkornak, mégis elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy népcsoport csak egyetlen fegyvertípust ismerjen és használjon. Sőt, ha a steppei népek kerülnek szóba, róluk minden írott forrás a íjhasználatot említi. Nyilvánvalóan az azonos életmód miatt alakulhatott ki ez a sajátosság annak ellenére, hogy messze nem egyetlen népről kell beszélnünk a korabeli eurázsiai steppéken. Szerepe lehet viszont e fegyverzetnek a Kárpát-medencébe érkezve, hiszen egy gyökeresen más közegben, az itteni fegyverkultúrával szembe állítva már lehet elkülönítő funkciója, ebben az esetben már beszélhetünk ethnospecifikus jellegről.

b-c) A n é p n é v politikai alakulatot jelölő gyűjtőfogalom, amely gyakran egymás mellett élő, valójában azonban különféle népek összefoglaló elnevezése is lehet. Ilyen volt a görögöknél, bizánciaknál, rómaiaknál a korábban már említett *barbár,* Közép- és Kelet-Európában, illetve Eurázsiában a *szkíta,* a *hun* és a *türk.* Ugyanakkor a középkori forrásokban nagyon gyakran nem világos, hogy egy adott népnevet mikor használtak politikai keretek megnevezőjeként, mikor jelzett területi egységet, és mikor vonatkozott valóban az ethnikai hovatartozásra. „A modern kori történettudomány körülbelül a 20. század utolsó negyede óta már nem tekinti magától értetődően és automatikusan ethnikai alapú szerveződéseknek a forrásokban említett különféle »népek«-et, »törzsek«-et és »törzsszövetségek«-et" (BÁLINT 2006: 299). De persze az államiság, tehát a politikai keret kialakulása sem feltétlenül szükséges egy ethnikum kialakulásához és fennmaradásához. Ugyanaz a nép több országban is élhet anélkül, hogy lenne egy önálló anyaországa. A különböző etnikumhoz tartozó népek a középkorban is keveredhettek, egy részük elvándorolhatott, megmaradhatott önállónak vagy éppen más népekbe beolvadhatott, nevet cserélhetett, kipusztulhatott. Ezek miatt egy nép történetét csak egy bizonyos időben vizsgálhatjuk a fenti események ismeretében, s magának a népnévnek az értelmezése, az ethnikai tartalma is csak az adott időre tekinthető érvényesnek. Bizonyára hasonló érveléssel magyarázható lényegében a közös po-

litikai és területi keretnek RÓNA-TAS rendszerezésében az ún. alakító elemek között elfoglalt helye is.

A népnévnek ugyanakkor két típusát szokás elkülöníteni: a külső, mások által nekik adott, és a belső, önmaguk által használt nevet. A mi szempontunkból az utóbbinak van kiemelt jelentősége, hiszen létrejötte fontos mutatója a „Mi”-tudat kialakulásának. Egy közösség csak akkor ad magának nevet, ha az összetartozás tudata már él bennük. E neveknek az a célja és lényege, hogy az adott közösséget minden más közösséggel szembeállítsa. Így aztán az sem meglepő, hogy ezek az önelnevezések nagyon gyakran az „ember” jelentést hordozzák. Ezek a nevek általában tartósak, bár természetesen van példa arra is, hogy egy ethnikum önelnevezést vált.

4.2.2. Alakító elemek

a) A közös származástudat hagyományozódását kiemelkedő szerepű tényezőként szokás emlegetni az ethnospecifikus jellemzők között. Ez a tudat lényegében a szűkebb családi kötelék felnagyítása: ahogyan a család vérségi alapon, apai ágon egy ős leszármazottjának tekinthető, úgy a nagyobb közösségeket (nemzetség, törzs, nép) is hasonló vonalra gondolják felfűzni. Vérségi kapcsolatról ez utóbbi esetekben persze nincs szó, csupán a közös származás tudata van meg, ez viszont igen fontos összetartó ereje a közösségnek (HÓMAN 1985/2001: 94–6). REINHARD WENSKUS fogalmazta meg először, hogy egy nép származástudatának alapja mindig egy nagyobb presztízsű csoport hagyománya, s ezt a hagyományt veszik át és viszik tovább az újonnan érkező és beolvadó népcsoportok is (idézi WOLFRAM 2004: 17). Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy adott időszak adott ethnikuma nem bírhatott történelme során több eredethagyománynyal. Példa lehet erre a háromféle magyar származástudat: a csodaszarvas, a Turul-monda, illetve az Attila-hagyomány. Az első a nép, a másik kettő az uralkodó család eredetmondája. Amikor azonban a vizsgált népben már felolvadtak az eredetileg különböző eredettudattal élő eredetileg különböző ethnikumok, akkor beszélhetünk a magasabb presztízsű csoport által elterjesztett, a beolvadók által átvett „közös-eredettudat”-ról. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint a közös származási tudat jelentősége korszakonként és különböző népenként eltérő lehet, s ez a „hit nem elengedhetetlen feltétele, ám gyakori kísérője volt az ethnosznak” (1996: 21). Az azonban véleményem szerint tagadhatatlan, hogy ez lehet az egyik alapja az ún. „Mi”-tudatnak, amely pedig már döntő, valóban ethnospecifikus kritériumnak tartható.

b) RÓNA-TAS a közös földrajzi és politikai keretet ugyancsak az alakító tényezők között tartja számon, erről azonban korábban már ejtettünk néhány szót. Ide kívánkozik ugyanakkor NÉMETH GYULÁnak egy a nomád államról írott megállapítása, amelyet — úgy gondolom — talán nem csupán a nomádokra lehet érvényesnek tekinteni: „egy nagyobb népalakulat előállításában (…) az elsőrangú tényező egy erősebb csoport, (…) mely a származásra, sőt

gyakran a nyelvre való tekintet nélkül egy alakulatba egyesíti mindazokat a (…) családokat, nemzetségeket és törzseket, melyek hatalmi körébe beleesnek. Természetes, hogy minél nagyobb egy ilyen alakulat és minél idegenebb elemeket foglal magába, annál hamarabb széteshetik, de az együttélés (…) sokáig is tarthat, sőt egyes, eredetileg heterogén elemekből álló részek tartós, esetleg ⟨hosszú ideig⟩ fel nem bomló egységgé alakulhatnak." (1930/1991: 30).

c) Meg kell említenünk végül egy olyan szempontot is, amelyet a mai tudományosság ethnospecifikus tulajdonságként már egyáltalán nem vesz számba (nyilván nem véletlenül nem szerepelteti rendszerében RÓNA-TAS sem): a vizsgált csoport antropológiai sajátosságait, e m b e r t a n i , t e s t i j e g y e i t . Azt gondolom, nem is szükséges túlzott részletezéssel tárgyalni a kérdést, hiszen könnyen belátható, hogy a népcsoportok egymással való keveredése a történelem során mindig is természetes folyamat volt: a legyőzöttek beolvadása, a néphez a vándorlás során önként csatlakozók, a bevándorlók, betelepülők, a vegyes házasságok mind-mind hozzájárultak ehhez. Ahogyan BÁLINT CSANÁD a magyarság vonatkozásában fogalmaz: „a 10–11. századi magyarországi koponyák esetében még csak remény sem mutatkozik arra, hogy az europid típusúakon belül az egykor Kelet-Európában az ősmagyarokhoz csapódott keleti szlávok, esetleges finnugor és iráni eredetű csoportok mellett a történeti embertan módszereivel meg lehessen különböztetni a Kárpát-medencében a magyarságba beleolvadt nyugati és déli szlávok (és azoknak is különböző csoportjaiknak!), valamint frankok és az esetleg Nyugat-Európából, valamint Itáliából behurcolt foglyok csontmaradványait. (…) a kora középkori Kárpát-medencében egyetlen népesség sem azonosítható meghatározott embertani típussal, illetve típusokkal, ugyanakkor egyetlen embertani típus sem köthető meghatározott népességhez" (2006: 342–3).

5. Rövid áttekintésünk jól mutatja, hogy az ethnikum mibenlétének kérdését megválaszolni nem könnyű feladat, ezzel összefüggésben azt sem egyszerű eldönteni, hogy mi tekinthető népnévnek, és mi nem. Mivel az én feladatom nem ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása kell, hogy legyen, munkám során azt az elvet érvényesítem, hogy a népnevek között csak azokat az ethnonimákat tartom számon, amelyeket a vizsgált korszak magyar nyelvhasználói ismereteink szerint valóban használhattak különböző ethnikumok megnevezésére, illetve bizonyíthatóan népek megnevezéseiként funkcionáltak. Így maradhattak ki a vizsgálataimból az olyan megjelölések, mint pl. a *vendég; bercel, oszlár, varsány,* habár ezek KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ sokak által ismert munkájában a népnevek között szerepelnek (1973).

Irodalom

BÁLINT CSANÁD (2006), Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok* 140: 277–347.

CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára.* Pest, később Bp., 1862–1874.
ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
GYÖRFFY GYÖRGY (1958/2002), *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* 5. kiadás. Bp.
HÓMAN BÁLINT (1985/2001), *Ősemberek, ősmagyarok.* Bp.
KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ (1973, 1974), *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I–II.* Szeged.
NÉMETH GYULA (1930/1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp., 1991.
OrmSz. = *Ormánsági szótár.* Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
RÓNA-TAS ANDRÁS (1978) *A nyelvrokonság: kalandozások a történeti nyelvtudományban.* Bp.
RÓNA-TAS ANDRÁS (1996), *A honfoglaló magyar nép.* Bp.
REGINO (1840), *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis.* Lispsiae. http://archive.org/stream/reginonisabbati00wassgoog#page/n6/mode/2up
SzamSz. = CSŰRY BÁLINT, *Szamosháti szótár I–II.* Bp., 1935–1936.
SZŰCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Szeged, 1992, majd Bp., 1997.
TACITUS = *Tacitus összes művei.* Ford. BORZSÁK ISTVÁN, jegyzetek ZSOLT ANGÉLA. Szeged, 1998.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
WOLFRAM, HERWIG (2004), Origo et religio. *Aetas* 19: 5–21.

Kocán Béla

Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori településneveinek nyelvi rétegei

1. Bevezetés

Tanulmányomban Ugocsa megye ó- és középmagyar kori helyneveinek egyik jelentős névfajtájával, a településnevekkel foglalkozom. A leírás során a névfajta nyelvi rétegeit veszem számba, a megye folyóvízneveinek névrétegeinél kialakított módszert (lásd ehhez KOCÁN 2008) alkalmazva.

A településnevek a névtörténeti kutatásokban nemritkán szolgálnak feldolgozások alapjául: ilyeneket a történelmi Magyarország több régiója kapcsán publikáltak a névkutatók az eddigiekben is. A kutatások fő iránya a munkákban a kiválasztott terület(ek) névrendszertani leírása volt. Az alábbi monográfiákban a szerzők egy-két megye (korai) településnév-anyagának leírását eltérő időhatárokhoz kötve végezték el: Árpád-kori településnév-anyagot vizsgált BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY Győr vármegye (1998), PÓCZOS RITA pedig Borsod és Bodrog vármegye (2001) vonatkozásában, de itt említhetjük még TÓTH VALÉRIA Abaúj és Bars vármegye névrendszerét feltáró vizsgálatát is, amelyben más névfajták mellett a településnevek elemzését is bemutatta (2001a, 2001b). Jómagam egy korábbi munkámban Ugocsa vármegye ugyancsak Árpád-kori településneveinek rendszerezését végeztem el (KOCÁN 2006). A névfajtát legtágabb kronológiai határok között RÁCZ ANITA tanulmányozta, a régi Bihar vármegye településneveit ugyanis az Árpád-kori rétegtől 1600-ig terjedően dolgozta fel (2005, 2007). E kutatási területen egy fontos kérdéskört előtérbe állítva összefoglaló igényű munka is született. TÓTH VALÉRIA a „Településnevek változástipológiája" című monográfiájában elméleti indíttatással és főként a korai időszakra koncentrálva a településnév-rendszerben bekövetkezett változási folyamatokat vette számba (2008).

A kutatók a településneveket — régebbi kutatások célkitűzéseihez hasonlóan — gyakran próbálták felhasználni etnikai kérdések pontosítására, tisztázására is. RÁCZ ANITA a „Bihar vármegye etnikai viszonyai az ómagyar kori helynevek tükrében" című írásában a román etnikum szempontjából elemzi részletesebben a településneveket (2004). PÓCZOS RITA az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételét vizsgálta több munkájában (2006, 2010: 210–21). Kutatásainak legfőbb újdonsága az a módszertani elv, hogy a mai kétnyelvű helynévrendszerekben ható tendenciákat követve a helynevek (és névhasználók)

nyelvi jellegzetességei alapján igyekszik leírni a megye népességében bekövetkezett változásokat. Ennek során pedig arra a megállapításra jut, hogy „a településnevek a legkevésbé alkalmasak a népességi következtetésekre, míg a kisebb közösségekben használatos, a társadalmi változások iránt érzékenyebb és adminisztratív eszközökkel kevésbé konzervált névfajtáknak (a víz- és határneveknek) jóval megbízhatóbb etnikumjelölő értéke van" (2010: 223).

A folyóvíznevek efféle vallomását már a korábbiakban bemutatva jelen munkámban azt vizsgálom, mennyiben igazolható e negatív állásfoglalás a településnevek vonatkozásában, illetve miként lehet ezt a tételt a peremterület egy vármegyéjének településnevei alapján tovább árnyalni.

Az ó- és a középmagyar korból Ugocsa megyében 109 települést adatolhatunk, ami 193 különféle alak- és írásváltozatban maradt ránk a forrásokban.[1] Ez a viszonylag csekély szám a megye kis méretével és kései megtelepülésével függ össze.

2. Szláv névréteg

A megye területén a történészeink két szláv rétegről beszélnek: a korai (honfoglalás előtti) szláv szórványokról és a későbbi (a 14. sz. derekán beszivárgó) ruszin települési körről (SZABÓ I. 1937). Az általam vizsgált korban a szláv településnév-réteg igen vékony szeletét képezi a teljes névállománynak: mindössze tizenkét név tartozik ide (6%). Ezek n é v s z e r k e z e t e egységes képet mutat: mindegyik egyrészes név. E réteget gyarapíthatja mindamellett azon nevek (3,5%) egy része is, amelyek szláv és magyar névadáshoz egyaránt köthetők. Ezek a településnevek többnyire a mellettük lévő vízről kapták a nevüket metonimikus úton. Mivel pedig a metonímia mindkét névrendszernek a sajátja, így e neveket megnyugtató módon nem köthetjük sem egyik, sem másik réteghez, a továbbiakban ezért velük ugyancsak nem számoltam.

1. A szláv településnév-réteg n y e l v é s z e t i - n é v t a n i e l e m z é s e az alábbi képet mutatja.

1.1. Nyelvi kritériumok alapján 11. század előttre datálható szláv helységnév nem adatolható a megyében.

1.2. A későbbi helynevek között találunk a lejegyzés idejében talán szláv nyelvhasználókra utalókat. Az ugocsai *Kirva* és *Kriva* adatai azt mutatják, hogy a 15. század közepétől a magyaros formával párhuzamosan a szláv *Kriva* (1450: *Krywa,* DL. 70896) névalak is megtalálható. A név fonotaktikai szerkezetének vizsgálata azt jelzi, hogy a vizsgált koron túl, a 19. század második felétől kezdődően elmozdulás tapasztalható a névhasználatban, a korai, magyaros fonotaktikai felépítést mutató (azaz CVC kezdetű) *Kirva* névformát felváltja a szlávos szerkezetű

[1] A vizsgálatba nem vontam be azokat a neveket, amelyek eredetét nem tudtam felderíteni.

(CCV típusú) *Kriva* alak (ehhez lásd még KENYHERCZ 2007). E változás mögött bizonyára a kétnyelvűség valamilyen foka húzódhat meg. A település korábbi *Kriva* formája vélhetően az őslakos szlávok névadói tevékenységére vezethető vissza (vö. ősszláv **krivъ* 'görbe', FNESz. *Tiszakirva,* SZABÓ I. 1937: 386, illetve lásd még ŠMILAUER 1970: 101), amit azonban az első említéskor már magyaros fonológiai szerkezettel adatolhatunk (1378: *Kyrwa,* poss., DL. 26566). A később előkerülő *Kriva* alakváltozat, amelynek hangszerkezete az alapul szolgáló szláv etimont tükrözi, pedig bizonyosan a betelepülő második szláv réteg nyelvi lenyomatának tartható.

Az alábbi két településnév esete azért kapcsolható össze, mert elsődlegesen dokumentált formájuk magyar eredetről vall, és a magyarral érintkező szláv névrendszerbe jellegzetes szláv helynévformánsokkal kerültek át. A puszta személynévi eredetű magyar *Rakasz* településnév, 1300-tól máig folyamatos és bőséges adatsora (első adata: 1300: *Rokaz,* SZABÓ I. 1937: 452) mellett, a kései ómagyar korban egyszeri említéssel *Rakaszov* (1397: *Rakasow,* Zs. 1: 4746) szláv névpárjával is feltűnik. A szláv településnevet később, a vizsgált koron túl találjuk meg csak a modern kori névanyagban. A szláv *Rakaszov* településnév az eredetileg birtoklást jelölő szláv **-ovъ* helynévformánssal történt adaptációra utal. A szláv névrendszerbe való képzéses adaptálódás másik esete, a kései ómagyar kortól bőséges adatsorral szereplő magyar *Szászfalu* településnév szláv névpárja, a *Szaszova ~ Szaszovo* (1707: *Sasova,* ComMarmUg. 206) ugyancsak e típust képviseli. A szláv névforma a magyar név mintájára alakult, annak részleges megfeleléseként: a magyar elnevezés első névrészét átvéve és ahhoz egy **-ova* képzőt illesztve igazították hozzá a nevet a szláv névrendszerhez. A magyar *Szászfalu ~* szláv *Szaszova ~ Szaszovo* névpár a középkori magyarságra rátelepülő második szlávság, azaz a ruszinok kétségtelen nyelvi tevékenységére utal a településnév 18. század eleji első előfordulásakor.

Itt említhetünk meg továbbá két, talán a szláv *-i* képzővel[2] alkotott településnevet is, annak ellenére, hogy az egyik magyar előzményre, a másik szláv tőre vezethető vissza. A *Heteni ~ Hetenyi ~ Hetényi* (1717: *Heteni,* ComMarmUg. 180) a magyar *Hetény* szláv névpárja lehetett, amit vélhetően szintén a második szláv réteg hozott létre. A *Komját* névvel (etimológiáját lásd alább) lényegében azonos korból adatolt *Komjáti* (1339: *Komiaty, Komyati,* ComMarmUg. 216) alakváltozat talán szintén a településnév helynévformánssal ellátott szláv formája lehet (vö. FNESz. *Komjáti*).

[2] A feltételezést elbizonyítja, hogy akár magyar helynévformánssal is alakulhatott a névtest, a régi településnév-rendszerben ugyanis a már korábban meglévő helységnév másodlagosan bővülhetett magyar *-i* helynévképzővel (TÓTH V. 2008: 118–21). Az egyrészes nevek esetében az *-i* formánssal való másodlagos bővülés ráadásul a személynévi eredetű településnevekben a legáltalánosabb (i. m. 119, 121).

Vélhetően a szláv településnév-rétegbe sorolhatók a kései adatolású *Bábonya* ([1674–75]: *Bábonya,* UC. 31: 1) és *Kopánya* (1648: *Kopania,* ComMarmUg. 191) is, melyek szláv nőnemű végződéssel állnak, és bizonyára ruszin névhasználókra utalnak. A *Bábonya* bizonytalan etimológiájú *Bábony* névelőzménye már a korai ómagyar kortól folyamatosan adatolható, a szláv végződésű formát viszont csak a 17. század második felétől, illetve később, a 19. század elejétől említik elszórtan. A *Kopánya* magyar helynévi előzménye a *Kupány* (1382: de *Kupan,* DL. 52430). A magyar településnév már a 14. század végétől jelentkezik szórványosan, ezért ez tekinthető az elsődleges névnek.

1.3. A *Komját* (1341: de *Comjath,* ComMarmUg. 216) településnévről — amennyiben elfogadjuk a *Komját(i)* típusú településnevek általánosan elterjedt névfejtését — nem lehet megállapítani, hogy az előfordulás idején magyar vagy szláv használatú volt-e.[3]

1.4. Az alábbi szláv eredetű elnevezések a magyaros hangszerkezetük miatt bizonyosan magyar névhasználatot jeleznek az adatolás korában. A *Dabolc* (1323: *Debouch,* AOklt. 7: 101) településnév szláv előzménye **Dubovec* formában rekonstruálható. Ennek ősszláv töve a **dǫbъ* 'tölgy' fanév (FNESz. *Dabolc,* KNIEZSA 1943–1944/2001: 169). A név végén az eredeti szláv **-ov-ьcь* képző a magyarban bekövetkező hangváltozások eredményeként *-óc,* illetve *-olc* formában jelentkezik.

A szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása is magyar alakra utal a *Terebes* (< szláv *Trěbešь* < *trěbiti* 'irtani', tkp. 'irtvány', vö. KNIEZSA 1943–1944/2001: 169; 1216: *Terebes,* F. 7/3: 20) és a már említett *Kirva* (1378: *Kyrwa,* DL. 26566; tövét lásd fent) településnevek esetében.

Végül az alapszavát tekintve bizonytalan *Tisn(y)icő* (1475: *Thysnyczew,* DL. 38386) helynevet is — fonotaktikai felépítése miatt — a magyar névhasználatra utaló elnevezések között vehetjük számba. Az alapjául szolgáló ősszláv tő több lexémával is kapcsolatba hozható: ez a név ugyanis a **tichъ* 'csendes, nyugodt, mozdulatlan, halk' és a **těsnъ* 'szoros, belső, közeli; feszes, szűk; tikkasztó, rekkenő' (ŠMILAUER 1970: 181) mellett a **tisъ* '1. tiszafa; 2. (közönséges) boróka'

[3] KNIEZSA bizonytalan eredetű helynévként tartja számon a településnevet, a magyar *Komját* és a kisorosz *Komňata* megfelelés miatt a szláv *komnata* 'lakó- és hálóhelyiség, szoba' szóból való eredetére gondol (1943–1944/2001: 176, SZABÓ I. 1937: 396). Kiemeli ugyanakkor azt is, hogy az „egyéb *Komját* helyneveink egyikének sincs Kamnat alakváltozata, ami pedig a fenti etymologia helyessége esetében várható volna" (SZABÓ I. 1937: 396). KNIEZSA ISTVÁN Kelet-Magyarország helyneveinek leírása során a *Komját* típusú neveknél (belevéve az Ugocsa megyeit is) arra is utal, hogy „szláv területen ilyen helynevek nem mutathatók ki, igen valószínű, hogy e nevek a m a g y a r b a n alakultak egy feltehető magyar **komját* szóból" (1943–1944/2001: 176), ilyen köznév azonban nem adatolható (vö. TESz., ÚMTsz., SzamSz.). KISS LAJOS a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Komjáti*-t a KNIEZSA által említett szláv alapszóra vezeti vissza (FNESz.).

(i. m. 182) jelentésű szavak valamelyikének *(-in)-ьсь-ev* képzős származéka lehet. A tőszó bizonytalan azonosítása azonban nem érinti azt, hogy a névvégi *ő* egyértelműen a magyarban bekövetkezett hangváltozás eredménye lehet.

2. A szláv eredetű településnevek kronológiai elemzése (1. táblázat) azt mutatja, hogy a neveknek körülbelül a fele (49%) az ómagyar kor első szakaszához köthető (a kevés névelemből adódóan az anyagot századonként tagolom, de a kezdő és a záró szakasz némileg rövidebb időszakot fog át). Figyelemre méltó, hogy a településnevek körében a 16. században nem tapasztaljuk a szláv névállomány bővülését. Ez talán azzal a körülménnyel van összefüggésben, hogy a megye döntően magyar településnév-anyaga és maguk a települései is már a megelőző századokban nagyjából kialakultak. A betelepülő új, ruszin etnikum hatása halványan kimutatható azonban a településnévi anyag hangszerkezete alapján.

idő	**arányok**	
1216–1300	1	8%
1301–1400	5	41%
1401–1500	2	17%
1501–1600	—	—
1601–1700	2	17%
1701–1772	2	17%
összesen	12	100%

1. táblázat. *Ugocsa megye szláv településneveinek kronológiai megoszlása.*

3. A szláv településnevek földrajzi elhelyezkedése (lásd ehhez az 1. térképet a tanulmány végén) arra utal, hogy a szlávokhoz köthető helységnevek elszórtan találhatók meg a megye több pontján. Ezek a helységnevek a sík- és hegyvidéki területen egyaránt jelentkeznek. A sík vidék déli részén fekszik *Terebes, Bábonya* és *Dabolc,* a megye középső részén pedig *Szaszova ~ Szaszovo* és *Heteni ~ Hetenyi ~ Hetényi.* A hegyvidéki települési körhöz köthető a megye északi részén *Komját ~ Komjáti,* a Nagyszőlősi-hegységben *Rakaszov* és a bizonytalanul lokalizálható *Tisn(y)icő* birtok, valamint az avasi hegyvidéken *Kirva ~ Kriva.*

3. Magyar névréteg

1. Ugocsa vármegye magyar településnév-rétegében (167 alak- és írásváltozat, 86,5%) az egy- és kétrészes nevek aránya fokozatos változást mutat a vizsgált kor egészében (2. táblázat). A 13. században még a nevek több mint kétharmadát az egyrészesség jellemzi, viszont a következő időintervallumban a névszerkezeti modellek kiegyenlítődése figyelhető meg. Az ekkor feltűnő nevek körülbelül fele-fele arányban oszlanak meg az egy- és kétrészesek között. A 15. századtól pedig azt figyelhetjük meg az újonnan feltűnő nevek névszerkezeti típusai-

n a k gyakoriságában, hogy az egyrészes településnevek aránya folyamatosan csökken, s a középmagyar kor utolsó szakaszában (1701–1772) az új nevek között már nincs képviselve e modell a településnevek körében.

idő	egyrészes név		kétrészes név		összesen (100%)
1200–1300	23	33%	10	10%	70% : 30%
1301–1400	31	45%	30	31%	51% : 49%
1401–1500	10	15%	30	31%	25% : 75%
1501–1600	4	6%	10	10%	29% : 71%
1601–1700	1	1%	13	13%	7% : 93%
1701–1772	—	—	5	5%	0% : 100%
összesen	69	41%	98	59%	41% : 59%

2. táblázat. *Ugocsa vármegye magyar településneveinek szerkezeti megoszlása az ó- és középmagyar korban.*

A szerkezeti típusok aránybeli módosulását tekintve a korai ómagyar kor jól láthatóan kulcsfontosságú időszaknak tekinthető. Egy korábbi írásomban Ugocsa megye korai ómagyar kori településneveit szerkezeti szempontból vizsgáltam (KOCÁN 2006), s ennek eredményeire célszerű itt röviden visszautalni. A megye teljes korai ómagyar kori településnév-állományára vonatkozóan ott ugyanis azt találtam, hogy a kétrészes nevek aránya a következőképpen alakult: míg a 13. század első felében 80 : 20%-os volt az egy- és kétrészes nevek megterheltsége, addig a 14. század első felére ez 53 : 47%-ra módosult. Az egyrészes nevek dominanciája a tárgyalt időszak egészében megmarad tehát, de egyre inkább az egy- és kétrészes nevek arányának kiegyenlítődése figyelhető meg (i. m. 73). Az itt tapasztalt átrendeződés igen hasonló ahhoz, mint amit más vármegyék korai ómagyar kori névrendszerében is láthatunk (vö. KOCÁN 2006: 74–5).

2. A magyar településnevek térbeli elterjedése (vö. 1. térkép) azt mutatja, hogy a korai ómagyar korban, a településnevek kialakulásának a korszakában a megye településrétegének alapját képező magyar eredetű névcsoport t e r ü l e t i l e g az alföldi sík vidéken jelentkezik. Itt is a Borzs(o)va és a Batár által határolt térségben a Tisza nyugati síkvidéki vízgyűjtőterületén számolhatunk jelentős korai magyar településnévi elemekkel. Jelentős magyar nyelvű térség emellett a megye déli-délnyugati sík vidéke, a Batár és Túr által határolt terület. Magyar településnevekkel számolhatunk még ebben a korszakban az északkeleti hegyvidéken (Rakasz) és az Avas északi részén (Veléte). A kései ómagyar és középmagyar korban a hegyvidéki területeken jelentkezik elszórtan néhány újabb magyar elem.

4. Német etnikumra utaló névréteg

A történettudományi vizsgálatok Ugocsában a szász etnikum korai szórványos jelenlétét mutatták ki (vö. KRISTÓ 2003: 152). Módszertani eljárásuk az írott források értékelésén túl a korai hely- és személynevek vallatásán alapul (ez utóbbi név-

csoport — egyértelműen kisebb etnikai azonosító ereje ellenére — mégis lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott az etnikum meghatározásában a történettudományi kutatásokban, vö. SZABÓ I. 1937: 51–4, 95, 159, 163–5, 210).

Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori településnévi elemeit számba véve megállapíthatjuk, hogy a megye névkincsében német eredetű helységnév nem található. Annak ellenére is igaz ez, hogy a Tisza-völgyi szász hospesek falvait egy 1405. évi oklevél *„villa zaz”*-oknak is nevezi (SZABÓ I. 1937: 47). Emellett azt is tudjuk, hogy SZABÓ ISTVÁN — az ardai Szent Lajos- és Szent László-képek, továbbá hely- és személynevek alapján — a magyar–szász együttélést tényként kezeli kiemelve azt is, hogy az ugocsai betelepülő szászság a magyarságra telepedett rá, illetőleg a magyar és a szász etnikum esetében összetelepüléssel számol (1937: 51). E települések német eredetű neveiről ugyanakkor egyáltalán nincs tudomásunk (i. m. 49).

A német etnikum nyelvi tevékenységének a településnév-adásban ugyan nincs tapasztalható nyoma, de jelenlétüket kétségtelenül igazolják a magyarok névadásában keletkezett településnevek. E német telepesekre utal ugyanis a magyar *Szász* (majd a település osztódásával kialakult *Fel-* és *Nagyszász*) településnév. A német eredetű helynevek teljes hiánya azt mutathatja, hogy kis számú betelepülő réteggel számolhatunk, amely — nyilván a kétnyelvűség fázisán keresztül — gyorsan elmagyarosodott. Ezt állapították meg történeti források alapján a történészek is (vö. SZABÓ I. 1937).

5. Román névréteg

A románok betelepülését a vizsgált időszakban két településnévtípus segítségével tudjuk kimutatni (lásd ehhez RÁCZ A. 2004): a magyar névadással keletkezett, népnevet tartalmazó névformák, illetőleg a román etnikum névadására visszavezethető elnevezések révén.

Történettudományi kútfőkből tudjuk, hogy a román etnikum térfoglalásával a 14. század hetvenes éveitől számolhatunk a megye déli hegyvidékén (SZABÓ I. 1937: 119–20). A településnevek a románok megjelenését a megyében korábbi időponthoz nem kötik, ellenben a nevek a történészi számításokhoz képest egy bő évszázaddal későbbről vallanak csupán az új etnikum megjelenéséről. Ez az adatok szórványos előkerülését is figyelembe véve nem zárja ki ugyan a történettudományi állításokat, de nem is erősíti meg azokat.

1. A románok első településnévi nyoma az őket körülvevő magyar etnikum névadásából mutatható ki: 1441/1450: *Olahfalw* (DL. 70896). A települést valahol Terebes és Csongova között említik, pontos helye ismeretlen. A mindössze egyetlen említéssel dokumentált falu valószínűleg az Avas vidéken keresendő, ugyanis a történészek e keleti, délkeleti határszélre utalnak a román etnikum térfoglalása kapcsán. Az ómagyar korból más névadat a történészek által jelzett folyamatos beszivárgásra nem utal. Ezt követően majd csupán a középmagyar kor-

ból találunk népnevet tartalmazó helységneveket a területen: 1628: *Oláh Újfalu* (SZABÓ I. 1937: 475), ahol a jelzői névrész cseréje (vö. korábban 1622: *Csarnatu Wyfalu,* i. h.) a románok északi irányú térfoglalására és a magyarsággal való keveredésére utal. A románok korai jelenlétét más magyar névadással keletkezett településnév nem mutatja.

2. A román etnikum jelenlétét jelzi még a megye névrendszerében megtalálható (település)névpár román nyelvi alakja is: a kései ómagyar korból származó *Szárazpatak* mellett a középmagyar kor végéről való *Valeszaka* ([1750]: Szarasz Patak vel *Vale Szak,* ComMarmUg. 215). A magyar *Szárazpatak* és a román *Valeszaka* névpárok között teljes lexikális megfelelés van, a kétnyelvűség valamilyen fokán a magyar név mintájára alakult ki tükörfordítással a másodlagos román névalak (FNESz. *Valea Seacă*).

3. A megye településnév-anyagában a magyar névadással keletkezett, népnévi lexémát tartalmazó kétrészes nevek a román etnikum 15. század közepi csekély jelenlétére utalnak. A vagylagos névhasználat *(Csarnatőújfalu ~ Oláhújfalu)* pedig az egymás mellett élő, eltérő etnikumok (magyar–román) érintkezésére világít rá. A váltakozó névhasználatot ugyanis minden bizonnyal az befolyásolhatta, hogy az adott területen nem elhanyagolható számú román népcsoport élhetett az elnevezés idejében. A megye délkeleti részén jelentkező magyar névkincsből kölcsönzött román jövevényelem pedig a román etnikumnak a korábbi lakosságra való rátelepülését bizonyítja, mivel önálló román településnevet nem találunk a térségben, ellentétben más vidékek névrendszerével, ahol a jövevénynevek jelentős része a románból került át a magyarba (vö. RÁCZ A. 2004).

6. Összegzés

Az ómagyar kor a településnevek megszületésének kora nemcsak Ugocsa megyében, hanem általában a Magyar Királyság területén is (vö. TÓTH V. 2001a: 220). Egy-egy térség etnikai viszonyainak alakulását azonban a településnevek csak részlegesen és igen nagy körültekintéssel elvégzett vizsgálat eredményeként tükrözhetik. Ugocsa megyében mindössze 6,5%-nyi idegen népelemre utaló településnevet vehettünk számításba (4. táblázat).

szláv	12	6%
magyar	167	86,5%
német	—	—
román	1	0,5%
ismeretlen	13	7%
összesen	193	100%

4. táblázat. *Ugocsa megye ó- és középmagyar kori településneveinek eredetbeli rétegei.*

PÓCZOS RITA modern kori névanyag vizsgálatára támaszkodva is kiemeli, hogy egy adott terület etnikai képének rekonstruálása pusztán a településnevekre nem építhető, ugyanis „A jelenkori települések lakosságának etnikai hovatartozását jól jellemzik a kisebb denotátumok nevei (dűlőnevek, térszínformák nevei és kisebb vizek nevei), a nagyobb denotátumok nevei (pl. nagy vizek neve) és a településnevek viszont gyakran nem tükrözik a lakók nemzetiségét." (2006: 91). HOFFMANN ISTVÁN is utalt korábban arra, hogy a makronevek „szinte jövevénynevek módjára viselkednek", azaz kevésbé tükrözik az adott névhasználók névadási normáit (1993: 41). A fenti szakirodalmi megállapításokat is mérlegelve azt láthatjuk, hogy Ugocsa megye településnév-állományának nyelvi sajátosságai halványan ugyan, de utalnak a megye egymásra rétegződő etnikumaira, illetve a domináns magyar névmodellekre (lásd 1. térkép). Az idegen rétegek között a szlávokhoz köthető (6%) nevek dominálnak. E névadatok nyelvi jellemzői és kronológiai mutatói döntően a második szláv réteg jelenlétét valószínűsítik, de egyes korai adatok, pl. a *Kirva* és a *Komjáti* formák az őslakos szlávság nyelvi tevékenységére utalnak. A kis számú román elem az új betelepülőknek csekély mértékű térfoglalását jelzi, legkorábban is csak a 15. század közepétől kezdődően. Szászokra csak a magyaroktól származó településnevek alapján következtethetünk.

Irodalom

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.

ComMarmUg. = GEORG HELLER, *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis.* Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 18. München, 1985.

DL. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL.–DF 4.2). Bővített kiadás.* In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

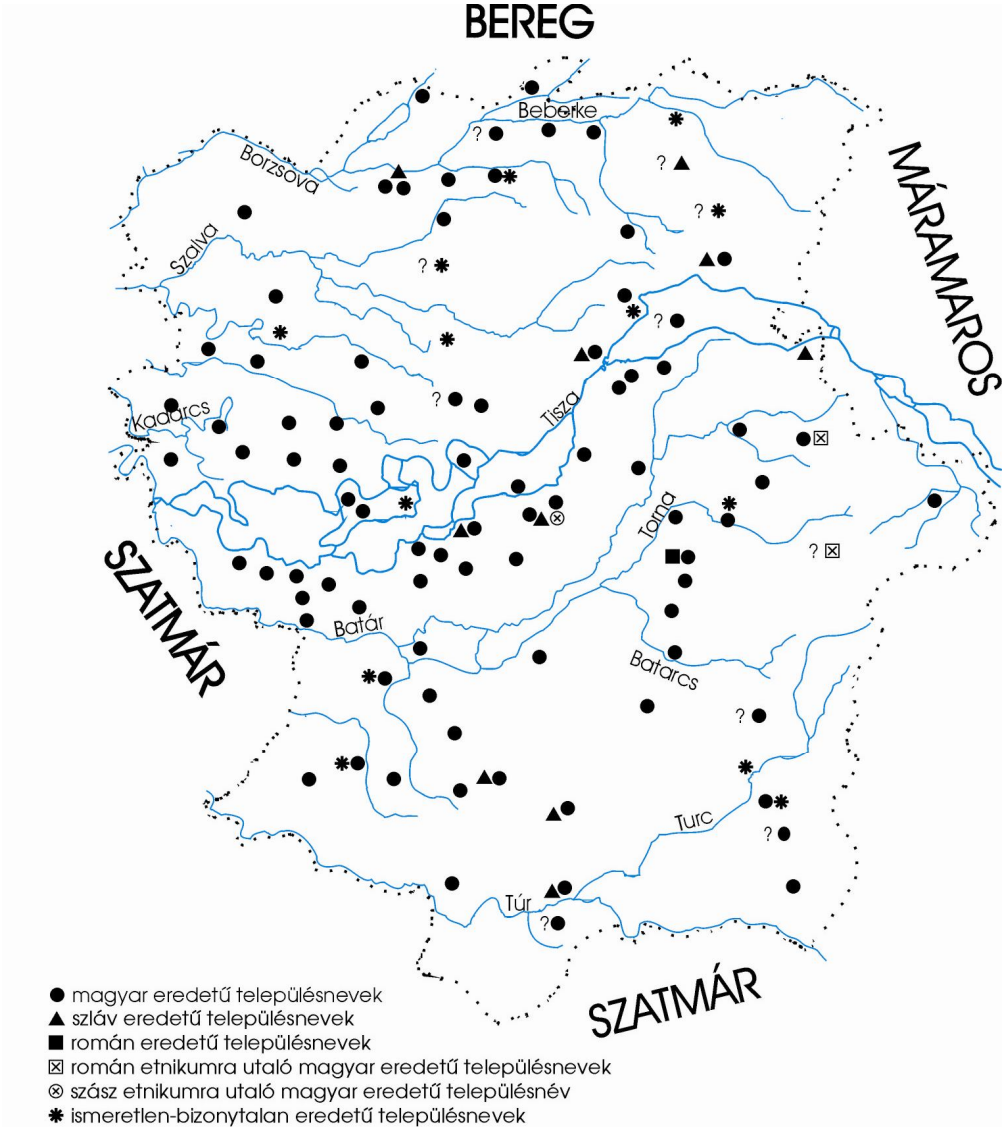
HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

KENYHERCZ RÓBERT (2007), Az etnikai viszonyok tükröződése a szókezdő mássalhangzó-torlódások körüli nyelvi változásban. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 89–96.

KNIEZSA ISTVÁN (1943–1944/2001), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I–II.* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111–313. Újrakiadása: Bp., 2001.

KOCÁN BÉLA (2006), Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere. *MNyj.* 44: 69–82.

KOCÁN BÉLA (2008), Ugocsa vármegye ó- és középmagyar kori folyóvízneveinek nyelvi rétegei. *Acta Hungarica* 18 (2007): 122–34.
KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.
PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.
PÓCZOS RITA (2006), Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez. *HT.* 2: 87–105.
PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen.
RÁCZ ANITA (2004), Bihar vármegye etnikai viszonyai az ómagyar-kori helynevek tükrében. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben (2003. október 17–18.)*. Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 199–206.
RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen.
RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka slovanské toponomastiky*. *Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha.
SZABÓ ISTVÁN (1937), *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség.* Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből I/1. Bp.
SzamSz. = CSŰRY BÁLINT, *Szamosháti szótár 1–2.* Bp., 1935–1936.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
TÓTH VALÉRIA (2001a), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
TÓTH VALÉRIA (2001b), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.
UC. = *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones)*. Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban. Arcanum Adatbázis Kft., CD, 2004.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár 1–10.* Összeállította [1–2.] MÁLYUSZ ELEMÉR. [3–7.] MÁLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA IVÁN. [8–9.] BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT. [10.] C. TÓTH NORBERT. Bp., 1951–2007.

1. térkép. *Ugocsa megye ó- és középmagyar kori településneveinek nyelvi rétegei.*

K. Németh András

Regenkes alias Koppankes
A *Koppány* folyónév keltezéséhez*

Fiamnak, András Koppánynak

A Külső-Somogy nevű földrajzi kistáj legjelentősebb folyóvize a Koppány-patak. Nevéről a névtudomány azt tartja, hogy a partján fekvő egyik jelentősebb településről, az újkorig Koppánynak nevezett mai Törökkoppányról kapta a nevét (vö. FNESz., legújabban lásd HOFFMANN 2010: 101). A középkorban számos adat bizonysága szerint *Füzegy*-nek hívták, ami a *fűz* fanév *-gy* képzős származékaként fűzfákban gazdag helyre utal (FNESz., illetve HOFFMANN 2010: 102).

1. A Füzegy folyó középkori említései

A középkori Füzegy folyót a Koppánnyal először ERDÉLYI LÁSZLÓ feleltette meg, s bár a kutatás a folyó mentéről a *Füzegy* elnevezésre vonatkozóan számos szétszórt középkori adatot felhozott, célszerűnek látszik a folyásiránynak megfelelően, nyugatról kelet felé haladva teljességre törekedve összegyűjteni ezeket.[1] *Füzegy* néven említik forrásánál *(caput)* Fiad és Hásháhgy, illetve Óbár (ma Bári-puszta Kisbárapátitól nyugatra, SMFN. 73/41) elhatárolása kapcsán 1378-ban (*Fyzeg, Fyzegh,* AOklt. 25: 36. sz.). A Füzegy mellett feküdt Disznó vagy más néven Apáti birtok (ma Kisbárapáti része) 1266-ban (Disznó vel Apati iuxta *Fyzeg,* MREV. 1: 152–3), 1536-ban pedig ugyanezt a falut a folyónévből képzett előtaggal Füzegyapátinak (*Fyzekapathi,* PRT. 10: 408) nevezték. Ugyanezen a néven szerepel Acsa (ma Somogyacsa) határjárásában 1356-ban (*Fyzegh,* KUMOROVITZ 1953: 473. sz.), Gerézdnél (ma Somogyacsa–Gerézdpuszta: K. NÉMETH 2011: 143), 1302-ben (*Fyzeg,* AOklt. 1: 193. sz., KUMOROVITZ 1953: 10. sz.), Döröcskénél (ma Somogydöröcske) 1416-ban *(Fyzek)* és 1436-ban (*Fyzygh,* DAP. 2: 435), Koppánynál (ma Törökkoppány) egy 1093-ra hamisított 14. század végi oklevélben (*Fyzig,* DHA. 1: 284. sz.). A mai Tolna megye területén a

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2) támogatásával készült. Köszönöm a kötet szerkesztőjének, Hoffmann Istvánnak, valamint Torma Istvánnak a névtani, Kriza Ildikónak és Máté Gábornak pedig a néprajzi kérdésekben nyújtott segítséget.

[1] ORTVAY TIVADAR például több szócikket közölt róla, anélkül, hogy összetartozásukra felfigyelt volna: 1193: *Fuzeg,* Arcsa (1882: I, 323), 1251: *Fyzeg,* Csát (1882: I, 324), *1093: *Fyzig,* Koppány (1882: I, 325); *Lupa* (1882: I, 487).

Füzegy első említése folyásirány szerint Csát falu (ma Koppányszántó–Csád: K. NÉMETH 2011: 92) határából való, amely 1251-ben a folyó mellett feküdt (*iuxta fluvium Fyzeg,* MES. 1: 384), 1342-ben ugyanitt víznek és folyónak is mondják (*fluvium Fiuzygh, aqua Fyuzegh,* MES. 3: 483–4). 1347-ben, amikor Szokolyendréd, Ireg és Szokoly királyi és királynéi birtokokat elhatárolták Pukud birtoktól, a határleírás említi a Füzegyhez *(ad fluvium Fyzegh)* vezető utat, amelyet keresztezett a Szokolyendréd és Pukud (helynévi emléke Iregszemcsén: Bokodi-dűlő, Alsó-Bokod, TMFN. 8/241, 287) határát alkotó út (AOklt. 31: 838. sz.). A folyónak ez a szakasza a mai Tamásitól nyugatra lehetett. Tamásitól keletre *Füzegy* néven említik Arcsánál (ma Tamási–Öreghenye, K. NÉMETH 2011: 158) 1193-ban (MES. 1: 142) és 1378-ban (*Fyzegh,* F. 9/5: 304), valamint az 1193-as oklevél 1436-os átírásában (*Fyzeg,* DL. 106436), végül pedig Majsánál (ma Regöly–Alsómajsapuszta: K. NÉMETH 2011: 135) 1274-ben, amely a Kapos és a Füzegy folyók között feküdt (*intra aquas Kopus et Fyzed,* H. 8: 161). A fentiek alapján nem kétséges, hogy a folyót a teljes középkor folyamán — 1193-tól 1536-ig igazolhatóan — teljes hosszán *Füzegy* néven nevezték.

A *Füzegy* név utoljára 1536-ból ismert, a *Koppány* név a FNESz. szerint viszont csak 1753-tól adatolható. Valószínűsíthető, hogy egy bizonyos időszakban a két víznév hosszabb-rövidebb időn keresztül egymás mellett élhetett, de párhuzamos létezésükről eddig nem hozott adatokat a szakirodalom. Az alábbiakban elsőként a két dátum közti több mint két évszázados időszakot szeretném leszűkíteni néhány kiadott, de a névtani kutatás által eddig figyelembe nem vett adat alapján, majd egy eddig csupán történészek által figyelemre méltatott középkori oklevélben lejegyzett — a címben is szereplő — későközépkori földrajzi név alapján igazolom az újkori Koppány víznév esetleges középkori (szakasz)név voltának lehetőségét is. Legvégül a patak *Rigno* nevének — amely az 1780-as években, az első katonai felmérés térképlapjain tűnik fel[2] — eredete kapcsán is felvetek egy javaslatot.

2. A *Koppány* víznév említései a FNESz. adatánál korábbról

Amint láttuk, a *Füzegy* név eltűnésének ideje nem ismert, hiszen a nyelvészeti szakirodalom szerint utolsó középkori említése után több mint két évszázaddal később tűnik csak fel a *Koppány* alak. A Koppány folyónév 1753-as adatolása csaknem egy évszázaddal korábbra visszavezethető néhány helytörténeti kiadványban közreadott forrás alapján. Az Esterházy család egy 1669-ből fennmaradt, „A simontornyai és tamási várhoz való faluk száma és adója" címet viselő összeírásában Tamási kapcsán egy „*Koppány* vízén való malom" is feltűnik

[2] *Koppan vel Rigno,* EKFT. Coll. IX. Sect. 23. Kisbárapáti és Bonnya között; Coll. X. Sect. 25. Kónyinál; Coll. XI. Sect. 27. Tamási és Regöly között; *Rigno vel Koppan,* Coll. X. Sect. 25. Koppány és Szántó között. Az EKFT. országleírásában Regölynél *Rigas* néven szerepel: *die Koppan oder Rigas,* Coll. XI. Sect. 28.

(VASS 1978: 194; 1679-re keltezve közölte: HEGEDÜS 1979: 49). Egy néhány évtizeddel később keletkezett, kiadói által a 17. század végére, a 18. század elejére keltezett kéziratos térkép, amely a Sió, a Kapos és a Koppány folyók által közrefogott területet ábrázolja, folyónkat már szintén *Koppány* néven *(Koppan fluvius)* tünteti fel (MNL S 16, No. 1069. Mappa Dominii Ozora, Dombóvár et in parte Kaposvár). Meg kell jegyezni, hogy a térképet CSENDES LÁSZLÓ kartográfus korábbra, az 1650-es évekre keltezte (1980: 76).[3] Ha igaza van, akkor a *Koppány* folyónév az említett 1669-es évhez képest újabb 20 évvel korábbról igazolható.[4]

Egy a 18. század első felére keltezett jobbágypanaszban „a *Koppány* bozótja alkalmatlan útja" miatt emelték fel hangjukat a regölyi jobbágyok (K. NÉMETH 2001: 76). Bár ez az adat egy keltezés nélküli iratból való, de 1753-nál mindenképpen korábbi, hasonlóan az 1749-ben elhunyt BÉL MÁTYÁS híres „Notitia"-jában olvasható *Kupa ~ Koppány* említéshez (1979: 335. 12. jegyzet). Az Esterházy család levéltára rendszeres áttekintése révén kétségtelenül számos további adat lenne idézhető a 18. század első évtizedeiből. A fentiek alapján tehát a *Koppány* név megjelenésére 1669 előtt kerülhetett sor, nem pedig 1669 és 1753 között. Feltétlenül említésre érdemes, hogy hiába várunk perdöntő adatokat a simontornyai szandzsák példamutató alapossággal kiadott 1546 és 1590 közti defterei-ből, mert ezekben egyetlen alkalommal sem szerepel a Füzegy vagy a Koppány folyó neve, míg a Kapos, a Sárvíz vagy a Balaton folyó (azaz a Sió) neve a malmok és rétek haszonvételei kapcsán gyakran feltűnik (vö. DÁVID 1982: passim). Sajnos, hasonló a helyzet a Koppány nyugati folyásvidékére kiterjedő koppányi szandzsák összeírásaival is, DÁVID GÉZA szíves baráti közlése szerint ezekben sem említik névvel a környék legjelentősebb folyóvizét.

3. *Regenkes alias Koppankes* — A Koppány folyó említése 1456-ból?

A *Koppány* folyónév 18. századnál korábbi eredeztetése tehát lehetséges. Felmerül a kérdés: ha 1669-ben már így (is?) hívták, akkor e török kori név vajon nem mehet-e vissza középkori előzményekre? Ennek a lehetősége egy először nemrég hivatkozott 15. századi oklevél alapján fogalmazódott meg bennem. A pécsi egyházmegye 2009-ben megjelent monográfiájában a püspökség gazdálkodása, egészen pontosan az egyházi tizedjövedelem beszedésének gyakorlata kapcsán FEDELES TAMÁS idézte azt a kiadatlan, 1456-os oklevelet, amely arról tanúskodik, hogy Miklós pécsi püspök 600 aranyforintért bérbe adta Hangácsi Albert pécsi prépostnak Regöly- és Szőlőskés — azaz két tizedkerület — tizedeit (2009: 445).

[3] A térképpel korábban részletesen is foglalkozott, ahol azonban a számunkra lényeges datálás sajtóhiba miatt „az 1561-es évekre" sikeredett (CSENDES 1977: 253).

[4] A térkép részletes településtörténeti elemzése révén — amelyre e helyen nincs mód — kora pontosabban is megállapítható lenne, mert kb. 150 puszta, illetve lakott helységet, valamint várat ábrázol. Torma István szíves közlése szerint — aki korábban szintén foglalkozott a térképpel — 1687–1688-ban készülhetett.

Az oklevelet kézbe véve egy névtani szempontból fontos felismerést tehetünk, a Tolna megyei tizedkerület nevét ugyanis így olvashatjuk: *Regenkes alias Koppankes* (DL. 75886). A névalak alapján kétségtelen, hogy itt a korban egymás mellett élő két névváltozattal állunk szemben, azaz a tizedkerületet *Régenkés*-nek vagy más néven *Koppánykés*-nek nevezték. Felmerül a kérdés, hogy mire utal, honnan ered a *Koppánykés* alak. A hagyományosan az újkori Koppány folyó névadójának tartott, a középkorban még Tolna megyéhez tartozó, ma Somogy megyei Törökkoppány falu nevének hatását teljesen nem vethetjük el, mert előfordul, hogy egyes patakokat a felső(bb) folyásuk vidékén fekvő falu nevével neveznek meg (bár Törökkoppány sokkal inkább a patak közepe táján fekszik). Ennek ellentmond azonban a tizedkerület nagysága: az ugyanis nem lehetett akkora, hogy Törökkoppánytól a tőle légvonalban 25 kilométerre fekvő Regölyig terjedjen; ugyanakkor értelmetlen lenne egy elsőrenden a főesperesi székhelyről elnevezett tizedkerületet más néven a főesperesség egy másik — igaz, kétségtelenül jelentős (vö. K. NÉMETH 2011: 168) — plébániájáról elnevezni. Véleményem szerint e feltevéseknél valószínűbb, hogy a Régenkés másik neveként megadott *Koppánykés* a település környezetét jellemzi. A Kapos és Koppány folyók összefolyásánál fekvő Regöly esetében kézenfekvőnek tűnik, hogy a szerencsésen megőrződött névalak a Koppány folyóra utal, jelentése tulajdonképpen: Koppány-környéki, Koppány-menti tizedkerület.

Érdemes rövid kitérőt tenni és megvizsgálni, hogy beleillik-e a feltételezett, folyóvíznévből képzett tizedkésnév középkori tizedkerületeink nevei közé. Bár a kérdés megérne egy alapos névtani vizsgálatot, itt most csak néhány, könnyen elérhető adat felsorolására szorítkozom. Leggyakrabban természetesen településekről, a tizedkerületek központjairól nevezték el a késeket: a szombathelyi várhoz tartozó tizedkerületeket *Árokköz-* és *Szombathelykés* névvel illették (ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2004: 30). A tizedkések neveinek gazdag, több megyére kiterjedő tárházát találjuk a veszprémi püspökség 1524. évi urbáriumában. A zalai és veszprémi főesperesség összesen tíz tizedkerületének nevei között csak településnévből képzetteket találunk (pl. *Kapornakkés, Novakés, Szepetnekkés* stb.). A budai archidiakonátus tizedkéseinek nevei között számos, mára részben elpusztult település nevéből alakult fordul elő *(Téténykés, Nándorkés, Germendkes?, Adonykés),* különleges nyelvi lelemény a tizedszedő sátor nevére utaló, magyarul *Nagysátor*-nak fordítható késnév *(Magnum Foliatum),* végül pedig szempontunkból talán legfontosabb a tájegységre utaló *Vérteskés (Wertheskees)* név (KREDICS–SOLYMOSI 1993: 87–8). Kétségtelen ugyan, hogy a nem kimerítően összegyűjtött középkori tizedkések nevei között jelenleg nem ismerünk folyóvízről elnevezett egységet, de talán így is felvethető annak lehetősége, hogy *Koppánykés* neve a folyóvíz nevéből ered. Ha feltevésem igaz, akkor a Koppány folyó nevét a jelenleg ismertnél éppen 300 évvel korábbról sikerült igazolni: a FNESz. által megadott 1753 helyett — mint láttuk — az 1669-es évszám forrásokkal is igazolható, de a fenti okfejtés alapján vélelmezhető, hogy már 1456-ban is ilyen formában létezhetett e név.

Mindezzel természetesen nem kívánom azt állítani, hogy a folyó teljes hosszán és a teljes középkor folyamán a jól adatolt *Füzegy* névvel párhuzamosan létezett volna egy a források által „elhallgatott", alternatív *Koppány* víznév is, de a kisebb folyóvíznevekre az újkorban is jellemző többnevűség alapján — amelyet éppen a *Koppány* példáján nemrég GYŐRFFY ERZSÉBET mutatott be (2009: 111; lásd még HOFFMANN 2010: 101) — feltételezhető, hogy a 15. század közepén a Füzegy egyik, nevezetesen Regöly környéki szakaszát *Koppány*-nak (is) nevezték. Nem mond ellent e feltételezésnek, hogy a Regöllyel szomszédos középkori Majsán — mint már említettem — 1274-ben, a Majsától nyugatra fekvő Arcsán pedig 1193-ban és 1378-ban *Füzegy*-nek nevezték a folyót; a középkorból későbbi adatunk e folyószakasz nevéről nincs.

Feltételezésemet a Koppány „mérete" is alátámaszthatja, hiszen bár napjainkban nem számít jelentős víznek, a középkorban pontosan 20 település feküdt a partján. E viszonylag jelentős névközösség már talán lehetővé teszi annak feltételezését, hogy a *Koppány* elnevezés a nagy- és középvizek neveire jellemző hagyományőrző jelleggel bírhatott (vö. GYŐRFFY E. 2010: 131, 136).

A Koppány víznév középmagyar kori adatolása kapcsán végezetül megjegyzem, hogy ez sem teszi lehetővé azt a legutóbb SZABÓ DÉNES által felvetett javaslatot (1944), miszerint a pécsi püspökség 1009-es alapítólevelében szereplő *Lupa* víz egy eredeti *Cupã* formából történt elírás révén a Koppány folyót jelölte volna, amit földrajzi és névtani megfontolások alapján SZENTGYÖRGYI RUDOLF nemrég megcáfolt (2012; lásd még HOFFMANN 2010: 94. és uo. 39. jegyzet).

4. A középkori *Koppány* víznév eredetéről — A regölyi Koppány-hagyomány

Joggal merül fel a kérdés: ha a *Koppány* víz(szakasz)név nem 18. századi eredetű, hanem legalább 15. századi, akkor honnan ered a név? Az újkorinak tartott *Koppány* víznévről azt szokás tartani, hogy a mellette fekvő Törökkoppány településről kapta a nevét, ám ha a folyónév 300 évvel korábban Regöly környékén már kimutatható, akkor is feltételezhetjük-e ugyanezt? Abban az esetben, ha a folyó teljes hosszán ismert lenne a későközépkorban a Koppány elnevezés, ennek bízvást nem lenne akadálya, ám feltételezett szakasznév volta miatt elvethetjük ennek lehetőségét. Mivel a Regöly közeli későközépkori *Koppány* név kapcsán kizárhatjuk a (Török-)Koppány településnévből való eredeteztetést, feleslegessé válik SZABÓ DÉNESnek éppen a Koppány neve kapcsán megfogalmazott kérdése, hogy tudniillik a víznév személynévből keletkezett-e, vagy később jött létre egy személynévi eredetű helynévből (1944: 191–2).

Ha elvetettük a folyónév településnévi eredetét, akkor leginkább személynévi származtatásra gondolhatunk,[5] bár óvatosságra inthet az a körülmény, hogy KISS

[5] A kötet szerkesztője, HOFFMANN ISTVÁN arra figyelmeztet, hogy ilyen alaki felépítésű vízneveket ebből a korból nemigen ismerünk, és felveti azt a lehetőséget, hogy a *Koppány* név kapcsán

LAJOS szerint arra is „csupán meglehetősen ritkán és kivételesen kerülhetett sor, hogy egy folyót valamely személyről nevezzenek el" (1999: 283).

Más kérdés természetesen, hogy a névadó személyt kivel azonosítjuk, konkrét történeti személyhez kötjük-e, hiszen ismeretes, hogy a *Koppány* személynév török eredetű, és török nyelvi alapja egyaránt lehet személy- vagy méltóságnév, illetve egy 'nagy, győzelmes, erős, magas' jelentésű közszó (FNESz.), sőt TÓTH PÉTER szerint besenyő törzsnévre is visszamehet (1989: 45). Akárhogyan is vélekedünk a *Koppány* folyónév középmagyar kori feltűnéséről, jelezni kell, hogy a Koppány folyó Tolna megyei szakaszán Regöly az egyetlen település, amelyet az Árpád-házi Koppány herceg személyével kapcsolatba hoz a történettudomány.

TIMÁR GYÖRGY szerint az először 1217-ben említett, de jóval korábbi keletkezésű regölyi főesperesség kiterjedése egybeesik azzal a területtel, amelyet GYÖRFFY GYÖRGY Koppány — Somogy megszerzése előtt birtokolt — első szállásterületének, hercegi uradalmának tart. GYÖRFFY nézetét, amely szerint Géza fejedelem saját megkeresztelkedésekor a gyermek Koppányt is megkereszteltette, TIMÁR is elfogadta, a fiatal Koppány számára Géza által kijelölt, templommal is rendelkező központot pedig Regöllyel vélte megfeleltethetőnek. Meglátása szerint Koppány lázadásának leverése után azért válhatott Regöly főesperesi székhellyé, mert csupán a meglévő keresztény parochia felújítására volt szükség az itteni egyházszervezéshez (TIMÁR 1982: 103 (kép), 107, 1988: 40; vö. GYÖRFFY 1970: 17, 23 (térkép), 1977: 112–3).[6] A regölyi főesperesség kapcsán volt olyan feltételezés is, hogy előzményeként létezett egy Regöly központú ispánság is, amelynek célja Koppány somogyi birtokainak keletről történő lezárása, ellenőrzése lett volna (HORVÁTH 1993: 65–6).

Kérdéses, hogy Regöly és a történeti Koppány személy kapcsolatának lenyomataként értékelhetjük-e a lázadó Koppány (népi nevén Kupa) herceggel kapcsolatos történeti mondákat, amelyek főleg Somogy megyében igen elterjedtek. Már Pesty Frigyes helynévgyűjtésében számos település kapcsolta személyéhez saját múltját (GŐZSY 2005: 13), a SMFN. szerint kilenc faluban még nemrég is éltek ilyenek, hat településen *Kupa-vár* helynevet is találunk (SZABÓ J. 2010: 45–6). Feltűnő, hogy a TMFN. alapján Tolna megyében ezzel szemben mindössze két község őrzi a Koppány-hagyományt (SZABÓ J. 2010: 197). Bizonyára nem véletlen, hogy az egyik Koppány-monda a Törökkoppánnyal határos Koppányszántón maradt fenn, míg a másik Regölyben, ahol igen erős a Koppány herceggel kapcsolatos történeti hagyomány. Ennek legkorábbi lenyomatát Regöly 1798-as uradal-

talán inkább a környék egy másik, a középkorban így nevezett objektumára gondolhatunk mint a metonimikus névadás forrására. Mivel utóbbira nem tudok konkrét javaslatot tenni, a Koppánnyal a továbbiakban is mint víznévvel számolok.

[6] Ezt a nézetet átvette VASS 1989: 41. Az itt elmondottakra összefoglalóan lásd még FEDELES–K. NÉMETH 2006: 397–8.

mi összeírásából ismerem, amely szerint a mezőváros „egyik része az úgynevezett Kupa hercegnek sáncában" fekszik (K. NÉMETH 2001: 87). A Pesty Frigyes-féle 1865-ös helynévgyűjtés az őskori eredetű (MIKLÓS 2007: 108–14) regölyi sáncról ezt írta: „A népmonda szerint Szt István Király idejében Kupa Somogyi herczeg már ostromolta e' várat" (GAÁL–KŐHEGYI 1977: 297). Regöly helytörténeti krónikása, HEGEDÜS LÁSZLÓ 1970-ben az akkor 85 éves Kovács Péter regölyi gazdától olyan történeti mondát gyűjtött, amely részletesen leírja, hogyan ostromolta meg István király a Kupa herceg által védett regölyi sáncot (1987; újraközlése: LUKÁCS 1989: 43–4, MAGYAR 1998: 29–30, K. NÉMETH 2001: 52–3). A hagyományt, amely szerint a földvár Kupa hercegé volt, a Tolna megyei földrajzi nevek gyűjtői is lejegyezték (TMFN. 22/25). Megjegyzem, hogy a Koppány folyót BÉL MÁTYÁS *Kupá*-nak nevezte, bár hozzátette, hogy „Kupa helyett Kopányt kell mondani, ezt a folyót ugyanis így nevezi a köznép és az egész megye, amelyben ered." (1979: 331, 335. és uo. 12. jegyzet).

A Koppány-herceggel kapcsolatos hagyomány kapcsán le kell szögezni, hogy Koppány lázadásának megörökítése az Árpád-kori történeti irodalomban István király 1080 körül keletkezett nagyobb legendájával indult, és a Koppány-hagyomány irodalmi módosulása IV. László korában, Kézai Simonnal le is zárult (GYÖRFFY 1970: 5–14). Nem tudok róla, hogy e hagyomány Tolna megyében az újkorban irodalmi hatásra vagy helyi értelmiségiek, illetve az oktatás segítségével (újra?) gyökeret vert volna a paraszti lakosság körében, irodalmi lecsapódását nem ismerem a viszonylag bőséges 18–19. századi honismereti irodalomból. Mindezek alapján joggal feltételezhető, hogy az 1456-ból adatolt *Koppány* földrajzi név az Árpád-kori Koppány herceg személyével kapcsolatos, a róla szóló, fent említett újkori hagyományok pedig vélhetőleg középkori eredetűek.

Következtetésemet megerősíti a néprajzi kutatás is. A Koppány herceggel kapcsolatos néphagyomány eredetéről MAGYAR ZOLTÁN így ír összefoglaló tanulmányában: „Koppány alakja valaha bizonyára Dunántúl-szerte ismert volt, napjainkban azonban már csak Veszprém környékén és Somogy északi részén él népi emlékezete. Legszínesebben Somogyvárott és környékén, ahol még a középkori hagyományok továbbélésére is akad példa. Persze, ezek a helytörténeti emlékek és mondák a történelmi eseményekre rímelve legalább annyira szólnak Szent Istvánról, mint az ellenfeléről, mégis okunk van feltételezni, hogy a középkor századaiban önálló mondakör formálódott a somogyi vezér személye körül, amelynek mára csak morzsái, töredékei maradtak meg." (1998: 29).

Regöly környéke — hasonlóan Tolna megye nagy részéhez — hatalmas pusztítást szenvedett a török korban, 1696-ban a megye 28 lakott helységéből csak 17-ben éltek magyarok (HOLUB 1974: 21), tehát kontinuus középkori lakosság létét nem igazolhatjuk. Ha azonban az akkori adatok birtokában igaza lehetett MOÓR ELEMÉRnek 1944-ben, aki szerint „településtörténeti jelentősége van, hogy ennek a nagyobb pataknak régi magyar neve elenyészett, s ma egy községnévből szár-

mazó, nyilvánvalóan másodlagos néven ismeretes", amiből arra következtetett, hogy a török korban a Koppány mellékén a lakosság jó részben elpusztult, és csak a mai Törökkoppányban maradt meg nagyobb számban (1944: 303), akkor joggal kockáztathatjuk meg, hogy a török kiűzése után Regöly környékén maradnia kellett olyan magyar ajkú népességnek, amely az 1456-ból ismert folyószakasznevet átörökítette, vagy pedig feltételeznünk kell, hogy a környékről (leginkább a 15 éves háború alatt) a királyi Magyarországra menekült egy olyan csoport, akiknek utódai a török kor után őseik földjére visszatérve megtarthatták annak emlékét.

Ha a Koppány-mondakör esetében valóban újkori fejleményről van szó, akkor bizonyára a laikus szemlélő számára máig is feltűnő maradványokkal rendelkező regölyi őskori földvár volt az ihletője az István király ellen ide húzódó, itt védekező Kupa herceggel kapcsolatos történeti mondáknak, a kuruc háborúk utáni telepesek erre az objektumra vetítették rá a kibocsátó helyükről magukkal hozott Koppány-hagyományt. Itt az 1710-es évektől Regölybe érkező Somogy megyei, első renden pedig a viszonylag nagy számú igali telepesre gondolhatunk: egy 1730-as összeírás szerint ekkor 21, innen áttelepült családfő élt Regölyben (HEGEDŰS 1971). Igal mindössze néhány kilométerre fekszik a jelentős Kupa-hagyománnyal rendelkező Törökkoppánytól, és Somogyvártól is csak 15 kilométer választja el.

5. A *Rigno* név lehetséges eredetéről

Végezetül a mindössze az első katonai felmérés térképlapjain olvasható, más forrásból nem ismert *Rigno* névre térek ki. Keletkezésére eddig mindössze MOÓR ELEMÉRnek egy feltehető szláv **Rybno* 'halas' formából való magyarázata ismert, amely a név eredetét a folyó mellékére a 18. században érkezett szláv telepeseknek tulajdonította (1944: 304). E javaslatról HOFFMANN ISTVÁN megemlítette, hogy nem tartható, és hozzátette, hogy „ennek a névnek az etimológiája külön vizsgálatot igényelne" (2010: 101. 47. jegyzet). Jómagam nem lévén nyelvész, mindössze egy a fenti gondolatmenet kapcsán megfogalmazódott észrevételt kívánok tenni.

A mai Regöly település a középkori forrásokban következetesen *Regen* ~ *Regun* néven szerepel (Cs. 3: 447).[7] A valószínűleg *Régen*-nek, *Régön*-nek ejtett név puszta személynévből, magyar névadással keletkezett (vö. *Regenye,* Baranya m.; *Régenpuszta,* Bihar (Bihor, RO) határában; *Szászrégen, Reghin,* RO). Az alapjául szolgáló személynév német eredetű, a régi németben *Regino, Ragino* alakban ismert (FNESz.; lásd még VÁRNAGY 1990: 192). Ha igaz az a fenti feltételezésem, miszerint a 15. század közepén Regöly (akkoriban Régen) környékén a Fü-

[7] A középkori helynév viszonylag gyakran tűnik fel a regölyi főesperes 1217 és 1503 közti 21 említésében (FEDELES–K. NÉMETH 2006: 428–33). A névalakok részletezésétől eltekintek, a *Regun* ~ *Reg(h)en* alakoktól eltérő, az idegen ajkú írnokok tollán eltorzult névalakok tárgyalása nem lehet témám.

zegy folyót, ha csupán szakasznévi minőségben is, de Koppánynak is nevezték, akkor a *Rigno* folyó és a középkori *Regun, Regen* név hangalaki hasonlósága alapján talán felvethető, hogy a *Rigno* víznév a torkolatánál fekvő település nevéből ered. Világos, hogy a feltételezés kronológiai problémát vet fel, hiszen a *Rigno* név — egyetlen — 18. század végi feltűnésekor a falut már régen *Regöly*-nek nevezték, hiszen a középkori *Regen* alakból származó, a török összeírásokban szereplő *Regenye* névalak csak 1590-ig követhető nyomon (DÁVID 1982: passim), a *Regöly* névalak tudomásom szerint pedig először 1687-ben tűnik fel *Réggel* formában (HEGEDÜS 1979: 51). A *Rigno* folyónév eredete és kronológiája megoldásra vár, magam csak egy apró megfigyeléssel kívántam ehhez hozzájárulni.

Irodalom

AOklt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I–.* Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.

BÉL MÁTYÁS (1979), Notitia Hungariae Novae Historico Geographica c. művéből Tolna vármegye leírása. Ford. KUN LAJOS. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 9: 327–64.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

CSENDES LÁSZLÓ (1977), Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. *Hadtörténelmi Közlemények* 24: 241–64.

CSENDES LÁSZLÓ (1980), *Térképhistória.* Bp.

DAP. = *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 2. füzet. N-Sz.* Gyűjtötte GYÉRESSY BÉLA. Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 13. sz. Bp., 1976.

DÁVID GÉZA (1982), *A simontornyai szandzsák a 16. században.* Bp.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

DL. = Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár

EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FEDELES TAMÁS (2009), A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: *A középkor évszázadai (1009–1543). Rövidítések, adattárak, mutató.* Szerk. FEDELES TAMÁS–SARBAK GÁBOR–SÜMEGI JÓZSEF. A pécsi egyházmegye története I. Pécs. 421–64.

FEDELES TAMÁS–K. NÉMETH ANDRÁS (2006), A tolnai és a regölyi főesperesség. Régészeti és prozopográfiai adatok Tolna megye középkori egyházigazgatásának történetéhez. *Századok* 140: 397–433.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

GAÁL ATTILA–KŐHEGYI MIHÁLY (1977), Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában III. *Balog Ádám Múzeum Évkönyve* 6–7 (1975–76): 279–360.

GŐZSY ZOLTÁN (2005), Pesty Frigyes helynévgyűjtésének tanulságai. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 36: 7–19.

GYÖRFFY GYÖRGY (1970), Koppány lázadása. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 1: 5–30.

GYÖRFFY GYÖRGY (1977), *István király és műve.* Bp.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2009), A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében. *HT.* 4: 105–13.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2010), A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága. *HT.* 5: 129–37.

HEGEDÜS LÁSZLÓ (1971), *Regöly újratelepítése. 1715–1730.* Kézirat.

HEGEDÜS LÁSZLÓ (1979), Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 9: 9–104.

HEGEDÜS LÁSZLÓ (1987), István király a regölyi népmondában. *Új Ember* 1987. aug. 30. (XLIII. évf. 85. sz.): 6.

H. = *Hazai okmánytár I–VII.* Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHELYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

HOLUB JÓZSEF (1974), Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig. *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* 5: 5–124.

HORVÁTH J. GYULA (1993), A pécsi egyházmegye kezdetei. In: *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből I.* Szerk. FRICSY IMRE. Pécs. 27–75.

KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba.

KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSI LÁSZLÓ (1993), *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma.* Új Történelmi Tár 4. sz. Bp.

KUMOROVITZ L. BERNÁT (1953), *Veszprémi regeszták 1301–1387.* Bp.

LUKÁCS LÁSZLÓ (1989), Szent István király a néphagyományban. In: *Jósa András Múzeum Évkönyve* 24–26 (1981–1983): 41–9.

MAGYAR ZOLTÁN (1998), Koppány alakja a néphagyományban. *Valóság* 41/3: 29–38.

MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. *3.* Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.

MIKLÓS ZSUZSA (2007), *Tolna megye várai.* Varia Archaeologica Hungarica XXII. Bp.

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

MREV. = *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára I–IV.* Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. Bp., 1896–1908.

MOÓR ELEMÉR (1944), Koppány. *MNy.* 40: 302–4.
K. NÉMETH ANDRÁS (2001), Az újratelepítéstől 1867-ig. In: *Regöly – régen. Szemelvények Regöly múltjából.* Szerk. TORMA ISTVÁN. Regöly. 69–111.
K. NÉMETH ANDRÁS (2011), *A középkori Tolna megye templomai.* Pécs.
ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-dik század végeig I–II.* Bp.
PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
SZABÓ DÉNES (1944), Koppány. Személy és vízneveink viszonya. *MNy.* 40: 186–93.
SZABÓ JÓZSEF (2010), Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *MNy.* 134: 42–54, 195–211.
SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *HT.* 8: 7–36.
TIMÁR GYÖRGY (1982), A középkor az írásos források alapján. In: *Sásd.* Szerk. FÜZES MIKLÓS. Sásd. 101–52.
TIMÁR GYÖRGY (1988), Szent István és a pécsi püspökség. *Baranyai Művelődés* 1988/3: 35–43.
TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei.* Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
TÓTH PÉTER (1989), Besenyők Somogy megyében. In: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról.* Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár. 41–7.
VASS ELŐD (1978), A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. In: *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I.* Szerk. K. BALOG JÁNOS. Szekszárd. 9–97.
VASS ELŐD (1989), Szekszárd a város alapításától a török kiveréséig. In: *Szekszárd város történeti monográfiája I.* Szerk. K. BALOG JÁNOS. Szekszárd. 39–94.
VÁRNAGY ANTAL (1990), *Hőgyész. Községtörténeti monográfia. I. rész. A kezdetektől 1722-ig.* Hőgyész.
ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2004), Püspöki tizedborok a 16. századi szombathelyi várban. In: *Bor, borkultúra, gasztronómia Vas megyében a 13–19. században.* Előadások Vas megye történetéről IV. Szerk. MAYER LÁSZLÓ–TILCSIK GYÖRGY. Szombathely. 29–35.

Bába Barbara

A *vejsze* lexéma története és korai ómagyar kori előfordulásai*

1. *Vejsze* szavunk történetével kapcsolatban nyelvészeti szempontból összefoglaló, részletező munka az eddigiekben nem született, leginkább csak néprajzi jellegű írások foglalkoztak a halászati szakszókincs s ómagyar helyneveink eme elemével. A *vejszé*-vel kapcsolatban ugyan sok kérdés merült fel a korábbi szakirodalomban is, de ezek részben máig lezáratlanok maradtak. Más oldalról pedig ha alaposabb vizsgálat alá vetjük a *vejsze* lexémát, több olyan probléma is a felszínre kerül, amelyekre az eddigiekben nem fordítottak kutatóink figyelmet.

Vizsgálatom elsősorban a korai ómagyar korra korlátozódik, de az időhatárokat egyes jelenségek elemzése kapcsán kibővítettem, sőt a mai nyelvjárási adatok vallomását is több esetben hasznosítottam. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza" című munkáját (Gy.), valamint a — főképpen erre támaszkodó — HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból" (HA. 1–3.), illetőleg a „Korai magyar helynévszótár" című munkákat (KMHsz. 1.) használtam fel. Az említett források mellett — a teljességre törekvés jegyében — támaszkodtam még a „Magyar oklevél-szótár" (OklSz.), az „Árpád-kori új okmánytár" (ÁÚO.), a „Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis" (F.), a „Hazai okmánytár" (H.), a „Magyar tájszótár" (MTsz.), a „Magyar nyelvtörténeti szótár" (NySz.), az „Új magyar tájszótár" (ÚMTsz.) s néhány esetben a szakirodalom által idézett egyéb adatokra is.

2. A *vejsze* s z á r m a z á s á t illetően első látásra egymásnak egészen ellentmondó elképzelések láttak napvilágot. Összefüggésben lehet ez azzal, hogy a magyarság valószínűleg már a finnugor együttélés korában ismert vejszeformákat, de mivel a vejszével való halászat Eurázsia-szerte ismert, az egymással érintkező népek között maga az eljárás is sok hasonlóságot mutat (MNL. *vejsze*). Nem véletlen, hogy a vejszével foglalkozó néprajzi és nyelvészeti munkák is több helyen felvetik, hogy nemcsak a vejsze használata, de maga a halászati szakszó is

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

kapcsolatot mutat a török, a szláv és a finnugor népek nyelveiben egyaránt. Hogy adott esetben a rekesztő halászat e formájának elsajátítása, illetőleg a műszó kölcsönzése milyen irányú volt, arra a szakirodalom más-más válaszokat ad, s ebből fakadóan abban is eltérések mutatkoznak, hogy az egyes kutatók a magyar *vejsze* szót milyen eredetűnek tartják (vö. BERECZKI 1964: 118).

A finnugor eredet mellett foglal állást például BÁRCZI GÉZA (1941: 334), ZAICZ GÁBOR (2006: 905), RÉDEI KÁROLY (1967: 171) és BERECZKI GÁBOR (1964: 118; vö. még UEW. 551, MNL. *vejsze*). Az etimológiai munkák szerint a feltételezett finnugor alapalak a **βaja* 'süllyed, alámerül' lexéma lehetett (vö. vog. *uj-,* zürjén *vej,* votják *vij,* mordvin *vaja,* finn *vajoa,* lapp *vuoggjo-* 'süllyed, alámerül', EWUng. 1616, ZAICZ 2006: 905, BÁRCZI 1941: 334). A finnugor nyelvekbeli alakok jól mutatják, hogy az egyeztetés hangrendi szempontból nehézségekbe ütközik (vö. TESz., ZAICZ 2006: 905). A veláris hangrendből palatálisba való átcsapás azonban nem egyedülálló jelenség: a finnugor eredetű szavak között például hasonló hangrendi megfelelést találunk a *hegy* (vö. fgr. **kaća*) lexéma esetében. A magyar elsődleges alak *-sz* hangja ZAICZ szerint névszóképző, s feltehetően ennek hatására palatalizálódott az előtte álló magánhangzó (2006: 905). „A magyar szókészlet finnugor elemei" című etimológiai szótár (MSzFgrE.) azonban nem szerepelteti a címszavai között a *vejszé*-t, azt tehát nem tekinti finnugor eredetűnek.

A MÉSZÁROS GYULA által felvetett török, egészen pontosan baskír egyeztetést BÁRCZI GÉZA elutasítja (MÉSZÁROS 1910: 7, BÁRCZI 1941: 334, vö. még LIGETI 1986: 41, 294, 528), a TESz. ennél óvatosabban fogalmaz, etimológiai szótárunk szerint ugyanis a *vejszé*-nek a baskír *öjsök* 'vejsze' jelentésű szóval való összekapcsolhatósága további vizsgálatot igényel (TESz. 3: 1107). BERTA ÁRPÁD egy feltételezett nyugati ótörök **väyšä* 'kis ház' jelentésű szóval hozza a magyar *vejsze* szót összefüggésbe (WOT. 995–6). A származtatást megerősíti egy létező *üyšik* 'halkarám, kis ház' jelentésű karakalpak alak. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ezzel szemantikai párhuzamba állítható a magyar *tanya* szó jelentésfejlődése, az ugyanis 'halászó hely' volt eredetileg, s csak később fejlődött a 'ház, tartózkodási hely' jelentése. RÓNA-TAS ANDRÁS azonban kronológiai és hangtani nehézségeket lát BERTA eredeztetése mögött, s végül annyit szögez le, hogy a *vejsze* szót valahol a volgai régióban vette át a magyarság, s az megvan a csuvas, a baskír és a szibériai tatár nyelvekben, de az átadó nyelvet illetően pontosabb eredményre nem jut (WOT. 995–6).

Mindemellett a szláv származtatás is felmerült, igaz, nem a *vejsze* szó eredetével, hanem magának az eszköznek a használatával kapcsolatban. MUNKÁCSI szerint ugyanis minthogy a *vejsze* egyes részeinek műszavai (például a *lésza* vagy a *pelőce*) szláv eredetűek, ez „azon sejtelemre adhat okot, hogy legalább egyes for-

máiban a halász-szerszám alkalmazása szláv kultúrbefolyás eredménye" (1893: 263). Azt SZILÁGYI MIKLÓS is megerősíti, hogy a részek elnevezései alapján a fejlettebb vejszetípusokat feltehetőleg valóban csak a honfoglalás után ismerte meg a magyarság (MNL. *vejsze*).

Érdemesnek tűnik azonban a *vejsze* jelentéséből kiindulva megfontolni egy újabb lehetőséget is, ami ugyancsak a finnugor eredet mellett szól, de egy másik utat kínálva. Ismeretes, hogy a *vejsze* olyan rekesztőhalászati eszköz, amelyet nádból vagy vesszőből fontak. Ha alaposabban szemügyre vesszük a finnugor eredetű *vessző* szó etimológiáját, láthatjuk, hogy az egyes rokon nyelvi párhuzamainak a jelentése a halászattal van kapcsolatban. A vogulban például az *ošà* 'a vízfenéken felállított két karó, amelyek egyikére a háló vége, másikra a varsakarika van kötve'. A *vessző* finnugor kori alapalakja **βaćз* 'vékony, hajlékony ág' lehetett, melynek magánhangzója a *-ć* hatására palatalizálódott, így alakulhatott ki a *vesz-* forma. Ehhez járult az *-ő,* a régi magyar nyelvben az *-é* kicsinyítő képző. A szóbelseji *ssz* nyúlás révén alakult ki (MSzFgrE., TESz.). Mindezek alapján a *vessző* és a *vejsze* azonos etimonját feltételezhetjük, amelyből aztán szóhasadással fejlődött a két eltérő jelentésű lexéma. Hangtörténeti szempontból azonban gondot okoz, hogy a *vejsze* feltételezhető elsődleges alakja *vejeszé* lehetett (HOFFMANN 2010: 89; vö. még TESz., MSzFgrE. is).

3. *Vejsze* szavunk eredeti j e l e n t é s e minden bizonnyal 'halfogó rekeszték' volt (EWUng. 1615–6, ZAICZ 2006: 905, HOFFMANN 2010: 89). A *vejsze* gyakran fordul elő önmagában az oklevelekben, s ezek között valóban fellelhetőek olyan megjelenések, amelyek közszói természetűek, és bizonyosan a lexéma 'halfogó rekeszték' jelentésű változatai. HOFFMANN ISTVÁN szerint ilyenek például azok a *vejsze* adatok, amelyek előtt valamilyen latin megfelelő vagy magyar szinonima is szerepel: például 1274/1338: In fine cuiusdam capture piscium wlgo *weyz* 'egy bizonyos halfogónak a végén, amit közönségesen *vejsz*-nek neveznek', 1390/1400: Tres clausuras piscium *veyz* seu *ketrech* dictas 'három halfogó rekeszték, amit *vejsz*-nek vagy *ketrec*-nek mondanak' (OklSz., vö. HOFFMANN 2010: 89). A két előfordulás közül azonban csak a második *vejsz* adat közszói jellege állapítható meg nagyobb biztonsággal. A latin szövegbeillesztési eljárás alapján ugyanis az első adat esetében nem nyilatkozhatunk teljes egyértelműséggel, ahogyan a következő szórvány esetében sem: 1300: Et in aquis ad – clausuras piscium, quae vulgo *Veiz* vocantur 'és ezekben a vizekben a halfogó rekesztékekhez, amit közönségesen *vejsz*-nek hívnak' (F. VII/2: 257). HERMAN OTTÓ szerint ezek a folyókba vagy tavakba rekesztett alkotmányok a mai vejszéhez hasonlóan „nádból vagy vesszőből készült, falakat és tévesztőket alkotó, halfogó szerszámok" voltak (1887: 81).

1. ábra. *Vejsze*. (Forrás: HERMAN 1887: 157.)

A *vejsze* önálló közszói megjelenése azért meglepő, mert mint tudjuk, az oklevelek magyar nyelvű szórványai döntően tulajdonnevek: hely- és személynevek. A latin nyelvű szövegben közszóként leginkább a helyek említésével kapcsolatos köznevek állhatnak, ilyen preferált szócsoport a földrajzi köznevek és a fanevek rétege (HOFFMANN 2004: 12). A magyar halászati mesterszó oklevelekben való szereplését JANKÓ JÁNOS és HERMAN OTTÓ szerint az indokolja, hogy az magának a jognak a biztosítása érdekében szerepelt a latin szövegben (JANKÓ 1900: 54, HERMAN 1887: 155). A *vejsze* a *cégé*-vel ~ *szégyé*-vel és a *varsá*-val együtt ugyanis természeténél fogva olyan eszköz volt, amely királyi adomány tárgyát képezhette (JANKÓ 1900: 54, HERMAN 1887: 160, MNL. *vejsze*). Ez az ősi szerszám a jogélvezet feltételét azáltal tette lehetővé, hogy helyhez volt kötve, s így az, aki a halászat jogát élvezte, jelen lehetett vagy emberét kirendelhette, amikor a *vejsze* kürtőjét kiemelték (HERMAN 1887: 160). JANKÓ JÁNOSnak a volgai vejszével kapcsolatos leírásai alapján úgy tűnik, hogy a *vejsze* mint az adományozás alapját képező eszköz nemcsak nálunk volt jellemző, hanem például az orosz uralkodói adományozásnak ugyancsak tárgya lehetett (1900: 74–5).

Az EWUng. és a TESz. szerint a *vejszé*-t ’halastó, halászó hely’ jelentésben csak 1784-ben adatolhatjuk először, más feltevések szerint azonban a *vejszé*-nek már igen korán kialakulhatott ’valamilyen hely’ jelentése is. HOFFMANN ISTVÁN is úgy véli, hogy a *vejsze* „igen gyakran nem pusztán az eszközt jelölte, hanem azt a helyet is, ahol fel volt építve” (2010: 89). Azt, hogy a *vejszé*-nek ’halászó hely’

jelentése már az ómagyar korban kialakulhatott, HOFFMANN egyfelől a *vejszehely* összetételben való gyakori előfordulásával, másfelől azzal tartja igazolhatónak, hogy a *vejsze* metonimikusan más típusú nevek, például patakok, tavak neveként is előfordul (2010: 89–90). Ezt bizonyítja többek között a következő, 1086-os keltezésű oklevél szövegrészlete: „ad exitum riuuli quod dicitur *veieztue*" (Gy. 2: 574, 579), avagy 'a torkolatához annak a patakocskának, amelyet *Vejesz tövé*-nek mondanak'. A 'halrekeszték' jelentésű halászó eszköz 'hely' jelentésének kialakulása nemcsak a *vejsze* esetében következett be, hasonló jelentésfejlődést láthatunk a *cége* ~ *szégye* kapcsán is. Úgy vélem, hogy az ilyen esetekben nem feltétlenül kell jelentésfejlődésről mint folyamatról beszélnünk, hiszen a *vejsze* (és a *cége*) említésekor mindig valamilyen konkrét helyről is beszélhetünk egyúttal (vö. O'GRADY 1993: 217, GYŐRFFY 2011: 130), esetükben ugyanis rögzített, át nem helyezhető halfogó eszközökről van szó.

A *vész* kapcsán HERMAN OTTÓ szerint egy másik jelentéssel is számolnunk kell. A *vész* a magyarság mocsárhalászatában ugyanis egyes helyeken, például a Szernye-mocsár vidékén valamikor 'a mocsár kisebb-nagyobb nyílt helye' jelentésben élt. Hasonló jelentésben közli a MTsz. is egy helyen a *vész* szót: 'a lápnak apró nyílt tükrei, amelyekbe a csíkkasokat rakják'. Ez a jelentés megfelel a latin *lacuna* fajtajelölő 'pocsolya, kis tócsa, átvitt értelemben mélység' jelentésének, ezért HERMAN arra figyelmeztet, hogy az ilyen latin meghatározással álló *vész*-eket nem szabad összekeverni a *vejszé*-vel (1887: 81–2). Ilyen adatot a 14. század végén és a 15. század elején főként a szójegyzékekben találunk, például 1395 k.: *veiz,* lacuna, 1405 k.: *veiz,* lacuna, 1435 k.: *ve[ÿz],* lac^{u}na (RMGl. 756).

4.1. A *vejsze* lexéma helynevek részeként is különlegesen viselkedik: az ómagyar korban gyakran jelenik meg előtagként a *hely* utótaggal együtt,[1] ami azért említésre méltó, mert a *hely* földrajzi köznév a régiségben leggyakrabban településnevekben szerepel, például a vásártartásra utaló településnevek részeként: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva, például *Vásárhely* (1220: *Vasarhel,* 1332–7: *Wasarhel,* SZABÓ G. 1998: 109), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével együtt áll, például *Szerdahely* ([1177]/1500 k., 1346: *Zeredahel,* v., Gy. 1: 392, KMHsz. 1: 262), *Szombathely* (1291: *Zumbothel,* p., Gy. 2: 453) (vö. még SZABÓ G. 1998: 48, 63).

Ezekben a nevekben a *hely* szó leginkább 'olyan hely, ahol rendszeresen történik, ismétlődik valami' jelentésű. Ehhez hasonló szemantikai tartalommal bír a *hely* lexéma az *Asztaghely* (1431: *Azthaghel,* OklSz. 370) típusú nevekben, ahol a *hely* szó azt fejezi ki, hogy bizonyos időszakokban ott található valami. A *Vej-*

[1] A *varsa* ugyancsak összekapcsolódhat a *hely* utótaggal, például P.: *Varsahely:* lapály, hajdanában vízállás, s halászó hely (1978: 101), *Varsahej:* régebben víz borította, és itt helyezték el a varsákat (SzMFN. 1: 152).

sze-hely megjelölések legfőképp mégis azokkal a nevekkel mutatnak rokonságot, amelyekben a *hely* valamely egykor ott lévő denotátum helyét, például *Falu-hely, Béka-tó-hely* (1393: *Faluhel,* 1339: *Bekatouhel,* OklSz. 370), vagy a névhasználat idejében is ott lévő valamit jelöl, például *Rév-hely* (1295/1315: *Reuhel,* loc., Gy. 2: 530), *Vám-hely* (1454: *Vámhely,* OklSz. 371) (vö. HOFFMANN 2010: 83).

A *vejszehely* egyes előfordulásai kapcsán közszói említésekre is gyanakodhatunk. IV. Béla 1268-ban kelt okirata említi egy helyen, hogy a komáromi várispánnak 16, a megyerieknek 5 vejszehelye volt: „et sedecim loca piscatoria, quae vulgo *Veyzhel* vocantur … quinque loca piscatoria, quae similiter *Veyzhel* vocantur", azaz 'és tizenhat halászó hely, amelyeket közönségesen *vejszhely*-nek nevezneknek … öt halászó hely, amelyeket hasonlóan *vejszhely*-nek neveznek' (F. IV/3: 444). HERMAN OTTÓ nem ért egyet azzal, hogy ennek alapján ugyanennyi halastóról is szó lehetne. Kétségtelennek tartja, hogy mivel a *vejsze* adomány tárgyát képezte, más, mint helyhez kötött halászó hely nem lehetett, de véleménye szerint ez nem jelenti azt, hogy halastó lett volna (HERMAN 1887: 155). Azt, hogy hogyan lehetett egy halásznak több vejszehelye is, ugyancsak megmagyarázza: „Nádas tavakban a halászok fölhasználják lészák helyett a tömött nádüstököket s a fejeket a nádüstökök átjáróiba állítják be; ilyen módon lehet egy halásznak egy és ugyanazon tóban tíz-husz *vejszehelye* is" (HERMAN 1887: 159). Ugyancsak az összetett közszóként való megjelenésre utalnak a következő, számnévvel álló említések is: 1297: piscatura Talug vocata cum quatuor piscaturis *Weyzhel* vocatis (H. VI, 425), [1276 k.]: 2 piscature … *weyzhel* … in Myler … 12 piscatores, que *weyzhel* vocantur (Gy. 3: 387, 453), 1261: vna piscatura, que wlgariter *weyzhel* nuncupatur … vocato piscatura vna, videlit, *weyzhel* (ÁÚO. 11: 513, 514).

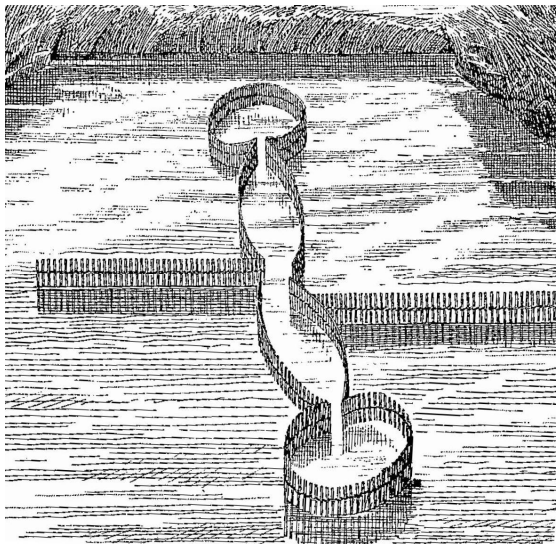
Szintén a *vejszehely* előfordulás közszói 'halrekeszték' jelentését adatolhatjuk abban az oklevélben, amelyben a *szégyé*-vel együtt említik: 1303: laqueos piscium vulgo *zege* vel *veyzhel,* vagyis 'halfogó tőrök, melyek közönségesen *szégye* vagy *vejszhely* néven neveztetnek' (PAIS 1958: 185, HERMAN 1887: 81). Nem tudjuk azonban megnyugtatóan eldönteni a szövegbeillesztési eljárások alapján a közszói vagy tulajdonnévi jelleget a következő előfordulások kapcsán: 1261/1394: piscatura que vulg. *weyzhel* nuncupatur ~ *weyzhel,* piscat. (Gy. 3: 387, 452), 1255: cum loco piscature qui vulgo *veyzhel* dicitur (H. VIII, 63).

HERMAN OTTÓ szerint „A magyar halásznak ma is van *vejszéje,* még pedig külön »magyar vejszéje« s helyét ma is *vejszehelynek* mondja" (1887: 81), a „Magyar Tájszótár"-ban (MTsz. 2: 944) s a térképész MAÁCZ ENDRE „Földrajzi tájszótár"-ában szintén szerepel a *vejszehely* összetett közszó 'az a hely, ahol vejszék állnak' jelentésben (1838: 944, 1955).

A *vejszehely* összetett, helyet jelentő közszó (egykori) meglétét erősíti az is, hogy egyéb halfogó rekesztékek megnevezései is alkotnak összetételt a *hely* utótaggal, így feltételezhetően a *varsahely* közszóval találkozunk a következő oklevélben: 1471: Clausuras piscium wlgo *worsahel* vocatas 'halfogó rekesztékeket,

amit közönségesen *varsahely*-nek neveznek' (OklSz. 1063). A latin szövegbeillesztési eljárás alapján azonban ebben az esetben sem tehetjük le a voksunkat teljes egyértelműséggel a közszói jelleg mellett. Másrészt viszont az ÚMTsz. szerint a jelenkori szókincsnek is része ez az összetétel: *kifonott versehelyek* 'sövénynyel körülvett sánc, amelyet a halászok emelnek a part mentén' (ÚMTsz. 3: 302, 646). Ugyancsak a *versehely*-ből keletkezhettek a következő jelenkori formák: *versely, verselyek* (ÚMTsz. 5: 697).

4.2. Érdekes adalékul szolgál a *vejsze* helynevekbeli előfordulását illetően az egy helyen adatolható *Iker-vejsz* (1284: locis piscationum, Barchtou, et *Ikkerveyz* vocatarum, F. V/3: 232) helynév kapcsán HERMAN OTTÓ értelmezése. Úgy véli ugyanis, hogy amikor a győri egyház 1284-ben a Barc(s)-tó és Iker-vejsz halászatát kapta, nem lehetetlen, hogy voltaképpen a Barc(s)-tavon az ikervejsz élvezetét nyerte el (1887: 102). Feltevése annál is inkább figyelmet érdemel, mivel az *ikervejsz* összetett közszó a régiségben feltehetően egy speciális, vagyis két fővel ellátott vejszetípust jelölt (HERMAN 1887: 797, vö. még 159), amely JANKÓ szerint „úgy a víz mentében, mint a víz ellenében úszó halak megkerítésére alkalmas" (1900: 63; lásd ehhez a 2. ábrát). Az *Iker-vejsz* előfordulása a kétrészes, *vejsze* utótagú nevek között azért is egyedülálló, mert azok jórészt személynév + *vejsze* szerkezetűek, tehát bizonyára birtokos viszonyt jelölnek, például *Ádám vejsze* (1261/1394: *Adam vezy,* piscat., Gy. 3: 387, 414), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze,* Gy. 3: 388, 453), *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze,* piscat., KMHsz. 1: 158), *Jákó vejsze* (1228/1491: piscinam Jacow … vulgo *Jacoweyze,* Gy. 2: 564, 606) (vö. HOFFMANN 2010: 90).

2. ábra. *Ikervejsze.* (Forrás: JANKÓ 1900: 63.)

5.1. H a n g t ö r t é n e t i szempontból az egyik legfontosabb kérdés a szó régi magyar nyelvbeli hangalakjának a megállapítása. A legkorábbi adatai alapján (1055: *putu uueieze, seku ueieze,* SZENTGYÖRGYI 2010: 25, 1086: *veieztue,* Gy. 2: 574, 579) a *vejesz(e)* alapalakot tarthatjuk elsődlegesnek (vö. HOFFMANN 2010: 89). A 11. századi adatok után azonban leginkább csak 13. századi forrásokban maradt fenn a lexéma, ahol a két nyílt szótagos tendencia következtében a második nyílt szótag magánhangzója eltűnt (BÁRCZI 1958: 77–9, 1967: 167–8, E. ABAFFY 2003: 120–1), például 1260: *Mathyaveyze* (Gy. 3: 388, 452). Fontos kérdés azonban ebben az összefüggésben is az, hogy a 11. századi *vejesze* harmadik szótagjának magánhangzója a szótőhöz tartozó hangként vagy birtokos személyjelként értelmezhető-e (lásd erről később). Feltételezhetjük azonban, hogy mivel a lexéma igen gyakran ilyen formában fordul elő a korai ómagyar kori helynevekben, a két nyílt szótagos tendencia a szóvégi hang minőségétől függetlenül bekövetkezhetett. Az így létrejött *vejsze* forma aztán *ej* > *eį* > *é* monoftongizációval *vésze* alakúvá fejlődött, például 1337: *veez* (EWUng. 1615, BEKE 1919: 13), 1422: *Wez,* clausuram (OklSz. 1076), 1503: *wez,* clausuras piscium (OklSz. 1076), 1838: *vész, vésze* (MTsz. 944) (vö. E. ABAFFY 2003: 338). A mai nyelvjárások egyaránt őrzik a *vejsz : vejsze,* a *vész : vésze* és a *vejísz, vejész* formát is (EWUng. 1615, ÚMTsz. 673, UEW. 551).

5.2. A szó hangszerkezetével kapcsolatban több szakmunkában is megfogalmazódik az a kérdés, hogy vajon a *vejsz* vagy a *vejsze* formája lehetett-e az elsődleges. Egyes kutatók a kérdést ugyan nem tárgyalják, de magát a kifejezést kettős alakban adják meg, valószínű tehát, hogy a lexéma szótövének problémájával ők is szembesültek (JANKÓ 1900: 50, MAÁCZ 1955). ZAICZ GÁBOR az *-e* szóvéget illetően felteszi, hogy az E/3. személyű birtokos személyjel, de ezt nem tartja igazolhatónak (2006: 905). HOFFMANN ISTVÁN viszont megkísérli a válaszadást ebben a kérdésben: úgy véli, mivel a szó a korai adatokban döntően *vejsz* formában szerepel; s birtokos jelzői szerepben, például a *vejszhely* esetében is mindig *-e* nélküli formát mutat, valószínűbb, hogy a lexéma nominatívuszi alakja a *vejsz* lehetett (2010: 89). Ezt a vélekedést erősítheti az ómagyar kori helynévi adatok névszerkezeti vizsgálata is: ezekben a lexéma *vejsze* alakja többnyire utótagként fordul elő és szinte kizárólag személynévi vagy személyt jelölő előtaggal, például *Putu vejesze* (1055: *putu uueieze,* SZENTGYÖRGYI 2010: 25), *Sekü vejesze* (1055: *seku ueieze,* SZENTGYÖRGYI 2010: 25), *Asszony vejsze* (1260: *Ahzunveyze,* prat. Gy. 3: 388, 452), *Mátya vejsze* (1260: *Mathyaveyze,* prat., Gy. 3: 388, 452), *Orbán vejsze* (1260: *Vrbanveyze,* prat., Gy. 3: 388, 452), *Szob vejsze* (1260: *Zubveyze,* prat., Gy. 3: 388, 452), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze,* lacos piscine, Gy. 3: 388, 453), *Szele vejsze* (1283: *Sceleueyze,* Gy. 3: 388, 453). Ezekben a nevekben — szemantikai funkciójuknak megfelelően — jelölt birtokos jelzős szerkezetek fordulnak elő. Az efféle alakokból a nyelvhasználók az utótagot formáns nélküli lexémaként vonhatták el, és ennek révén rögzült a szónak *vejsze*

formában az alapalakja. Ezt aztán más jellegű szerkezetekben is megtaláljuk, KISS LAJOS szerint például a határrészt jelölő *Vesze* (1306: *Veze,* Gy. 1: 515, FNESz. 2: 757), illetve a *Vejszető* alakban is adatolható *Vésztő* helységnév (1350: *Veyzetheu,* FNESz. 2: 759) szintén a *vejsze* lexémából ered. A *vejsze* előtagként a *Vejsze-tó* névben is előfordul az OklSz. adatai között (1366: *veyzehtou,* pisc., OklSz. 1077). A *vejsze* forma másodlagos jellegét igazolja, hogy ezek a nevek csak a 14. században tűnnek föl.

Az ómagyar korra vonatkozólag a *vejszhely* kapcsán azonban valóban úgy tűnik, hogy abban a *vejsz* szinte kizárólag *-e* nélkül áll, ahogyan ezt a következő 13–14. századi adatok szemléletesen mutatják: 1261: *weyzhel,* piscatura (Gy. 3: 387, 452), 1268/1347: *veyzhel,* piscatoria (Gy. 3: 387, 439), [1276 k.]: *weyzhel,* piscatores (Gy. 3: 387, 453), 1297: *Weyzhel,* piscat. (Gy. 3: 387, 424), 1255: *veyzhel,* piscature (Gy. 1: 729), 1261: *Veyzhel* (Gy. 3. 439), 1280: *weyzhel,* piscat. (OklSz. 1076), 1303: *veizhely* (PAIS 1958: 185), 1305: *weyzhel* (OklSz. 1076), 1212/1397/1405: *Veyzhel,* claus. (KMHsz. 1: 297), 1261/1394: *weyzhel,* piscat. (OklSz. 1076), 1268/1347: *veyzhel,* piscat. (OklSz. 1076). Kivételt ez alól csak az egy helyen utótagként előforduló *vejszehelye* jelent: 1408: *Andrasweyzehele* (OklSz. 1076). Ennek a névnek a struktúrája azonban valószínűleg nem *András vejszehelye*-ként értelmezhető, a *helye* ugyanis inkább csak magyarázó utótagként lehet jelen az oklevél szövegében, s a megjelölés *András vejsze* (1) *helye* (2)-ként írható le szerkezeti szempontból, ahol az *András vejsze* a korábbiakban említettekhez hasonló jelölt birtokos jelzős szerkezet lehet. Ilyen szerkezetet tételezhetünk fel a *Máté kendere helye* körülírásban is (1325: *Mathekenderehele,* t., Gy. 2: 574, 586).

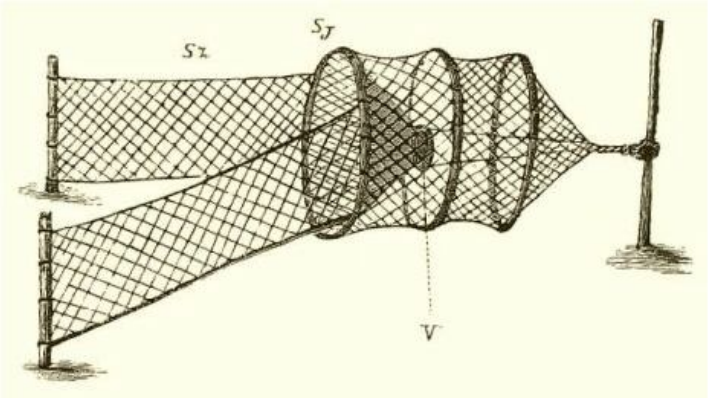
5.3. Hangtörténeti, eszköztörténeti és talán etimológiai szempontból is tanulságos lehet a *vejsze* lexémát a *varsá*-val egybevetni. Amellett ugyanis, hogy a két halászati szakszó jelentése között igen szoros a kapcsolat, hangtani viszonyuk is arra indíthatja a kutatót, hogy a két szó között esetleg kapcsolatot keressen.

Hangtani szempontból az összevetést az motiválja, hogy a *varsá*-nak már igen korán felbukkan a palatális változata is a veláris hangrendű alak mellett, például 1395 k.: *versse,* sagena (RMGl. 753), 1621: *vörse* (KNIEZSA 1955: 550). A Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a RMGl. szerint a 18. században is adatolható a palatális forma, ez ugyancsak a *vörse* alak PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER (NySz. 3: 1021), valamint BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában (KNIEZSA 1955: 550). Csakhogy a nyelvtörténeti szótár egy 1673-ból való idézete épp a *varsa* és a *vejsze* különállását mutatja: „A halászó a folyó vizben vészszel és varsával halász" (NySz. 3: 1021). A jelenkorban a *varsá*-nak szintén több palatális változatát találjuk, például *versé, versely, verselyek* 'vesszőből vagy hálóból készült, tölcsér alakú halászeszköz, varsa' stb. (ÚMTsz. 5: 697). A palatális változatok középkori megjelenését KNIEZSA azzal magyarázza, hogy a feltehetően honfoglalás előtti óorosz jövevényszó a magyarba **vërsa* alakban került át, amely aztán kétirányú

hangrendi kiegyenlítődéssel lett egyrészt *vorsa* > *varsa,* másrészt *vërse* > *vörse* formájúvá (1955: 550).

A két halászó eszköz jelentése között számottevő különbséget a TESz. meghatározása alapján nem is igen találunk. A *varsa* a TESz. szerint 'vesszőből font, a halak betévedésére számító halfogó eszköz' (TESz. 3: 1094), a *vejsze* pedig 'nádból, vesszőből készített, a víz színétől a fenekéig érő, labirintusszerű halfogó rekeszték' (TESz. 3: 1107). Néprajzi források alapján tudjuk, hogy a két eszköz némiképp mégis máshogyan működött (vö. HERMAN 1887: 160, MNL.). Abban is eltérések mutatkoznak, hogy a *varsa* szemben a *vejszé*-vel könnyen áthelyezhető, így átmenetet képez a rekesztőhalászat és a mozgóhalászat között. Talán ezzel indokolhatjuk, hogy a *varsá*-nak a *vejszé*-vel szemben — az adatok legalábbis erre mutatnak — nem alakult ki 'halászó hely' jelentése. Ennek ellenére ugyancsak adományozás tárgyát képezhette, ami magyarázza az oklevelekben való magyar nyelvű megjelenését. Létezett azonban HERMAN szerint olyan vejsze is, ami a varsához hasonlóan hálóból készült, de karókra feszült (1887: 236), a két eszköz közötti különbség tehát nem feltétlenül éles.

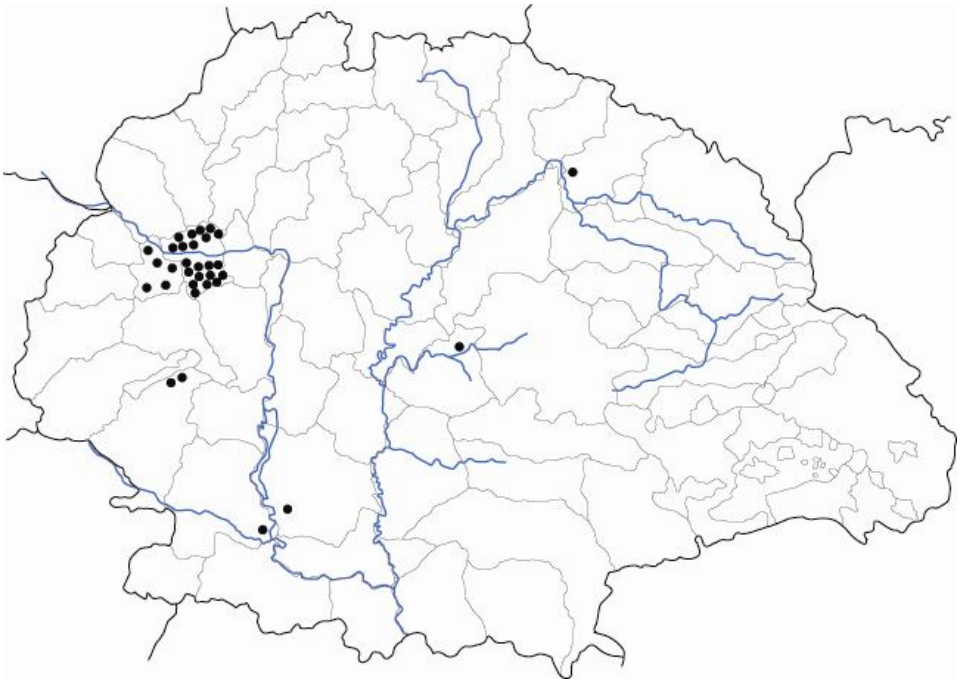
Bár korábban a *vejszé*-hez hasonlóan a *varsa* lexémával kapcsolatban is felmerült a finnugor egyeztetés lehetősége, mára szláv származtatása vált elfogadottá. A *vejszé*-vel kapcsolatban azonban a szláv nyelvekből való eredeztetés — ahogyan azt korábban is láttuk — nyelvtörténeti aspektusból nem, csupán eszköztörténeti szempontból került reálisan elő (vö. BÁRCZI 1941: 334, TESz. 3: 1107).

3. ábra. *Varsa.* (Forrás: HERMAN 1887: 244.)

6. A *vejsze* lexéma korai ómagyar kori t e r ü l e t i e l t e r j e d t s é g é t illetően a lokalizálható adatok alapján feltűnő egyöntetűséget tapasztalunk. A szó valamivel több mint 30 esetben köthető helyhez Árpád-kori okleveleinkben, s ebből 5 Győr vármegye, 21 pedig Komárom vármegye helynévkincséhez tartozik. A fennmaradó néhány előfordulás Baranya, Békés, Bereg, Bodrog vármegyék között oszlik meg, illetve a Tihanyi alapítólevél két *vejesze* adatát HOFFMANN ISTVÁN feltételezése szerint a Balaton déli partjára lokalizálhatjuk (2010: 88–9). A jelen-

leg birtokomban lévő és lokalizálható adatok alapján tehát a *vejsze* lexémát elsősorban Komárom–Győr vármegyék területéhez köthetjük.

4. ábra. *A* vejsze *területi elterjedtsége a korai ómagyar korban.*

Komárom környéke — és a Csallóköz általában — már az Árpád-korban a virágzó halászó helyek közé tartozott (ALAPY 1994: 23, 27–8). Jól illusztrálja ezt GYÖRFFY GYÖRGYnek az a megjegyzése, mely szerint ezen a területen minden halászatra alkalmas vízágnak saját neve volt. Ekel határában például húsz, Szakállasnál pedig a Vág két partján közel harminc halastó terült el (Gy. 3: 387–8). A halászat jelentősége a nevekben is őrzi nyomát, így például nemcsak a *vejsze,* de a kerítőhalászat hálószerszámának, a *tanya* szónak is igen gyakori a helynevekben való előfordulása ezen a vidéken.

7. Az eddigi vizsgálatok alapján a *vejsze* szónak az Árpád-kori oklevelekben való megjelenését tekintve az alábbi tanulságokat fogalmazhatjuk meg.

A *vejsze* a korai ómagyar kori oklevelekben igen gyakran közszóként adatolható, amit elsősorban a latin szövegkörnyezet alapján állapíthatunk meg. Gyakori közszói előfordulását feltehetően azzal magyarázhatjuk, hogy királyi adományozás tárgyát képezhette csakúgy, mint a *varsa* vagy a *cége ~ szégye* halászó eszközök.

A *vejsze* ugyanakkor helynevek alkotóelemeként szintén fellelhető az oklevelekben: legáltalánosabban a személynév + *vejsze* típusú, jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevekben találjuk meg. Érdemes azonban a *vejszehely* és *ikervejsz* elő-

fordulásokat kiemelten figyelembe venni, mivel ezek a latin szövegkörnyezet és a későbbi halászati szókincs tanúsága alapján feltehetően inkább közszói összetételek voltak.

Abban a kérdésben, hogy vajon a *vejsz* vagy a *vejsze* forma lehetett-e az elsődleges alakváltozat, határozottabban foglalhatunk állást. A *vejsz* elsődlegességét a kronológiai adatok mellett az is bizonyítja, hogy az önállóan előforduló alakok döntően *vejsz* formát mutatnak, s a jelenleg összegyűjtött adatok tanúsága szerint a *vejsze* az előfordulások döntő többségében a személynév + *vejsze* jellegű birtokos jelzős szerkezetű nevekben jelenik meg. Az összetett közszói *vejszhely* ugyancsak az *-e* néküli alapalakot tartalmazza. A szó *varsá*-val való etimológiai egyezése jelen ismereteink alapján nem valószínűsíthető még akkor sem, ha a *varsá*-nak többféle palatális változatát is adatolhatjuk a régiségben csakúgy, mint a mai nyelvjárásokban. Néprajzi, tárgytörténeti ismereteket is alapul véve megállapíthatjuk, hogy a két lexéma a kezdetektől fogva más-más halászó eszközre utalt.

A *vejsze* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban határozott képet mutat: a lexéma leginkább az északnyugati területeken, főképpen Győr és Komárom vármegye területén adatolható feltűnő gazdagsággal.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ősmagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 106–28.

ALAPY GYULA (1994), *A csallóközi halászat története.* Pozsony.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BÁRCZI GÉZA (1941), *Magyar szófejtő szótár.* Bp.

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete.* Második, bővített kiadás. Bp.

BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 95–180.

BEKE ÖDÖN (1919), Szómagyarázatok. Vejsze. *Nyr.* 48: 13.

BERECZKI GÁBOR (1964), Etimológiai megjegyzések. *NyK.* 66: 117–21.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* Debrecen.

H. = *Hazai okmánytár I–VII.* Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHELYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.

HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. *3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012.

HERMAN OTTÓ (1887), *A magyar halászat könyve.* Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

JANKÓ JÁNOS (1900), *A magyar halászat eredete.* Bp.–Leipzig.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2.* Bp.

LIGETI LAJOS (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Bp.

MAÁCZ ENDRE (1955), *Földrajzi tájszótár.* Bp.

MÉSZÁROS GYULA (1910), Baskirföldi tanulmányutam. *Ethnographia* 21: 1–8.

MNL. = *Magyar néprajzi lexikon 1–5.* Főszerk. ORTUTAY GYULA. Bp.

MszFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.

MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II.* Bp., 1893–1901.

MUNKÁCSI BERNÁT (1893), A magyar népies halászat műnyelve. *Ethnographia* 4: 165–208, 261–313.

NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3.* Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1890–1893.

O'GRADY, WILLIAM (1993), The Study of Meaning. In: *Contemporary Linguistics: An Introduction.* Szerk. O'GRADY, WILLIAM–DOBROVOLSKY, MICHAEL. New York. 242–5.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

P. = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászkunság.* Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét–Szolnok, 1978.

PAIS DEZSŐ (1958), A *rëkeszt* és a halászati vonatkozások. *MNy.* 54: 185–7.

RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *NytudÉrt. 58:* 167–71.

RMGl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára.* Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.

SZABÓ G. FERENC (1998), *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben.* Nyíregyháza.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 21–41.

SzMFN. = *Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Jászberény, 1986.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Szerk. RÉDEI KÁROLY. I–II. Bp., 1968–1988. III. Register. Bp., 1991.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian.* Wiesbaden, 2011.
ZAICZ GÁBOR (2006), *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete.* Bp.

Szőke Melinda

A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata*

Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire

1. Helynevek beillesztése az oklevelek latin szövegébe

BENKŐ LORÁND alkalmazta elsőként Anonymus gesztájára azt a nyelvemlékelemző módszert, ami a tulajdonneveket a latin alapszöveg részeként kezeli (vö. 1998). Néhány évvel később a nyelvemlékeink vizsgálatában üdvözlendő új módszertan alapkövetelményét is megfogalmazta: „tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb." (2003: 70).

A szórványok mellett azok latin szövegkörnyezetének a nyelvészeti elemzésekbe való bevonásával szükségszerűen előtérbe kerültek a szórványok latin szövegbe történő beillesztésének a módozatai is. HOFFMANN ISTVÁN — aki a szórványok közvetlen szövegkörnyezetét elsőként vonta módszeres vizsgálat alá (2004) — az oklevelek latinul, illetve latinizáló alakban megjelenő neveit (pl. 1075/+1124/+1217: *Nove Civitatis,* DHA. 1: 215) éppúgy a beillesztés egyik formájának tekintette, ahogyan 1. a megnevezőszós szerkezetben álló neveket: 1086: predium, quod *vocatur Forkosig* (DHA. 1: 251), 2. a latin földrajzi köznév környezetében előtűnő helyneveket: 1055: ab eodem *lacu Bolatin* (DHA. 1: 150), 3. a földrajzi köznév és megnevezőszó nélkül, többnyire latin prepozícióval együtt felbukkanó szórványokat: 1075/+1124/+1217: *in Sari* (DHA. 1: 214) és 4. a magyar nyelvi eszközökkel (pl. magyar határozóraggal) beillesztett helyneveket: +1232/1384/1393: venit ad *Scertora* (KMHsz. 1. *Szer-tó?*).

Az utóbbi években HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF is több munkájában foglalkozott a szórványok szövegkörnyezetével és a szövegbe illesztés kérdésével (2009, 2010a, 2010b). Ő azonban beillesztésnek BENKŐ LO-

* A publikáció elkészítését TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

RÁND nyomán (2003: 70) csak a morfológiai, illetve a morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi. Az oklevelek latin, illetve latinosított névhasználatát ennek megfelelően a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja, és csupán a megfelelő esetrag használatát tekinti az oklevelek szövegbeillesztési típusai közé tartozónak.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a névszerkezeti és névhasználati kérdések által meghatározott névválasztási eljárások közé a latinosítás mellett a következő eseteket sorolja. 1. Az oklevelet lejegyzők leggyakrabban a megnevezendő helyek tényleges nevét használják. Az azonos vagy különböző nyelvekből (latin, magyar) származó több sajátnévi megfelelővel rendelkező helyek bármelyik névváltozatának használata ide tartozik: 1267/1297: *Gesnov* vel *Apaty* (PRT. 10: 526); 1055: *feheruuaru* (DHA. 1: 150), [1100 k.]: *Alba regia,* urb. (Gy. 2: 364). Több névváltozat esetén „a névválasztást olykor esetleg szubjektív, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív motivációk befolyásolják" (SZENTGYÖRGYI 2010a: 39). 2. A félfordítással létrejött nevek: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150), Alsógagy: 1327>1410: *inferiori Gogy* (Gy. 1: 84). 3. A névválasztási lehetőségek közé tartozik a szórványok nem fogalomjelölő lexémákkal (névmással: 1055: *que* ducit, DHA. 1: 150 'amely [ti. út] vezet', határozószóval: 1055: *ibidem,* DHA. 1: 150 'erre a helyre' [ti. Tihany szigetére]) való helyettesítése is. 4. A szóismétlés elkerülése, a földrajzi köznévvel való pontosítás, illetve a tulajdonnév hiánya miatt közszói említésekkel is gyakran találkozunk az oklevelekben: 1055: *balatin* (…) super *lacum* (DHA. 1: 149–50). 5. A névválasztás utolsó csoportjába pedig azok az alkalmi nevek és körülírások tartoznak, amelyeket többnyire a helyi adatközlők, a határjárók vagy a fogalmazók keltettek éltre. Az efféle körülírások közös jellemzője, hogy mindig tartalmaznak egy tényleges tulajdonnevet vagy tulajdonnévi használatú közszót: 1055: *aruk fee,* DHA. 1: 150 (SZENTGYÖRGYI 2010a: 36–42, vö. még 2009: 64–5).

A szövegbe illesztést megelőző választást aztán az adott elemnek a mondat szintagmatikus szerkezetébe morfológiai vagy morfológiai természetű eszközökkel történő beillesztése követi, amely különféle megoldásokkal realizálódhat. SZENTGYÖRGYI RUDOLF a beillesztési módokat két típusra, „szabályos" és „szabálytalan" megoldásokra osztja fel, s a típusok között további altípusokat is kijelöl (2010a: 42–3, vö. még 2010b: 79–81). A szabályos, azaz latin nyelvi eszközöket felhasználó beillesztési módozatok között négy altípust tart számon a szerző: 1. valamely függő eset esetragjának a jelentkezését: 1055: *duabus ... ui**is*** (DHA. 1: 150), 2. latin prepozíció + függő eset esetragjának az együttes használatát: 1075/+1124/+1217: ***in*** *aquam Sitou**am*** (DHA. 1: 213), 3. a zéró fokon álló nominativusragban megnyilvánuló beillesztést: 1111: *Thebaldus Sumuginensis* (DHA. 1: 383), 4. a ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt nevek függő esetben is zérómorfémával történő megjelenését: 1055: *super balatin* (DHA. 1: 150).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközök beillesztésben való szerepvállalását nevezi szabálytalan beillesztési módnak. A szabálytalan beillesztések csoportjában szintén négy altípust nevezhetünk meg: 1. a magyar viszonyragok: 1075/+1124/+1217: in loco, qui dicitur *Wagetu**in*** (DHA. 1: 215), 2. a névutók: 1055: *monarau buku**rea*** (DHA. 1: 150), 3. a latin prepozíció + magyar esetrag: 1075/+1124/+1217: ***In*** *Sitouatu**in*** dedi (DHA. 1: 215), illetve 4. a latin prepozíció + névutó: 1055: ***ad*** *brokina* ***rea*** (DHA. 1: 150) biztosította beillesztéseket (SZENTGYÖRGYI 2010a: 42–3, vö. még 2010b: 79–81).

2. A latin és latinizáló névhasználat típusai

A latin, illetve latinizáló névhasználat alá HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan (2004: 15–38) a következő alapítólevélbeli névformákat sorolom: 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formákat: pl. a *Csongrád* név 1075/+1124/+1217: *Cernigradenses, Cernigradensium* (DHA. 1: 216) alakjait; 2. a magyar nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítását: pl. a *Zsitva* folyó nevének az *a*-ra végződő első declinatiós nevek mintájára történő ragozását: 1075/+1124/+1217: rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam* (DHA. 1: 213); 3. a nevek részfordítását: *Nagy-Alpár* – 1075/+1124/+1217: iuxta aquam *maioris Alpar* (DHA. 1: 216); 4. a latin névmegfelelők használatát: pl. a *Danubius* névalakot a *Duna* latin neveként (1075/+1124/+1217, DHA. 1: 215, 217, 218); 5. a magyar nevek lefordításával létrejött latin neveket: *Sáros-tó?* – 1075/+1124/+1217: *Lutea piscina* (DHA. 1: 216), *Kerek-tó?* – 1075/+1124/+1217: a *piscina,* que dicitur *Rotunda* (DHA. 1: 216).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF differenciáltabb megközelítése szerint a beillesztést megelőző névválasztás egyik típusaként megnevezett latinosítás alá három lehetséges eljárás sorolandó: egyrészt a szemantikailag áttetsző nevek lefordítása: 1075/+1124/+1217: *Aranyas* ~ *Aureus* (DHA. 1: 218), másrészt a nevek latin képzővel való ellátása: +1186/[1270 k.]: *Bichariensis* (Gy. 1: 601–3), harmadrészt pedig a nevek latin szóvégekként való azonosítása: *Sitoua* > 1075/+1124/+1217: *Sitouam*[1] (DHA. 1: 213). A szerző ezeket a neveket alkalmi névformáknak tekinti, amelyek a megalkotás pillanatában csupán nyelvi és nem tulajdonnévi megfelelők. Bizonyos nevek latin névmegfelelőjének az oklevelekben való feltűnését a tényleges tulajdonnév használata között, a részfordításokat[2] pedig a névválasztás külön csoportjaként tárgyalja (SZENTGYÖRGYI 2010a: 38–40).

Az alábbiakban az általam megjelölt öt típus közül csupán a másodikra és a harmadikra leszek tekintettel. A kiindulópontot minden esetben a garamszentbene-

[1] A nevek latin képzővel való ellátása és latin szóvégekként való azonosítása tehát SZENTGYÖRGYI RUDOLF vélekedése szerint még nem szövegbeillesztési eljárás, azt ugyanis a megfelelő esetrag használata idézi elő.

[2] SZENTGYÖRGYI RUDOLF a jelenségre a *félfordítás* terminust használja (vö. 2010a).

deki alapítólevél latinizáló helynevei szolgáltatják, de a téma pontosabb kifejtése érdekében olykor egyéb források névanyagát is bekapcsolom a vizsgálatomba. Emellett az oklevél latinizáló névhasználatának a bemutatását a feltételezhetően magyar esetraggal álló *Sitouatuin* és *Wagetuin* helynevek elemezésével is kiegészítem.

2.1. A nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítása

A középkori oklevelek latinizáló eljárásai között a magyar nevek szóvégének latin szóvégekként való azonosítása fordul elő a legkisebb arányban: a „Korai magyar helynévszótár" 1. kötetében lévő latin nyelvű formáknak csupán 8%-ában éltek ezzel az eljárással az oklevélírók (vö. SZŐKE 2008: 271). Az ekképpen latinosított nevek jellegzetessége, hogy míg az oklevelekben nagy számban megjelenő latinizáló településnevek körében csak elvétve találkozunk ilyen megoldásokkal, annál gyakoribb ez az eljárás a víznevek között. E helynévfajta körében is főként — az *a* tövű I. declinatiós latin szavak sorába tökéletesen beilleszthető — *a*-ra végződő víznevek esetében jelenik meg valamely függő eset ragja.

Az oklevélírói gyakorlat efféle „normáinak" érvényesülését láthatjuk a garamszentbenedeki oklevél megszövegezésében is. Az alapítólevél szórványait ebből az aspektusból szemügyre véve azt találjuk ugyanis, hogy az oklevél lejegyzője — egy, ebbe a csoportba bizonytalanul besorolható adatot nem számítva — csupán vízneveket látott el latin esetvégződésekkel. A hely fajtáját tekintve bizonytalan előfordulás a Nógrád megyei Füzegy folyó felett elterülő birtok határleírásának „ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis* et *Zil**am***" szerkezetében olvasható. Ez a szerkezet a határleírás határpontjaként álló halastó *(piscina)* közelebbi helyének a meghatározását hivatott kifejezni azáltal, hogy megmondja: a halastó az újvárosi várnépek[3] és *Szila* között helyezkedik el. A *Nova Civitas* a Szent István korában létrejött Újvár megye központjának a neve, amit — a garamszentbenedeki oklevélben és a dömösi adománylevélben lévő Újváros jelentésű *Nove Civitatis* kivételes előfordulása mellett (KMHsz. 1. *Újváros*) — leginkább *Abaújvár(a)* és *Újvár* néven említenek a források (KMTL. *Abaúj,* KMHsz. 1. *Abaújvár, Újvár,* TÓTH V. 2001: 14–5, 153–5). A *Szila* helynév a határleírás egy korábbi pontján is feltűnik, a birtok első határpontjaként álló hegy pontosabb meghatározásaként: „primum in monte *Gcohlu* fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter *Zyla*" – „először a *Gcohlu* hegynél van egy árok Szent Benedek részén a *Zyla* között".[4] A két előfordulás között több hasonlóság is megfigyelhető. Egyrészt az, hogy egyik alkalommal sem jelenik meg a név mellett latin földrajzi köznév, más-

[3] A szórt birtokszerkezet következtében az újvári várnak több megyében, így pl. Nógrádban is voltak birtokai, népei (vö. KIS–KÖRMENDI 2006: 59).

[4] KIS PÉTER és KÖRMENDI TAMÁS az „inter Zyla" szerkezetet nem a *között* névutóval, hanem a „Zyla-tól" szerkezettel adja vissza (2006: 58).

részt pedig az, hogy mindkét esetben az *inter* 'között' jelentésű accusativust vonzó prepozíció után következik a helynév. Amíg azonban a halastó helyét közelebbről meghatározó szövegrészben a latin szavak mintájára az accusativus ragját a név végéhez illesztve említi meg a nevet az oklevél írója, addig az első határpont megjelölésekor ez az esetrag elmaradt. Az esetrag elhagyása mellett ugyanakkor az *inter* prepozícióval kifejezett viszonynak a második tagja is kimaradt a szövegből, ami igencsak megnehezíti a szöveghely pontos értelmezését.

2.1.1. Latin végződéssel ellátott víznevek

Latin szóvégként azonosított nevek további példáit a garamszentbenedeki oklevél három vízneve szolgáltatja: a *Zsitva,* a *Tisza* és a bizonytalanul ide sorolható *Garam* nevek fordulnak elő ilyen alakban. Más *a*-ra végződő (víz)nevek (például *Zsikva* vagy *Kompa*) — amelyek (függő esetben) csupán egy-egy alkalommal szerepelnek az oklevélben — megfelelően deklinált latin földrajzi köznév kíséretében bukkannak fel a szövegben: „ipsum **rivulum** *Sikua*" és „super **aquam** *Compa*".

Már HOFFMANN ISTVÁN is megfogalmazta korábban, hogy a mindig megfelelő esetben szereplő fajtajelölővel álló nevek többnyire nincsenek deklinálva (vö. 2004: 18). Ritkán azonban az is előfordul, hogy a latin fajtajelölő lexéma mellett álló magyar név is kap esetragot. A garamszentbenedeki oklevélben az apátság helyének leírásában például ezt olvassuk: „rivulus nomine *Sarraczka* decurrit **in** aqu**am** *Sitou**am***". Ezen oklevélrészletnek a zobori konvent 1406. évi oklevelében történő említésekor az accusativusi végződés elmarad a szóvégről, a szövegrészletnek a garamszentbenedeki oklevél szövegétől eltérő formában történő folytatásában azonban accusativusban tűnik fel a víznév: „Riuulus, nomine *Saraska,* decurrens in aquam *Zythwa* peruenissent, deinde per eandem aquam *Sythw**am***" (vö. KNAUZ 1890: 25).

A következő függő eseti említéskor a név előtt nem szerepel ugyan latin földrajzi köznév, a garamszentbenedeki oklevél írója a prepozíció mellett a nevet mégsem ragozza a latin szavak mintájára: „dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua*". Ez esetben arra is gyanakodhatunk, hogy a szerkezet bonyolult megfogalmazása miatt marad el mind a fajtajelölő szó, mind a névvégi esetjelölés. A szerkezet fő mondanivalóját ugyanis a „dedi (…) villam (…) nomine *Tazzar*" megnevezőszós szerkezet hordozza. Az *eciam* kitételét az indokolja, hogy Taszár adományozása egyéb birtokok adományozása után következik az oklevélben. A *(villam) Bissenorum* 'besenyők faluját' birtokos szerkezet az adományozott földterületet határozza meg közelebbről; az *ad arandum* '(föld)művelés céljából' kifejezés pedig az adományozás szándékát hivatott megjelölni. Végül pedig a *super Sitoua* 'a Zsitva fölött' a *(villa) Bissenorum*-hoz hasonlóan a hely pontosabb körülhatárolását segíti elő. A név következő oklevélbeli megjelenésére áttérve — amely közvetlenül az előbb említett rész után következik a szö-

vegben — azt látjuk, hogy bár nem megnevezőszós szerkezetben szerepel az adományozott földterület, de az előző szövegrészhez hasonlóan számos információt magába sűrítő szövegkörnyezetben tűnik fel. A *Sitoua* név előtt mégis ott áll az accusativusban lévő *aqua* földrajzi köznév, illetve a név előző megjelenésére utalva az *eadem* 'ugyanaz' jelentésű névmás is: „dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum **super eandem aquam** *Sitoua*".

A középkori oklevelek megnevezőszót tartalmazó szerkezetei többnyire „tisztán" fordulnak elő az iratokban (tehát a szerkezet tagjai közé nem ékelődnek be egyéb szerkezetek: pl. „villam, que dicitur *Sagi*" vagy „villa *Kouachi* nomine"), de a garamszentbenedeki oklevélből is tudunk további példákat idézni a közbeékeléssel[5] megtoldott formákra: pl. „terram **circa eandem aquam *Tiza,*** que vocatur *Alpar*". A Taszár birtok adományozásáról szóló szövegrészlet bonyolultságától ez a szöveghely elmarad ugyan, de a *Tiza* név mellett megjelenő *aquam* köznév azt mutatja, hogy nem e szerkezetek megformálási módjában kell keresnünk a magyarázatot arra, hogy a *Zsitva* név miért tűnik fel földrajzi köznév mellett latin esetraggal (in aquam *Sitouam*), majd esetrag nélkül latin prepozícióval (super *Sitoua*), végül prepozíció és fajtajelölő lexéma kíséretében ugyancsak esetjelölés nélkül (super eandem aquam *Sitoua*). A különböző alakok használatát sokkal inkább befolyásolhatták az oklevélíróknak az ismétlődő formák elkerülésére irányuló (tehát tulajdonképpen stiláris természetű) törekvéseik, amely egymáshoz közeli szöveghelyek esetén különösen igaz lehet.

A garamszentbenedeki oklevélben a *Tisza* víznév szolgáltatja a legtöbb esetvégződéssel ellátott adatot. Az egyetlen latinos alakja (ex *Ticia*) mellett ugyanis a számos függő esetben előforduló magyar nevei között csupán kettőt találunk, ahol a latin prepozíció mellett a név végén nincs latin esetvégződés: „cadit in *Tiza*", „versus decursum *Tiza*", illetve további három alkalommal a megfelelő esetben álló földrajzi köznév mellett szerepel a latin esetrag nélküli magyar név: pl. „piscinas, que infra decursum eiusdem **fluvii** *Tiza* existunt".

A *Tisza* név *Tize, Tisce* stb. alakja kapcsán a szakirodalomban felmerült annak a lehetősége, hogy a *Tiza* genitivusa mellett ezek a nevek nominativusban álló magyar alakok is lehetnek (vö. MELICH 1925–1929: 64–5, ORTVAY 1882: II, 268). ORTVAY TIVADAR a forrásai megjelölése nélkül utal arra, hogy ez a víznév „Tice, Ticze stb. alanyeseti használatban is szerepel" az okiratokban, valamint kifogásolja SZABÓ KÁROLY elképzelését, aki a Kézai Simonnál meglévő *Tize* alakot genitivusnak értelmezi (i. h.). A Kézai gesztájában szereplő „usque *Tize* flumen" szerkezet *Tize* szórványa azonban nem említhető példaként a kétségtele-

[5] A „közbeékelt" határozós szerkezet tulajdonképpen jelző: pl. *pugna ad Cannas* ('a Cannae mellett vívott csata'). Erre a szerkezetre a magyarban is találunk példát: *paradicsomban való gyümölcs* ('paradicsomi gyümölcs', HB.). Amíg azonban a latinban nem kell létigei vagy egyéb eredetű kopula, addig a magyarban többnyire a *levő, való* igenévvel használatos ez a szerkezet.

nül nominativusban álló *e*-végű formák előfordulására, hiszen a latin földrajzi köznév mellett a latin vagy latinosított helynevek genitivusi formában is megjelenhetnek (vö. BENKŐ 1996: 236, 1998: 89, HOFFMANN 2004: 49–50). Kézai szerkezete tehát tökéletesen illeszkedik a középkori oklevelek megfogalmazási módjához, ennek megfelelően a szöveghelynek 'a Tisza vizéig' fordítása is számba vehető (SZABÓ K. 1862: 17). A garamszentbenedeki oklevélben megjelenő valamennyi *Tize* alak is a magyar *Tiza* név genitivusi végződésű formájának tekintendő: „a ripa *Tize*" 'a Tisza partjától', „angulos *Tize*" 'a Tisza kanyarulatait' stb. Mindezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a *Tize* alakok minden esetben genitivusi formák, csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy ezek az előfordulások nem támogatják a *Tize* esetleges nominativusi használatát.

A garamszentbenedeki oklevél írója a Garam folyó nevét *Gran, Grane* és *Grana* alakváltozatokban rögzíti. Helynévszótáraink e két utóbbi nevet mint a folyónév latinizált formáit szerepeltetik (vö. KMHsz. 1. *Garam,* TÓTH V. 2001: 195), HOFFMANN ISTVÁN pedig a *Gran* magyar változatként értékelése mellett azt is elképzelhetőnek tartja, hogy ez esetben is latinnyelvűséggel van dolgunk, hiszen a 13. századtól a forrásokban nagy számban megjelenő, a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákkal párhuzamosan a 14. századig a torlódásos változatok is megmaradnak az oklevelekben (2007: 23–4).

Megítélésem szerint ezek az előfordulások nem feltétlenül tartoznak az oklevél latinizáló névhasználatának esetei közé, mégpedig az alábbi okok miatt. A *Grane* forma egy alkalommal fordul elő az oklevélben birtokos szerkezetben: „ex alia vero parte *Grane*", a név ezen változatát tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk valóban latin esetvégződéssel (genitivus) ellátott névformának. A *Grana* alakot két ízben használja az oklevél írója a folyó megnevezéseként: „rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana,* qui *Grana* terminus est". Ha a *Grana* latinizáló név, akkor az idézett szöveghelyen megfelelően deklinált névformákat találnánk: az *in Grana* prepozíciós szerkezet helyett tehát accusativusban álló *in Granam* szerepelne az oklevélben.[6] Egy 1253. évi oklevél „ad fluvium *Grana*" (Gy. 1: 426) szerkezete kapcsán ugyanezt tapasztaljuk. Az accusativust vonzó *ad* prepozíció után ugyanis nem a *Granam,* hanem szintén a *Grana* formát jegyezte le az oklevél írója. Ebben az esetben azonban önmagában ez a jellegzetesség nem teszi egyértelművé, hogy magyar névvel állunk szemben, a latin rag elhagyását ugyanis a név előtt feltüntetett fajtajelölő elem is befolyásolhatta. A latin lexéma jelenléte ugyanakkor talán azt jelezheti, hogy nem latin névvel állunk szemben, nagyobb folyóink latinul szereplő nevei ugyanis többnyire fajtajelölő nélkül kerülnek bele az oklevelek szövegébe (vö. HOFFMANN 2004: 46).

[6] Megjegyzendő azonban, hogy a szóvégi nazálisok nemegyszer rövidítve szerepelnek a középkori oklevelekben, s látszólagos hiányuk esetleg ezzel magyarázható.

Mindezek mellett talán az is a *Grana* latinnyelvűsége ellen szólhat, hogy a forrásokban a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákat is találunk: 1279: abbas et fratres Sancti Benedicti de *Garana* (ÁÚO. 12: 258–9). A *Gran* latin nyelvű változatként való értelmezését pedig a ragozhatatlansága miatt nem tartom valószínűnek. A magyar nevek latin nyelvű vagy latinizáló változataik megjelenésében vélhetően szerepet játszott ugyanis az, hogy a latin forma ragozása által a név jobban beilleszthető a latin mondat grammatikai szerkezetébe. Ugyanakkor talán a *Gran, Granis* declinatiós lehetőség sem elképzelhetetlen, aminek az ablativusa a *Grane* lenne.

Nézzük meg, hogy a fent tárgyalt névváltozatok kapcsán milyen más lehetőségek jöhetnek szóba! Az oklevélnek a Garam folyó neveként használt *Gran, Grane* és *Grana* névformáinak elemzésekor érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy Esztergom német neveként ugyancsak előfordul a *Gran* változat (Gy. 1: 237–50). Az elnevezés a Garam folyónév német *die Gran* nevéből származik — a folyó német nevének van *Grane* és *Grana* formája is (vö. EtSz. *Garam,* MELICH 1925–1929: 336) —, egykor ugyanis a Garam Esztergomnál érhette el a Dunát (vö. KISS L. 1999: 75). A folyó német nevéhez hasonlóan a középkori oklevelek Esztergom neveként is alkalmazták a *Gran* mellett a *Grane* és a *Grana* alakváltozatokat. A különböző változatok közös tulajdonságaként említhetjük meg, hogy csupán nominativusi esetben jelentkeznek az iratokban: pl. Cont. Admunt. (-1250) 1203: in palacio *Strigoniensi,* quod al. nom. *Gran* vocatur, Arnoldus: Chron. Slav. (-1209) 1189: in castrum, quod *Grane* dicitur, Ansbertus: Gesta Friderici (-1196) 1189: in vicina *Strigoniense* que et *Grana* dicitur (Gy. 1: 240).

Mindebből pedig az látszik valószínűnek, hogy Esztergom német neve mellett a folyó neveként a magyarországi oklevelekben használt mindhárom alakváltozat *(Gran, Grane, Grana)* a folyó német nevére vezethető vissza. A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik tehát, hogy egyik névváltozat sem a latin nyelvű használatából vette eredetét.

A garamszentbenedeki oklevél *Grane* adata kapcsán ugyanakkor korábban azt mondtuk, hogy a szövegkörnyezete alapján nagy valószínűséggel tarthatjuk genitivusi esetvégződéssel ellátott névformának. Ezt a megállapítást az elmondottak fényében annyiban kell módosítanunk, hogy a *Grane* alak valószínűleg a Garam német neveként használt nominativusi *Grane* formából származik, de a latin genitivusi esetvégződéssel ellátott nevekkel való hasonlósága alapján a folyó neveként birtokos esetben kezdték el használni a magyarországi oklevelekben. A garamszentbenedeki oklevél mellett egy 1282. évi oklevél „aqua *Grane*" (Str. 2: 153) és egy 1300-as datálású oklevél „iuxta fluvium *Grane*"; „circa ipsum flumen *Grane*" és „aqua ipsius *Grane*" (Gy. 1: 453) szerkezeteit említhetjük meg erre utaló példaként. Ugyanakkor ezeknek a szerkezeteknek a *Grane* szórványa a genitivusi eset mellett nominativusban is állhat, csupán az „aqua ipsius *Grane*" szövegrész-

let szórványa tartható egyértelműen genitivusnak, a szórvány előtti *ipse* névmás genitivusi *ipsius* formája ugyanis nem enged meg más lehetőséget.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *Grana* név kapcsán is. E név azonban a garamszentbenedeki oklevélben még tárgyesetben és alanyesetben is hasonlóképpen viselkedik, azaz mindkét esetben *Grana*-ként fordul elő, a későbbi oklevelekben azonban, ha nem is gyakran — valószínűleg az *a*-végű latinizáló nevek mintájára —, de megtalálható accusativusi végződéssel ellátott *Granam* formája is: pl. 1228/1229: Sancti Benedicti super *Granam* (DHA. 1: 204).

A Garam folyó elsődlegesen nem latinizáló *Grane* és *Grana* névformái mellett mindazonáltal a névnek létezik latinizáló változata *(Granus)* is: 1245: iuxta Bors super *Granum* (Gy. 1: 430).

2.1.2. Magyar esetraggal álló nevek

Az oklevelekben magyar raggal megjelenő nevek tárgyalása nem tartozik ugyan szorosan hozzá a középkori oklevelek latinizáló névhasználatának tematikájához, de mivel a garamszentbenedeki oklevélben négy példát is találunk a szórványok ilyen formában való megjelenésére, érdemes röviden szólni erről a szerkezetről is. Az oklevelekben, történeti forrásokban nem túl gyakori a szórványok magyar határozóragos formában való beillesztése, ugyanakkor mind a helynevek (1265/1272: uenit **ad** *Balwanku**re,*** OklSz. 795), mind a személynevek (1236: Zegenozo pertinet *Ieneu**nec,*** OklSz. 683; 1216: *Iſepu**t,** Bulſuhu**t,** Chimon**t,** Saſha**t,** Medue**t,** Ilobaru**t,*** JAKUBOVICH–PAIS 1929: 84) körében is találkozunk ezzel a megoldással (a ragos helynevek és személynevek további példáihoz lásd még PAULER 1899: 516, HOFFMANN 2007: 19, SZENTGYÖRGYI 2010a: 42–3, 2010b: 80).

A beillesztési eljárások között a magyar nyelvi eszközökkel beillesztett szórványok vannak jelen a legkisebb arányban, ám a kategóriának mégis különböző altípusait tarthatjuk számon. A szórvány előtt álló latin prepozíció vonzataként megjelenő esetragos nevek: +1232/1384/1393: venit ad *Scertora* (KMHsz. 1. *Szer-tó?*) mellett a másik típusba azokat az előfordulásokat sorolhatjuk, ahol a megszokott latin közszó helyett magyar földrajzi köznevet találunk a szórvány előtt: 1327/1378: in aliud *patak Fywzerpatak* nominatum (Gy. 1: 146). E két típuson túl a tihanyi apátság 1055. évi oklevele a magyar grammatikai eszközök oklevélbeli megjelenésének egy harmadik változatát is használja. Ez alapján pedig a magyar névutókat is a szórványbeillesztő eszközök közé kell sorolnunk, az alapítólevél szövege ugyanis 11 alkalommal mutat példát a *rea* névutó efféle használatára: pl. 1055: exinde *Mortis uuasara kuta rea* (DHA. 1: 150). Más oklevelekben ugyanakkor ez a megoldás egyáltalán nem jelenik meg (HOFFMANN 2010: 109–10).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközökkel való beillesztést szabálytalan beillesztési módnak nevezi — ahogyan erre már korábban is utaltam —, és négy fajtáját különbözteti meg: a magyar viszonyragok, a névutók, a latin

prepozíció + magyar esetrag, illetve a latin prepozíció + névutó típusú beillesztéseket (vö. 2010a: 42–3, 2010b: 79–81).

A garamszentbenedeki apátság Komárom megyei adományait részletező szövegrészben a *Wagetuin* és a *Sitouatuin*[7] szórványok képviselik a magyar grammatikai eszközöket felhasználó beillesztési módokat: „In *Camarun* trium aratrorum terram secus flumen *Danubii* et piscacionem in eodem *Danubio* **in loco, qui dicitur *Wagetuin.* In *Sitouatuin*** dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* **in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur**". A szövegrész fordítása: „*Camarun*-ban 3 ekényi földet a *Danubius* folyó mellett és halászóhelyet ugyanezen a *Danubius*-on, azon a helyen, amelyet *Wagetuin* mondanak. *Sitouatuin*-ben 11 háznépnyi halászt adtam és 4 ekényi földet és halászóhelyet a *Danubius*-on, ugyanazon a helyen, amelyet *Sitouatuin*-nek nevezznek". Emellett a különböző területről származó halászok halászati jogát taglaló oklevélrészben a *Sitouatuin* alak ismételten megjelenik: „Piscatores autem *Chonienses, Alparienses* et de *Sagi* ex *Ticia, Gegnienses, Camarienses* et **de *Sitouatuin*** ex *Wag, Nitra, Sitoua* et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur"; magyar fordításban: „A *Chonienses, Alparienses* és *Sagi* halászok a *Ticia*-ból, a *Gegnienses,* a *Camarienses* és a *Sitouatuin* a *Wag*-ból, a *Nitra*-ból, a *Situoa*-ból és a *Danubius*-ból szerezzenek halakat a testvéreknek, hogy azzal táplálkozzanak".[8]

Mindezek alapján tehát úgy tűnik, hogy a szórványok *hol?* kérdésre felelő *Vág tövén* és *Zsitva tövén* magyar helyhatározóragos formában szerepelnek a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében.

A megnevezőszós szerkezetek határozóragos neveit (in loco, qui dicitur *Wagetuin,* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur) SZENTGYÖRGYI RUDOLF attractióknak tartja, véleménye szerint ugyanis a magyar nevek indokolatlanul ugyan, de az elöljárószó *(in)* vonzataiként viselkedve a latin függő esetnek megfelelő magyar határozóragos formájukban jelennek meg a szövegben (vö. 2010a: 42–3, 2010b: 80).

A továbbiakban azt igyekszem mérlegelni, hogy valóban a latin függő esetnek megfelelő magyar határozórag jelenik-e meg a garamszentbenedeki oklevél fenti adataiban. Az ***in Sitouatuin*** előfordulást önmagában látva az elképzelés jogosnak tűnik. A megnevezőszóval álló magyar határozóragos nevek jelentkezése bizony-

[7] A különböző munkák a garamszentbenedeki oklevélben ténylegesen szereplő *Sitouatuin* és *Wagetuin* alakokat *Sitouatu* (MELICH 1925–1929: 351, Cs. 3: 518, F. 1: 432, 2: 72, JERNEY 1854: 118), *Situatuv* (F. 2: 72), *Sitoutui* (BOROVSZKY 1907: 59), *Waghetum* (F. 1: 432, 2: 72) formákban közlik.

[8] Egy 1489-es oklevélben ugyancsak határozóragos formában szerepel mindkét név az alapítólevélből vett megnevezőszós szerkezetben: „in Danubio in loco, qui *Sythwatwin* dicitur" és „in loco, qui dicitur *Wagethwyn*", de ugyanebben az oklevélben a Zsitvató neve határozórag nélkül is feltűnik: *Sythwathew* (KNAUZ 1890: 159, 237).

talanabbá tehet ugyan bennünket, de ezek felbukkanására — amint láttuk — magyarázatot adhat az attractio jelensége. A *Zsitvató* név harmadik határozóragos előfordulásának magyarázatában ugyanakkor nehézségekbe ütközünk. Ez a szöveghely ugyanis azt szögezi le, hogy a *zsitvatói* (de *Sitouatu**in***) halászok a Vágból, a Nyitrából, a Zsitvából és a Dunából halásszanak. Ebben az esetben tehát a *hol?* kérdésre felelő határozóragos névforma megjelenése nem magyarázható a latin *in* prepozíció utáni helyzettel. A két név négy adatának együttes vizsgálata alapján a *Wagetuin, Sitouatuin* határozóragos nevek magyarázataként esetleg az is felvethető, hogy az oklevél írója az adott területen hallott ragos neveket mint nominativusban álló alakokat jegyezhette le, hiszen a helynevek a mindennapi kommunikációs helyzetekben ragos alakjukban sokkal gyakrabban használatosak, mint nominativusban.

Itt kell kitérnünk arra is, hogy ezek az elnevezések milyen jellegű helyeket jelölnek az oklevélben. A vízrészek nevei közül a *fő* 'forrás, kezdet' utótagúak mellett a *tő* 'torkolat' utótagúakból is gyakran alakultak településnevek (vö. BÍRÓ 2005: 177, 2008: 77). GYŐRFFY ERZSÉBET ezeknek a neveknek a keletkezési módját nem tartja egyértelműnek. A problémát a *Körösfő* névvel illusztrálva azt mondja, hogy *Körös* 'víz' → **Körös-fő* 'a Körös forrása, forrásvidéke' → *Körösfő* 'a Körös forrásánál létesült település' többlépcsős változási séma mutatkozik a „leginkább kézenfekvő megoldás"-nak, a forrásra, forrásvidékre utaló nevekre azonban szinte alig van adatunk. Azt is elképzelhetőnek tartja tehát, hogy az ilyen típusú neveket nem minden esetben a forrásnév → településnév metonímia hozta létre, hanem például *Körös-fő* 'a Körösnek a kezdete' → *Körösfő* 'település' változással is számolhatunk (2011: 158–9). TÓTH VALÉRIA a folyónév + *fő* szerkezetű településnevek kapcsán ugyanakkor azt igazolta, hogy a *fő* lexéma másodlagos (szekundér) településnév-formánssá is válhatott. A *Szalafő* település például a Zala forrásvidékétől meglehetősen távol helyezkedik el, így a forrásnévből metonimikusan nem is keletkezhetett a településnév. A *fő* lexéma ezekben az esetekben tehát arra szolgált, hogy a víznévből olyan településnevet hozzon létre, ami az illető helység víz melletti fekvésére is utal (2008: 183).

Zsitvató települést, ami a mai Dunaradvány része (Gy. 3: 464–5), az előkerült bronzkori leletek alapján őskorinak tartják (vö. BOROVSZKY 1907: 59). A Dunán lévő halászóhely adományozása mellett (piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur) a *Sitouatuin* névvel jelölt helyen az apátság 11 háznépnyi halászt, illetve szántóföldet is kapott (**in** *Sitouatu**in*** dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra), ami a hely lakott voltára is utalhat. Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bullában szereplő „ad finem *Sitoua*" – „*Sitoua* végéhez, torkolatához" (Str. 1: 190) szerkezet sem zárja ki azt, hogy a 11. századi alapítólevélben a *Sitouatuin* mint településnév fordul elő.

A garamszentbenedeki oklevél másik határozóragos nevét talán még nagyobb valószínűséggel tarthatjuk a (Vág) folyó torkolatát, torkolatvidékét megnevező

névnek. Az 1209. évi bulla ugyanis név nélkül „in *Camarun* piscinam usonum" (Str. 1: 190) formában utal az alapítólevélnek a *Wagetuin* nevű helyen adományozott halászóhelyére, és Zsitvató településsel ellentétben **Vágtő* település létezéséről a későbbi források sem tudósítanak. A szórvány a Komárom városhoz — „In *Camarun* (…) piscacionem in eodem *Danubio* **in loco, qui dicitur *Wagetuin***" — tartozó azon területet nevezhette meg tehát, ahol a Vág a Dunába ömlött.

2.2. Részfordítással latinizált nevek

A nevek részfordításával létrehozott egyes oklevélszórványok tárgyalása előtt célszerű kijelölni azoknak a szórványoknak a körét, amiket ide tartozónak ítélek, az e témakörben született tanulmányok ugyanis nem azonos módon határolják körül az oklevelekben részfordítással megjelenő nevek kategóriáját. HOFFMANN ISTVÁNhoz (2004) hasonlóan csupán a valamely elemében latin nyelvű szórványokat tekintem részfordítású neveknek. A latin fajtajelölő lexéma + magyar tulajdonnév kapcsolatát tehát csak abban az esetben tárgyalom az oklevelek kétnyelvű szórványai között, ha felmerül a latin köznévi elem névhez tartozásának a lehetősége (BENKŐ 1996: 235–6).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a részfordítással létrejött neveknek két típusát különíti el. Az egyiket véleménye szerint egyrészt azok a birtokos jelzői szintagmák alkotják, amelyeknek az alaptagja latinra fordítva, a birtokos jelzői bővítménye pedig magyar nyelven szerepel: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150). Ezeknek a szerkezeteknek a váza latin, hiszen a prepozíciós alaptagot a latin és nem a magyar szórendnek megfelelően követi a magyar nyelvű jelző. Az „ad angulum aruk" kétnyelvű helymegjelölés mögött azonban véleménye szerint kétségtelenül magyar helynév húzódik meg, amelynek meghatározásaként a jelölt *árok szöge/szöglete* és a jelöletlen *árokszög* egyaránt szóba jöhet. Besorolása szerint ugyanebbe a típusba tartoznak másrészt a minősítő jelzővel alkotott helynevek is: 1055: ad *kangrez uiam* (DHA. 1: 150), ha a szerkezet értelme 'lejtős út'. Az eddigieknél jóval elterjedtebbek azok az ugyancsak az első típust gazdagító szerkezetek, amelyeknek a földrajzi köznevét egy, az ennek a denotátumához közel fekvő tényleges tulajdonnév pontosítja: 1055: ad *lacum turku* (DHA. 1: 150), feltéve, hogy '*turku* település tava' a szerkezet jelentése. A félfordítások második típusánál magyar nyelvű tulajdonnév vagy tulajdonnévi használatú földrajzi köznévi alaptag mellett a megkülönböztető vagy megszorító értelmű melléknevek vannak latinra fordítva: 1327>1410: *inferiori Gogy* 'alsó Gogy' (Gy. 1: 84), 1208/1395: *magnum aruc* 'nagy árok' (KMHsz. 1. *Nagy-árok*) (SZENTGYÖRGYI 2010a: 39–40, 2009: 64–5).

2.2.1. A latin földrajzi köznév + magyar helynév típusú névelőfordulások a magyar oklevelezési gyakorlat elterjedt formáinak tekinthetők. BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói (…) szükségesnek tartották közölni,

hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a nevei a leírt tulajdonnevek" (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét továbbviszi, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönfélébb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híranyagokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévnek a kitétele" (2004: 45).

HOFFMANN ISTVÁN azt is többször hangsúlyozza, hogy az egyes beillesztési formák használatát befolyásoló határozott szabályokat nemigen kereshetünk, de bizonyos esetekben mégis kirajzolódhat a megjelenésükben valamiféle következetesség. Az oklevél nyelvén, tehát latinul megjelenő, illetve latinizáló nevek előtt az oklevélírók az esetek túlnyomó többségében például nem érzik szükségét a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznév kitételének, ahogyan a garamszentbenedeki oklevél latinizáló víznevei kapcsán ezt korábban már részletesen kifejtettem. Emellett a földrajzi köznév tulajdonnév előtti megjelenését az ugyanazon névforma többszöri előfordulása is meghatározhatta valamelyest. Úgy tűnik ugyanis, hogy ha a nevet több ízben is megemlítette az oklevél, akkor a latin földrajzi köznév gyakran csupán az első előforduláskor van jelen: 1257: vadit ad *Magnum Okur* … in medio *fluminis Okur* … per medium *Okur* (Gy. 1: 375). E jelenség bizonyos fokú esetlegességére is fel kell azonban hívnunk a figyelmet, arra tudniillik, hogy az „ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznév megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások váltogatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotónia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta" (HOFFMANN 2004: 46–7). A többjelentésű helynevek (amelyek leginkább a folyóvizek és a mellettük fekvő azonos nevű települések köréből kerülnek ki) esetében azonban a földrajzi köznevek feltüntetése sokkal gyakoribbnak tűnik, mint az elhagyásuk. Az oklevél műfaja megköveteli ugyanis, hogy az oklevélírók egyértelműen megjelöljék, melyik hely nevét említik meg éppen. Az Abaúj vármegyei Komlós település- és víznév oklevélbeli megjelenését például a *villa* és a *rivus* latin fajtajelölő teszi egyértelművé: 1270/1272: *villa Cumlous* és ad *rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). Mindezek mellett a latin földrajzi köznevek felbukkanása vagy elmaradása esetleg a magyar név belső szerkezetével is kapcsolatba hozható. Azt az előzetes feltevésünket azonban, miszerint a hely fajtájára utaló magyar földrajzi köznevet (*patak, hegy, halom* stb.) tartalmazó szórványok előtt az ugyanezt a funkciót betöltő latin fajtajelölő lexémák ritkábban

jelentkeznek az oklevelekben, a források névanyaga nemigen támasztja alá. Úgy tűnik ugyanis, hogy e nevek esetében is ugyanolyan fontosnak tartották az oklevélírók a hely fajtáját megnevező latin lexéma használatát (1332: monte *Korthweleshygh,* Gy. 1: 91), mint a földrajzi köznévi névrészt nem tartalmazó szórványok latin szövegbe illesztésekor (1303/1352//1450: monte *Chokas,* Gy. 1: 815) (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 44–50).

Az előbbiekből az is következik, hogy a legtöbb esetben a név előtt álló latin közszóban nem kell a magyar tulajdonnév részét képező köznevet keresnünk, az ugyanis a középkori oklevelezési gyakorlatnak megfelelően csupán a hely fajtájának pontosítására szolgált.

2.2.2. A tulajdonnevek előtt nem ilyen, tehát nem magyarázó céllal feltüntetett földrajzi közneveket nem egyszerű tetten érni az oklevelekben, néhány esetben azonban nagy valószínűséggel állítható a latin fajtajelölő lexémának a magyar névhez tartozása, tehát a részfordítás esete. HOFFMANN ISTVÁN például névrendszertani okokra hivatkozva az *alpes Clementis* szórvány mögött *Kelemen-havasok* magyar névformát feltételez, a puszta személynévi névadás (tehát a *Kelemen*-féle névforma) ugyanis hegynevek esetében kevésbé jellemző (2004: 21). Ugyanilyen okok miatt vethetjük fel a garamszentbenedeki apátság Ság nevű birtokának határában felbukkanó *Saruly* (montem nomine *Sorul*) név esetében is azt a lehetőséget, hogy ezt talán ugyancsak részfordítással alkották meg kétrészes magyar név alapján *(Saruly-hegy)* tekintve, hogy előtagjában személynevet azonosíthatunk (vö. +1086: *Soriul,* 1268: *Soruul,* ÁSz.). Mindamellett az egyrészes *Saruly* alakot sem vethetjük el, mégpedig két okból sem. Egyrészt azért, mert a *Saruly* személynévi lexémaként való azonosíthatósága nem kétségtelen, másrészt pedig azért, mert még ha személynévi szerepben állt is, a puszta személynévvel azonos alakú természeti név létezése nem zárható ki (vö. SZŐKE 2011: 65–6). Ilyen névformák ugyanis többszörös metonímia révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöhettek (GYŐRFFY 2004: 131, RESZEGI 2006: 165, 2011: 18). Más esetekben viszont — mint a *Titeli-hegy:* 1193–96>1216–18-ban *montis de Titili* (Gy. 1: 241) példájában — a fordítás módja teszi egyértelművé a magyar név szerkezetét (HOFFMANN 2004: 21; vö. RESZEGI 2008: 139, 2011: 48).

Az oklevelekben — amint arról már szóltunk — leginkább latin földrajzi köznevek kíséretében bukkannak fel a magyar helynévi szórványok. Közöttük — igaz, nem túl gyakran — a magyar kétrészes nevek névszerkezetének megfelelő magyar név + latin földrajzi köznév sorrendűek is előfordulnak. Éppen szórványos jelentkezésük miatt merülhet fel annak a gyanúja, hogy a latin oklevelek efféle megfogalmazása mögött talán földrajzi köznévi utótagú kétrészes magyar névszerkezet húzódhat meg, amelynek az utóbbi részét latinra fordították.

RESZEGI KATALIN olyan neveket vizsgálva, ahol a latin fajtajelölő szóalakkal azonos módon viselkedő *bérc* lexéma név előtti és név utáni előfordulására is van

példa: 1299/1300: „in 1 Byrch, *Kapus* nominato"; „qd. *Kapus* Byrch" (Gy. 3: 344), a név terjedelmének megállapításakor szintén felveti annak a lehetőségét, hogy az egyrészes névszerkezet mellett mindkét esetben számolhatunk kétrészes névformával is (2008: 140 és 2011: 49). A Tihanyi alapítólevél „ad *kangrez* uiam" szerkezetének elemzésekor pedig SZENTGYÖRGYI RUDOLF jut ugyanerre az álláspontra, a szokatlan szórendű megfogalmazás magyarázataként ugyanis a részfordítás lehetőségét is felveti (2008: 47, vö. 2009: 66, 2010a: 39).

Az elmondottak alapján a garamszentbenedeki oklevél latinizáló helyneveit elemezve azt látom célszerűnek, ha vizsgálataimba csupán a magyar név + latin földrajzi köznév szerkezetűeket vonom be, noha nem zárhatjuk ki természetesen azt sem, hogy a latin fajtajelölő lexéma + magyar helynév szövegezési módot mutató szerkezetek között is akadhatnak részfordítással rögzített magyar kétrészes nevek. Az ilyen megfontolások után itt elemzett három példa két Csongrád megyei birtok határleírásában lelhető fel az oklevélben: Ság határleírásában a „*Taka* mons" és „*Scilu* piscina", Sáp határában pedig a „*Curice* flumen" megjelölésekkel találkozunk.

A névterjedelem megállapításában is segítségünkre lehet, ha az elemzett oklevél szövegén túl a kérdéses hely nevére vonatkozó egyéb források adatait is fölhasználhatjuk. A „*Curice* flumen" szórvány latinizáló voltát már a garamszentbenedeki oklevelet önmagában vizsgálva is megkérdőjelezhetjük, a név ugyanis az oklevél egy későbbi pontján a „tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*" megnevezőszós szerkezetben tűnik fel. A középkorból származó további adatok (KMHsz. 1. *Kurca*), illetve a mai *Kurca* elnevezés pedig csak még tovább erősítik azt a gyanúnkat, hogy a „*Curice* flumen" szórványt az oklevél latinizáló neveinek köréből bátran kizárhatjuk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a magyaros szórendű formákat — az egyes szórványok több szempontú elemzése nélkül — automatikusan nem sorolhatjuk a kétrészes magyar nevek részfordításos beillesztései közé, úgy tűnik ugyanis, hogy efféle szerkezetekkel is emeltek be a szövegbe az oklevélírók egy- és kétrészes névformákat egyaránt.[9]

A másik két szórvány esetében más források névanyagát nem áll módunkban felhasználni, a Ság birtok határpontjaként szereplő hegynek, illetve halastónak a nevét — jelenlegi ismereteink szerint — ugyanis csak a garamszentbenedeki apátság alapítólevele őrizte meg a számunkra. A lejegyzett szórványok alapjául szolgáló nevek egyrészes vagy kétrészes névszerkezetének megállapításához fontos további fogódzó lehet, ha a neveket a magyar névrendszer részeként vesszük szem-

[9] Azt is érdemes azonban az ilyen előfordulások kapcsán megjegyeznünk, hogy a mai névhasználatban sem szokatlan a *Tisza folyó* típusú megjelölés, ahogyan a régiségben maguk az oklevelek is tanúskodnak ilyen — nem egészében tulajdonnévi értékű — szerkezetben álló víznevekről: *Hejő vize, Hernád vize* stb. (KMHsz. 1. *víz*). A „*Curice* flumen" szerkezet ezekre a beszélt és írott nyelvi megoldásokra emlékeztet.

ügyre. A *Taka* név esetében azonban ez sem jöhet a segítségünkre, a név ugyanis ismeretlen eredetű, ezért a kérdés eldöntésekor csupán a garamszentbenedeki oklevél megszövegezésére hagyatkozhatunk. Hasonló a helyzet a *Scilu* piscina szórvánnyal is, a sajátosságot kifejező névrész (és köztük a növényzetre utaló névrészek) tavak neveiként ugyanis önmagukban is gyakran váltak névvé, de körükben a sajátosságot kifejező + fajtajelölő névrész szerkezetű nevek ugyancsak elterjedtek voltak a középkorban (vö. GYŐRFFY 2011: 174). Névrendszertani szempontból mérlegelve a kérdést megállapíthatjuk, hogy a *Scilu piscina* említés mögött *Szil* és *Szil-tó* típusú élőbeszédbeli névalak egyaránt állhatott.

Még egy sajátos okleveles szerkezetről kell e kérdés kapcsán szót ejtenünk: az alapítólevél *Ug-ér* helynevének az 1338. évi oklevélből származó *Hucu fluvius eru* említéséről, ami mindenképpen kitűnik szórendjének egyediségével. A megszokott fluvius *Hucueru*-val szemben a *Hucu* fluvius *eru* szórvány esetében esetleg arra is gondolhatunk, hogy az oklevélíró elsőként lefordította a névhez tartozó magyar fajtajelölő szót *(eru > fluvius),* majd ezek után magyarul is feltüntette azt. De persze másolói figyelmetlenség és a két nyelv (latin és magyar) közötti állandó mozgás éppúgy előidézhette a rendhagyó formát.

2.2.3. A garamszentbenedeki oklevél biztosan vegyes nyelvű formái közé tartoznak a Csongrád vármegyei Alpár határában említett „iuxta aquam *maioris Alpar*" és „iuxta *magnam Zecum*" nevek. A „iuxta aquam *maioris Alpar*" birtokos szerkezetet kétféleképpen is értelmezhetjük. Egyrészt a genitivusban álló tulajdonnév lehet településnév *(Nagyalpár),* és ebben az esetben határpontként a település névvel nem jelölt vize szerepel.[10] Másrészt pedig a Tisza kapcsán már említett afféle birtokos szerkezetnek is értelmezhetjük a szöveghelyet, ahol a víznek a neve és a latin fajtajelölő lexéma alkot birtokos szerkezetet. Véleményem szerint ez utóbbi értelmezést kell elfogadnunk, vagyis a *maioris Alpar* szórványt víznévnek kell tartanunk *(Nagy-Alpár).* Amellett ugyanis, hogy *Nagyalpár* településre nincsenek se magyar, se latin nyelvű adataink, a kisebb vízfolyások oklevélbeli említéseire egyáltalán nem jellemző a településnevekkel körülírt forma (vö. HOFFMANN 2007: 25). Olyan névforma meg pláne „rendszeridegen", ahol a víz kétrészes településnévvel körülírt szerkezetben jelentkezne.

Bár a *magnam Zecum* mellett nem találunk fajtajelölő szót, mégis nagy valószínűséggel tarthatjuk ezt a szórványt is víznévnek. A név ugyanis egy másik település — *Pelu,* ami a mai Jász–Nagykun–Szolnok megyei Kengyel vagy Tiszatenyő másik neve lehetett (vö. Adatok 1: 453) — határleírásában is feltűnik *Zecu* formában, ami arra utalhat, hogy több birtok határán is végighúzódott. A szórvány víznévi voltát ezen túlmenően a névnek minden bizonnyal a *szik ~ szék* 'mocsár, mocsaras hely' (TESz. *szik*) földrajzi köznévből való származása is támogathatja.

[10] Ekképpen értelmezi a szöveghelyet ORTVAY 1882: I, 81 és KIS–KÖRMENDI 2006: 61.

A víznévből jelzővel alakult másodlagos nevek nemritkán szerepelnek az oklevelekben vegyes nyelvi formában, de főként a *kis,* a *nagy,* valamint a *holt* jelzőik állnak latinul (vö. HOFFMANN 2004: 19). Mindkét garamszentbenedeki oklevélbeli szórvány — bár a nevekre vonatkozó későbbi (magyar nyelvű) adataink nincsenek — a *nagy* jelzővel jelentkezik: *Nagy-Alpár* és *Nagy-Szék.*[11] Az *Alpar* név mellett ugyanakkor a *magnus* névmás középfoka *(maior),* a *Zecu* mellett pedig a névmás alapfokú nőnemű *magnam* alakja fordul elő. A különböző formák azonban semmilyen eltérő vonásra nem utalnak, egymás korrelatív párjaként ugyanazon oklevélben előforduló nevekben is gyakran váltakozik a két forma: +1202/[1221 u.]: *Minorem Danubium*[12] és *Magni Danubii* (HA. 2: 42–3). A *Kis-Duna* jelzőjeként e példákban tehát a *parvus* melléknév középfoka *(minorem),* a *Nagy-Duna* jelzőjeként pedig a *magnus* melléknév alapfoka *(magni)* szerepel.

A „iuxta *magnam Zecum*" alak nyomán egy érdekes jelenségre is felhívhatjuk a figyelmet: amíg a jelzőként álló melléknevet az első declinatio szerint ragozta az oklevél írója, addig a *Zecum* végződéseként a második declinatiónak megfelelő esetrag szerepel. Rögtön meg kell azonban jegyeznünk, hogy csupán a lejegyzett formában azonosítható teljes egészében a szórvány végződése a második declinatio accusativusi *-um* esetvégződésével, élőszóban ugyanis minden bizonnyal *[szekü]*-ként hangozhatott a magyar helynév. Ennek ellenére az oklevél írója a jelző ragozását nem az alaptaghoz igazította, akkor ugyanis a jelzőként álló *magnus* a második declinatio szerinti *magnum (Zecum)* formában állna. Ennek a hátterét más oklevelek hasonló megszövegezést mutató adatai világíthatják meg.

Az 1192/1374/1425. évi oklevélnek a Fejér vármegyében több ágban folyó *Sár* víz nevére vonatkozó adatait megvizsgálva például azt találjuk, hogy a jelző nélküli folyóág neve előtt az *aqua* vízrajzi köznév szerepel (iuxta aquam *Sar,* in aquam *Sar*), a folyó egyes szakaszait megjelölő, jelzővel kiegészült másodlagos nevek előtt pedig efféle lexéma nincs ugyan kitéve, de a jelzők latin nyelven jelennek meg a szövegben: *primum Sar, ulteriorem Sar* (Gy. 2: 353). Az *Elő-Sár* és *Mög-Sár* 13. század végéről (1276 és 1277) származó magyar nyelvű adatai előtt már találunk fajtajelölő lexémát, mégpedig a negyedik declinatio szerint ragozandó hímnemű *lacus* fordul elő ebben a funkcióban: lacum (…) *Eleusar,* lacum (…) *Mugsar* (Gy. 2: 358). Elképzelhetőnek tartom, hogy a *primum Sar* és *ulteriorem Sar* nevek jelzőit a 12. században is a szövegben részfordítással megjelenő nevek elé ki nem tett, de odaértett *lacus* földrajzi köznévnek megfelelően deklinálták. A feltevésemet még egy további példa is alátámaszthatja. A *Holt-Vajas* említéseként

[11] A HA. 1. kötetében *[Nagy]-szék* címszót találunk, a Pelu birtok határában lévő jelző nélküli *Zecu* névforma alapján azonban úgy vélem, hogy a *magnum Zecum* a *Szék* nevű víz egyik ágának megnevezéseként áll a szövegben, s így utótagja nem földrajzi köznév, hanem helynév (konkrétabban víznév), tehát *[Nagy]-Szék*-ként kell szerepeltetni.

[12] Más oklevelekből az alapfokú *parvus*-szal létrehozott formák is adatolhatók: pl. 1331/1332: *Parvum Danubium* (HA. 2: 43).

egy 1301. évi oklevélben a *Mortua Voyos* formát használja a lejegyző. A megnevezőszós szerkezetbe foglalt három víznév — cum piscinis *Mortua Voyos, Cakara* et *Kynchus* vocatis (Gy. 1: 731) — fajtajelölőjeként kitett *piscina* lexéma magyarázhatja meg azt, hogy miért a *mortua* alak szerepel a *Vajas* jelzőjeként és nem a hímnemű *mortuus* vagy a semlegesnemű *mortuum.*

Mindezek alapján pedig a garamszentbenedeki oklevél „iuxta *magnam Zecum*" szórványának szerkezetét, ragozási megoldásait úgy magyarázhatjuk, hogy a szerkezet jelzői része egy első declinatio alá tartozó földrajzi köznév (pl. *aqua, piscina*) befolyása alatt kaphatta meg az első declinatio accusativusi végződését a *Zecum* névnek a második declinatio esetvégződésével írásképét tekintve azonos végződése mellett.[13]

Irodalom

Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ, *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I.* Szeged, 1973.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnevek a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.

BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus elő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.

BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.

BÍRÓ FERENC (2005), Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *NÉ.* 27: 170–9.

BÍRÓ FERENC (2008), Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben. *NÉ.* 30: 67–81.

BOROVSZKY SAMU (1907), *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom.* Bp.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.

DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.

EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II.* Bp., 1914–1944.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

[13] Az itt tapasztaltak persze a másodlagos alakulású (pl. osztódással keletkezett) települések neveiben is ugyanúgy jelentkezhetnek. A Baranya megyei *Kémed* osztódásával kialakult *Kiskémed* településnév 1330: *Kemed parua* (Gy. 1: 323) adatában például a jelzőt egy nőnemű (pl. *villa, possessio*) latin fajtajelölő szóhoz igazítva ragozhatták az első declinatio szerint.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. *HT.* 1: 129–44.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* Debrecen.

HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. *3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen. (http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf.)

HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.

JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs. [Hasonmás kiadás: Bp., 1995.]

JERNEY JÁNOS (1854), *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából.* Pest.

KIS PÉTER–KÖRMENDI PÉTER (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged. 51–69.

KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba.

KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.

KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.

KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. I.* Bp.

MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglaláskori Magyarország.* Bp.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.

ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-dik század végeig I–II.* Bp.

PAULER GYULA (1899), *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II.* Bp.

PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.

RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. *HT.* 2: 159–80.

RESZEGI KATALIN (2008), A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *HT.* 3: 135–44.

RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.

Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II.* Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii. 1874–1882. *III.* Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1924.

SZABÓ KÁROLY (1862), Kézai Simon Mester magyar krónikája. In: *Magyarország történetének forrásai. Magyarország alapításától a XIV-dik századig. I. kötet, III. füzet.* Pest.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. *HT.* 3: 29–52.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű meghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *HT.* 5: 33–45.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia.* Szerk. É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA. Piliscsaba. 71–86.

SZŐKE MELINDA (2008), Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 267–71.

SZŐKE MELINDA (2011), Ság birtok leírása a garamszentbenedeki alapítólevélben. *MNyj.* 49: 55–74.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.

Szentgyörgyi Rudolf

Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről*

1. Az oklevelek összegyűjtésének és tudós tanulmányozásának az igénye kezdetben a történelemtudományhoz kapcsolódott. A középkori oklevelek iránti — immár nem jogi természetű — érdeklődést annak felismerése váltotta ki, hogy a múlt megismerése csupán a (hiteles) forrásokon keresztül lehetséges. A munkálatok — 16. századi előzmények után — a 17. századi Európában két (bencés és jezsuita) központ körül szerveződtek.

Az egyik központ Antwerpen (később Brüsszel), a németalföldi történész-filológus jezsuiták közössége. Középkori oklevelekkel való foglalkozásukat a szentek életrajzi adatainak összegyűjtése motiválta. HERIBERT ROSWEYDE 1607-ben vázolta egy nagyszabású hagiográfiai (a szentek életét tartalmazó) sorozat tervét, elképzeléseinek azonban csak kis töredékét sikerült megvalósítania. A ROSWEYDE által összegyűjtött hagiográfiai anyagot JEAN BOLLAND vizsgálta fölül, majd ugyanő dolgozta ki részletesen a Római Martirológium szerint kiadandó „Szentek életrajza" (Acta Sanctorum) koncepcióját. (A 67 kötetet számláló és három kiadásban megjelent sorozat [AASS.] az időközben természetes módon elavulttá vált alapkoncepció miatt is maradt befejezetlen.)

A másik központ a bencés maurinus kongregáció főmonostora, a Párizs melletti Saint-Germain-des-Prés. A rendbe 1654-ben lépett JEAN MABILLON megbízást kapott, hogy LUC D'ACHERYnek segédkezzék a bencés szentek életrajzaira vonatkozó adatok összegyűjtésében, majd pedig írja meg a rend történetét. (Mindkét mű elkészült: AASS. OSB., illetve Ann. OSB.) E munkák összeállítása céljából kutatta MABILLON Franciaország, illetve több, vele szomszédos ország bencés levéltárainak okleveles forrásait. A bollandista DANIEL VAN PAPENBROECK ugyanakkor kétségbevonta a MABILLON által összegyűjtött Meroving-kori oklevelek egy részének hitelességét (PAPENBROECK 1675). Erre válaszul született meg MABILLON nagyszabású „De re diplomatica" című műve hat kötetben (MABILLON 1681), melyben az oklevelek külső és belső kritikai módszereinek kidolgozása segítségével bizonyította a Saint-Denis apátság Meroving-kori oklevelei többségének a hitelességét. MABILLON ezzel a munkájával egyben a tudományos oklevéltani kutatások alapjait is lefektette.

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával.

2. A középkori magyarországi oklevelek legkorábbi gyűjteményei természetszerűleg jogi megfontolások nyomán rendeződtek egybe (vö. pl. az Uros apát által 1240-ben egybemásoltatott pannonhalmi „Liber ruber").

Okleveleink a 16. századtól kezdve — amint Európában másutt is — immár a történetírás forrásaiként tarthattak számot a megújuló érdeklődésre. Itthon azonban (ezt mint jellegzetes magyarországi sajátosságot kell kiemelnünk) a legkorábbi, már nem jogi célzatú gyűjtemények (a jezsuitákat — részint a jezsuita rend létrejöttét — is megelőzve) az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend, a pálosok történeti érzékenységét és munkáját dicsérik.

GYÖNGYÖSI GERGELY, a pálos rend generális priorja középkori oklevelek tanúságtételére támaszkodva kívánta összeállítani rendjének történetét (GYÖNGYÖSI 1522 u./1988; vö. SARBAK 2011: iii). GYÖNGYÖSI e történeti művéhez 1520 és 1522 között gyűjtött forrásokat (vö. TARNAI 1984: 101–2, SARBAK i. h., SZENTGYÖRGYI 2012: 27), körülbelül 80 pálos monostor oklevélanyagát másolta, illetve kivonatolta (Inventarium, vö. DAP.).

Nem független a pálosoktól az első nyomtatott jogi forrásgyűjtemény sem, mely 1550-ben „Ritus explorandae veritatis (…)" címmel Kolozsvárt látott napvilágot (Váradi regestrum). Az 1208 és 1235 között feljegyzett, a váradi székesegyház sekrestyéjében kallódó kéziratok kiadását kezdeményező és anyagi feltételeit biztosító, ezzel történelmi és művelődéstörténeti érzékenységéről is tanúságot tevő váradi püspök, Fráter György ugyanis szintén pálos szerzetes volt.

3. A 17. század hazai forrásfeltáró munkálataiban immár a jezsuitáké a vezető szerep. A középkori oklevelek tanúságtételére támaszkodó, átfogó magyar egyháztörténeti munkát elsőként INCHOFER MENYHÉRT jezsuita történetíró szándékozott készíteni. Munkájának csupán első kötete készülhetett el, mely az egyháztörténet hazai vonatkozású, jeles eseményeit 1059-ig kíséri nyomon (INCHOFER 1644). Anyagát a Vatikáni Levéltárból gyűjtötte, egyháztörténetét e források alapján állította össze, így történetírói munkájából számos olyan fontos mozzanat hiányzik, amelyek forrását magyarországi oklevelek szolgáltathatták volna, mint például az 1055. év eseményei közül a tihanyi bencés apátság alapítása (vö. INCHOFER 1644: 426–9).

A szintén jezsuita HEVENESI GÁBOR INCHOFER megkezdett munkáját kívánta (jócskán szélesebb mederben) folytatni, ezért — az antwerpeni bollandisták példáját követve — kezdeményezte a hazai történeti források felkutatását és összegyűjtését. Felhívásában (a magyar tudománytörténetben elsőként) az anyaggyűjtésre vonatkozó módszertani útmutatást is adott (HEVENESI: Modus), s címébe belefoglaltatott a kitűzött cél is: „pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung.[ariae] continuandis", azaz INCHOFER Annalese folytatásának nagyszabású terve. Jóllehet HEVENESI egyháztörténeti munkát készült összeállítani, felhívása mégis túlmutatott a tervezett célkitűzésen: benne földrajzi, közigazgatási, katonai, család- és művelődéstörténeti adatok összegyűjtésének kívánalma is megfogalmazódott.

Kezdeményezésére családi és egyéb, korábban hozzá nem férhető levéltárak is megnyíltak az iratmásolók előtt. A szorgalmas és kitartó gyűjtőmunka 140 kötetet eredményezett, e gyűjtemény jó ideig szolgálta a jezsuita történetírást mint annak legfőbb forrása. A Collectio Hevenesiana (CH.) jelenleg 127 kötetet számlál (részletesen lásd TÓTH A. 1958: 42–8).

A lelkes oklevélgyűjtő munka továbbfolytatódott. 1764 után KAPRINAI ISTVÁN (nevének helyesírásában az ÚMILex. közlését követem), szintén jezsuita történész irányításával munkatársai 54 kötetnyi oklevelet írtak át, míg ő maga saját keze írásával 102 kötetet töltött meg (CK., vö. még: TÓTH A. 1958: 49). KAPRINAI terve a korábbi vállalkozásokhoz képest annyiban előrébb mutató, hogy céljai között az összegyűjtött oklevelek kiadása is szerepelt (323 kötetbe foglalva). E vállalkozása azonban nem valósulhatott meg, csupán Mátyás király uralkodása első négy évének okleveleit sikerült közzétennie (KAPRINAI 1767–1771).

A jezsuita HEVENESI-iskola utolsó nagy képviselője, egyben a tudománytörténet új (kritikai) korszakának megnyitója PRAY GYÖRGY. (Mivel e fejezetben nem célunk a teljes tudománytörténeti áttekintés, nem szólunk a jezsuita iskola más tagjairól, mint pl. KOLLÁR FERENC ÁDÁM, vagy a protestáns forrásgyűjtőkről, mint pl. BÉL MÁTYÁS stb.) PRAY kutatásai egyfelől méltó módon folytatják a jezsuita adatgyűjtők munkásságát, másfelől azonban ő az első, aki szükségét látja a felhasználandó források következetes kritikai vizsgálatának is. Ennélfogva kéziratos oklevélgyűjteménye (CP., vö. még TÓTH A. 1958: 49) filológiai szempontból is megbízhatóbb az elődök által egybegyűjtött anyagnál. A korábbi gyűjtemények (CH., CK.) azért válhattak mégis általános történeti (majd nyelvtörténeti) jelentőségűvé, mert a lemásolt eredeti iratok tetemes része később elpusztult.

4. Bár számos részleges forráskiadás született a 16–18. században, a nagyszabású tervek ellenére (vö. pl. KAPRINAI kiadástervezetét) az összegyűjtött oklevelek megjelentetésére csupán a 19. század első felében kerülhetett sor. E gigantikus munka (F.) FEJÉR GYÖRGY nevéhez kapcsolódik. A nagyszabású kiadvány (43 kötet) sajnos nem tette lehetővé a kiadandó oklevelek kritikai felülvizsgálatát, így e monumentális sorozat egy része a korábban nyomtatásban már megjelent oklevelek újraközlése, nagyobb részt azonban a 17–18. századi — sok hibával terhelt — átiratokra támaszkodik. Emiatt a gyűjteménynek a kutatásban történő hasznosítása során célszerű kellő óvatossággal eljárnunk. Erre egyrészt a későbbi kritikai forráskiadások (pl. ÁÚO. 1: ii–iii, 392–401, 404–5), másrészt a vonatkozó korai nyelvtörténeti szakmunkák (pl. SZAMOTA 1895: 129–31) is figyelmeztetnek. A gigantikus vállalkozás megvalósításának időbeli korlátai nyilvánvalóan nem tették lehetővé az adatoknak — az eredeti oklevelekkel összevető — körültekintő és alapos ellenőrzését. A FEJÉR-féle kiadás munkamódszerére és olykor félrevezető apparátusára ekként világít rá WENZEL GUSZTÁV: „Fejér Györgynek nem igen volt módja Codex Diplomaticusának tartalmát eredeti okmányokból összeállítani. Ő csaknem kizárólag másolatokkal élt (…). Fejérnek a Codex utóbbi köteteiben szo-

kása volt ezekre [ti. az oklevelekre] úgy hivatkozni, mintha az eredetiek általa használtattak volna" (ÁÚO. 1: 392).

A későbbi kritikai forráskiadások nagy megbízhatósággal használhatók a nyelvtörténeti (illetve hely- és személynév-történeti) kutatások forrásaiként. A filológus számára azonban okkal fogalmazódik meg a kérdés: ugyanígy megbízhatóan használhatók-e a korai kéziratos gyűjtemények, illetve a részben ezekből készült FEJÉR-féle „Codex Diplomaticus"?

5. Jóllehet már korábban is kritikusan tekintettem e forrásgyűjteményekre, a kérdés valóban problematikus voltára SZŐKE MELINDA előadásának, majd ebből készült tanulmányának egy részlete irányította rá a figyelmemet (SZŐKE 2012: 56–7). SZŐKE MELINDA a garamszentbenedeki alapítólevél egyik birtokát vizsgálva egy 1251. évi oklevélbeli adatra kívánván hivatkozni, észrevételezi, hogy az egyes szerzők ugyanazt az adatot eltérően idézik és értelmezik. Gyanússá vált számára továbbá, hogy egyazon oklevélbeli adat „megengedi" a szakirodalomban fellelhető *Macskarév, Macskásorma, Macskazáró* és *Macskaszarm* olvasatot (értelmezést) is. A fennmaradt oklevél tanulmányozásának eredményeként kiderült, hogy a *Macskásorma* és a *Macskazáró* változatok az oklevélbeli *Machkazormv* adat téves olvasatai (értelmezései) lehetnek a kétségtelenül helyes *Macskaszarm* helynévi formával szemben (vö. TÓTH V. 2001: 215–6). Több szerzőnél azonban az oklevéladatból nemigen származtatható *Macskarév* névváltozat szerepel ugyanerre a forrásra hivatkozva. Ezen — fontos történettudományi munkákban gyökeret vert (lásd SZŐKE 2012: 56–7 hivatkozásait) — tévedés forrása FEJÉR szövegközlése, ahol az oklevéladatot *Machkarwv* alakban találjuk (F. 4/2: 81), tehát a *-zo-* betűk kimaradtak, az *m* pedig „megfordult". Ráadásul az apparátus közlése szerint a kiadás szövege — ezzel az adatok hitelességére vonatkozó bizonyosságot sugallva — közvetlenül az oklevélből lett átírva („E membrana Originali", i. h.). SZŐKE MELINDA a további tudományos kutatásból e névváltozatot — igen helyesen — kategorikusan kizárja: „a FEJÉR oklevélkiadására visszavezethető *Macskarév* nevet mint az 1251. évi oklevélszórvány lehetséges olvasatát bátran elvethetjük" (i. m. 57).

Mi lehet e kiváló filológiai munka kutatás-módszertani tanulsága? Az, hogy minden esetben el kell végeznünk egy efféle körültekintő és alapos filológiai értékelést? Az, hogy a történettudományi szakmunkák adatközlésében se bízzunk? (Mit tegyünk továbbá, ha egyes szakmunkák esetenként nem is jelzik adatuk közvetlen forrását, azaz a filológiai ellenőrzés még nehezebb, olykor szinte lehetetlen?) Más lehetőségként: e forrásgyűjteményeket teljességgel zárjuk ki kutatói adatbázisunkból? Ez pedig azt vonná maga után, hogy egyúttal nagyszámú forrást — melyek azóta semmisültek meg — teljes egészében kiejtünk kutatói figyelmünk látóteréből. E kérdésekre nem könnyű elirányító választ találni.

6. Esettanulmányként egy gondolatkísérletet kínálok. Tételezzük fel, hogy a (korunkra eredeti, hiteles formájában fennmaradt) Tihanyi alapítólevél a nagy

kéziratos oklevélgyűjteményekbe (illetve a FEJÉR-féle „Codex Diplomaticus”-ba) történő felvételét követően a történelem viharainak sodrában — mint megannyi fontos dokumentumunk — elveszett. (Hasonlóan történt többek között a 11. század egyik nagyon fontos forrásával, a tihanyi oklevélnél alig fiatalabb, 1061-es zselicszentjakabi alapítólevéllel.)

Továbbfolytatva a gondolatsort: sem a későbbi forráskiadások (alig lenne értelme készíteni), sem a forrásra hivatkozó szakmunkák semmiféle ellenőrző mechanizmust nem tudnának érvényesíteni. Milyen adatokkal dolgozna ez esetben a TA.-filológia? Milyen adatokra építene a történettudomány, a történeti földrajz? Milyen adatokat használna a történeti szinkrón nyelvleírás, a diakrón nyelvtörténeti kutatás, a történeti névtudomány?

Következzék egy kis ízelítő az így rendelkezésünkre állható „adatok” sorából! Az alábbi táblázat első oszlopában (az eredeti oklevéladat reprezentációjaként) modern, korszerű átírásban közöljük a kiválasztott helynevet (SZENTGYÖRGYI 2010). A kéziratos gyűjteményekben három helyen is fellelhető a Tihanyi alapítólevél szövege (ezek megfelelő névalakjait tartalmazza a következő három oszlop). A HEVENESI-gyűjteményben (1702-ben lejegyezve): CH. 10: 231–4. (a táblázatban H.-val jelölve); továbbá a KAPRINAI-gyűjtemény egyazon kötetében kétszer is (1764–1785 között átírva): CK. 64: 36–43. (a táblázatban: K1.), illetve CK. 64: 304–12. (a táblázatban: K2.). Megjegyzendő, hogy ez utóbbiról a TA.-kutatásnak eddig (vö. F. 1: 394, DHA. 147) nem volt tudomása. Az utolsó oszlopban FEJÉR oklevélkiadásának (F. 1: 388–94) névformáit közöljük (a táblázatban F.-fel jelölve). Vastagított kiemeléssel szerepelnek az alapítólevélbeli formáktól (figyelemre érdemes mértékben) eltérő alakok. Megjegyzendő továbbá, hogy a táblázat nem tartalmazza az alapítólevél összes eltérő helynévi adatát (személyneveit pedig egyáltalán nem).

TA.	H.	K1.	K2.	F.
balatin ~ bolatin, bolatin	Balatin ~ **Bolaun,** Bolatin	**Balaum ~ Balaun,** Balatin [!]	Balatin ~ **Balaun,** Balatin [!]	Balatin ~ Bolatin, Bolatin
turku	Turku	**Furkö**	Turku	Turku
kues kut	Kueskut	**Leveskuth**	kues kut	Kueskut
kert hel	Kerthel	kert hel	kerthel	**Kérthel**
keuris tue	**Keurisvize**	**Koristoa**	**keurisvize**	Keuristue
seku ueieze	Seku veiezae	**Fekűvejeze**	**Seku vize**	**Fekuucieze**
putu uueieze	putu uueiezae	**Putu, unejeze**	**putu uuciezae**	putu **Nueize**
knez	**Kencz**	**Lenez**	**Kenez**	Knez
uluues megaia	**til vizes megara**	**Őlmies megaja**	**til vizes megara**	vluues megaia
bukurea	Buk^{ur}ea	**Bokora**	Bukurea	**Kukurea**

fizeg azaa	fizeg azaa	**Fűzegh-araja**	Fizeg azaa	Fizeg azaa
sar feu	**Farfeu**	**Sarfeő**	**Farfeu**	**Asarfeu**
ohut cutarea	**obin cinorea**	**ohut, kutarea**	**obin cinorea**	Ohutcutarea
gnir uuege	**gnis** vuege	—	**gvis** vuege	**Giuruuege**
ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea	Catelic et Fe⟨e⟩heruuarure a Meneh Hodu Uturea	— **Meneh, Hoduuturea**	**Catelie, et Fechiruuarurea Meneh Badú uturea**	**Castelic, et Feheruuaru rea, Neneh,** hodu vtu rea
petre zenaia	**penes** [Olmodiarea; *fotudi* kimarad]	**Peire, Szenaia**	**penes** [Olmodiarea; *fotudi* kimarad]	**petreze naia**
lean syher	**Leansyher**	**Leanyszigeth**	**Leansyker**	**Leansiker**
bagat mezee	**Bagatmesee**	Bagath mezeje	**Bagatmesee**	Bagatmezee
asauuagi	**Asauagi**	**Asszamagy**	**Asavagi**	Asauuagi
ad u[g]rin baluuana	ad **facienda Baluvaria**	ad **viam Balványa**	ad **facienda Baluvaria**	ad **viam Baluana**
aiu	**Nu**	**Ajuth**	**Nu**	**Vtu**
eleuui humuk	**clivum humilem**	**Elevenhomok**	**Clivum humilem**	eleuvi Humuk
ruuoz licu	**Rivorlicu**	**Rivöslika**	**Rivaoclicu**	**Ruuozticu**
oluphel rea	**Oluphe** —	**Olupholna**	**Oluphe —**	**Oluphob** rea
cuesti	**Cuera**	**adducit**	**cuera**	**Cuest**
fekete kumuc	**Feke, et** Kumuc	**Fekete homok**	**Feke et Kumuc** [megkezdett *Feket(é)*-ből javítva!]	Fekete Kumuc
gunusara	Gunusara	**Günősarka**	**Gumusara**	Gunusara
baluuan	**Balutan**	**Balvany**	**Balutan**	**Boluuan**
sumig	**Schumig**	**Sűmögh**	**Schumig**	**Schumig**

A táblázatra pillantva két kérdés fogalmazódhat meg bennünk. Az első közvetlen: e források alig hasznosíthatók. Számos tévesztett, elírt alakjukkal inkább félreviszik, mintsem szolgálják a filológiai, illetve nyelvtörténeti kutatást. Nem szerencsésebb tehát figyelmen kívül hagyni őket? A második közvetett: ennyire megbízhatatlanok lennének középkori másolataink is? Ennek feltételezése egész filológiai munkánk alól kiránthatja a talajt.

7. Elsőként a második kérdést célszerű megválaszolni, hiszen ha így áll a dolog, szinte alig marad a filológus számára rendelkezésre álló, megbízható forrás. Sietve le kell azonban szögeznünk: a szövegromlás akár ilyen mértéke is jellemezhet egy-egy középkori forrást, ez azonban — számos oklevél korai hagyományozódásának vizsgálata alapján jelenthetjük ki — semmiképpen nem értékelhető általános tendenciaként.

A középkori másolatokra vonatkozóan figyelembe kell vennünk a következő szempontokat: 1. Az oklevelek kiállításának és korai másolatainak elődleges célja a jogbiztosító szerep. (Mutatis mutandis vonatkozik ez az interpolatumokra és további megszorításokkal a falsificatumokra is.) 2. A másolandó oklevél és másolója között jellemzően kisebb a diakrón (nyelvtörténeti) távolság, azaz erősebb a felismerő, azonosító nyelvi kompetencia. 3. Az írásgyakorlat is fontos szempont lehet: homogénebb a paleográfiai kép, mely szintén a nyelvi felismerhetőséget és azonosíthatóságot szolgálja. 4. A másolatok rendesen oklevél-kiállító helyeken készülnek, azaz a korai másolók rendszerint hasonló diplomatikai kompetenciával rendelkeznek, mint a lemásolandó, eredeti oklevelek készítői. 5. A másolatok többsége diplomatikai-jogi érdekeltség okán készül, amivel természetesen társul — a helynevek másolása során e szempont cseppet sem érdektelen — legalább valamely érdekelt fél hely- és névismerete. E szempontok összessége (mely esetenként továbbiakkal is bővülhet) a legkorábbi újkori másolatok minőségétől nagyságrendekkel megbízhatóbb másolatokat eredményezett. Ezt tanúsíthatja olyan oklevélpéldányok e szempontokra fókuszáló vizsgálata, amikor a forrás- és a célszöveg (akár másolatláncként) is rendelkezésünkre áll.

Mindezen felsorolt szempontok jellemzően nem érvényesültek az újkori oklevélmásolatok készülte során. E gyűjtemények minőségét ezeken felül két további szempont befolyásolja: 1. A sem jogügyleti szempontból nem érdekelt, sem filológiai érzékenységgel nem rendelkező ad hoc másolók viszonylag rövid idő alatt nagy mennyiségű oklevélmásolatot készítettek el. 2. A másolatok az adott helyszínen (rendi, káptalani, családi stb. levéltárban) készültek, majd ezek másolatai (!) kerültek az oklevélgyűjteményekbe. Mindezzel az első kérdésre adandó felelet is körvonalazódni látszik: amennyiben más források (eredeti oklevél, későbbi, filológiailag érzékenyebb oklevélgyűjtemények közlései stb.) állnak a rendelkezésünkre, célszerűbbnek látszik eltekinteni e korpuszok használatától. Mit tegyünk azonban abban az esetben, ha nem áll rendelkezésünkre más forrás?

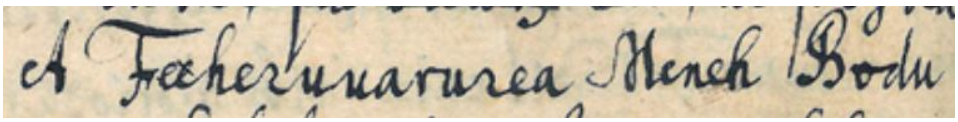
8. Vessünk egy újabb pillantást táblázatunkra! Érdemes egyfelől megfigyelnünk a másolatok egymáshoz való viszonyát, másfelől összevetni adataikat az eredeti oklevél névalakjaival. (Példáink többsége, de nem mind szerepel a kiemelt táblázatban, továbbá számos jelenséget magyarázat nélkül hagyunk, a további böngészést az olvasóra bízva.)

8.1. A másolatok összevetése kapcsán a következő megállapításokat tehetjük.

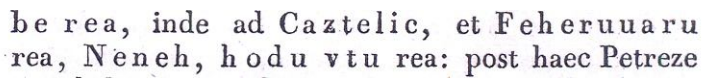
1. A K1. másolat a leggyengébb. Alig van (kiemelt példáink között) helyesen átírt adat! Leginkább szembetűnő másolói attitűdje az értelmesítés: pl. *Leanysziget, Elevenhomok, Günősarka* stb., illetve a helyesírás korszerűsítése: pl. *Sarfeő [Sárfeö,* vö. *Furkö], Szeg, Sziget, Szenaia, Leany-, homok, Balvany* stb. Ugyanakkor az oklevél anyagának romlása miatt nehezen olvasható *ad u[g]rin baluuana* adatot a K1. másolója olvassa először *ad viam Balványa*-ként (vö. F. *ad viam Baluana;* ugyanígy még BÁRCZInál is: „[ad uia]*m* baluuana", 1951: 11).

2. A K2. másolat nem az oklevélről, hanem a H.-ról készült. A H.-hoz viszonyítva szinte pontos másolat, annak minden hibáját betű szerint átveszi (értelemszerűen másolási hiányait is), illetve természetszerűleg toldja meg néhánnyal. Legkirívóbb tévesztése a *h* > *b* csere: pl. H. *Feherea* > K2. *Feberea,* H. *Hodu* > K2. *Badú*. Ennek magyarázata: a H. másolat keze több helyen gyönyörű, kalligrafikus *h*-kat ír, melyek valóban a *B*-re emlékeztetnek. Néhány további, lényegében pontosan másolt adatot is téveszt: pl. H. *Seku veiezae* > K2. *Seku vize,* H. *Catelic et Fe⟨e⟩heruuarurea* > K2. *Catelie, et Fechiruuarurea* (ez utóbbi írásképét a másoló esetleges saját nyelvjárása is befolyásolhatta).

3. FEJÉR kiadásának közvetlen forrását nehéz egyértelműen feltérképezni. Minden bizonnyal több forrást is használt. (NB. gyűjteményének első kötete még akkurátus módon készült!) Egyrészt használhatta H.-t (vagy K2.-t), pl. H., K2. *Schumig* > *Schumig.* A kettő közül a H. a valószínűbb, ugyanis a TA. *ad ca(s)telic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szórvány átírásában a *Meneh* első szára halványabb, így könnyen tekinthető az *N*-nek olvasott betű kalligrafikus, díszítő részletének (a következő szó elején látható a *B*-re hasonlító kalligrafikus *h* is):

1. kép. *A TA.* & feheruuaru rea meneh hodu *szövegrészlete a* HEVENESI*-másolatban.*

2. kép. *A szövegrészlet* FEJÉR *kiadásában.*

Másfelől feltehetően K1.-et is használta, vö. pl. a már említett: K1. *ad viam Balványa* > F. *ad viam Baluana.* Nem kétséges azonban, hogy F. szövegváltozatának közlője az eredeti oklevélbe is beletekintett. Több helyen először kapunk helyes olvasatot, pl. *Keuris tue, petreze|naia* (a sor végéről talán nyomdahiba okán maradt el az elválasztójel), *Asauuagi, eleuvi Humuk* stb., illetve a varrás miatt nem olvasható *Castelic* (vö. H. *Catelic*). Olykor viszont az eredeti oklevelet tévesen olvasva közöl korábban helyesen kiolvasott alakokat: *Kukurea* (vö. H. *Buk*^{ur}*ea*), *Leansiker* (vö. H. *Leansyher*) stb.

8.2. A másolatoknak az eredeti oklevélszöveghez való viszonylatában pedig a következő megállapításokat tehetjük:

A másolatokban számos, tipikusnak mondható betű-, illetve betűcsoport-tévesztést találunk. Ilyenek pl. a gótikus *ſ*-nek *f*-ként való olvasása (H. *Farfeu, Ferneholma,* K1. *Fekű-,* F. *Feku* stb.); az *a* ~ *o* tévesztés (K1., K2. *Balatin* [a *Bolatin* helyén], F. *Boluuan* stb.); a *c* ~ *e* tévesztés (H. *Kencz,* K2. *uuciezae, Catelie,* F. *Fekuucieze* stb.); *s* ~ *r* tévesztés (H. *gnis, Cuera,* K2. *gvis, cuera*

stb.); az ún. lábas betűk problémája — benne a „fordulóbetűk" — (H. *Asauagi, Balutan,* K1. *unejeze, Őlmies, Asszamagy,* K2. *guis, Asavagi, Gumusara, Balutan,* F. *Nueize, Baluana* stb.); a részben ezzel is összefüggő betűkapcsolatok tévesztése, pl. *id* > *ul* (H. *Fulemsi*), *ai* > *n* (H., K2. *Nu*), *it* > *n* (H., K2. *nurea*), *it* > *a* (H. *Cuera,* K2. *cuera*), *u* > *ti* (H., K2. *til vizes*) stb.; szókezdő *h,* illetve szóvégi betű elhagyása (H., K2. *Olmodia, Oluphe,* F. *Cuest* stb.); a latin prepozíció egybeolvasása a szórvánnyal (F. *Asarfeu* stb.); fel nem ismert szórvány latin szóként értelmesítése (*petre* > H., K2. *penes, eleuui humuk* > H., K2. *clivum humilem, cuesti* > K1. *adducit* stb.).

Megjegyzendő, hogy a betűtévesztések egy része (pl. az ún. „lábas betűk" problémája) a középkori kódexmásolók gyakorlatában is tetten érhetők. A tévesztések ilyen nagyszámú előfordulása azonban ismételten megkérdőjelezi e forráskiadványok használhatóságát.

9. Gondolatkísérletünk végére érve az alábbi következtetéseket vonhatjuk le: 1. Ha e másolatokból csupán egy maradt volna fenn (bármelyik), és a tihanyi alapítólevél nyelvi világa csak ebből volna megismerhető, a forrás függvényében az adatok többsége (!), de legalábbis fele félrevezető, hamis adatként állna rendelkezésünkre. 2. Ha mind a négy másolat fennmaradt volna, összehasonlító filológiai módszerrel (nagyszámú egyéb másolat tanulmányozásával, más oklevelek másolata és eredetije összehasonlításával, a tipikus másolási hibák feltérképezésével stb.) néhány esetben esetleg ki lehetne szűrni az áladatokat (pl. F. *Kukurea, Neneh* stb.), és rekonstruálni lehetne az eredeti névváltozatot, ám az esetek többségében valószínűleg ez nem lenne lehetséges (vö. a táblázatban: *aiu, oluphel, sumig* stb. sorai). A rekonstruálhatatlanság legfőbb oka mégis leginkább az, hogy a gyűjteményekben aligha lehet kezeket és kezekhez rendelhető tipikus hibákat elkülöníteni és ezek segítségével „visszaállítani" a feltételezhető eredeti névalakokat, hiszen a számos másoló által készített (gyenge) másolatok mások által lejegyzett másolatait (!) tartjuk a kezünkben.

10. Végezetül összegezzük azokat a (filológiai, nyelvtörténeti) módszertani következtetéseket, melyeket bemutatott oklevélmásolat-gyűjteményeink használatára nézve levonhatunk!

1. Amennyiben az általunk vizsgált forrás megtalálható filológiailag megbízható gyűjteményben, esetleg saját, e kívánalomnak megfelelő kiadással rendelkezik, célszerű mellőznünk ezeket a korpuszokat.

2. Ha forrásunk filológiailag megbízható kiadással nem rendelkezik, lehetőleg használjuk — ha van — az eredeti oklevelet, annak fényképét.

3. Ha a munkánk során nem áll rendelkezésre az oklevél, ezért folyamodunk valamely vizsgált gyűjteményhez, alkalomadtán ellenőrizzük az adatokat. (Ha valamely adatra nézve gyanú ébred bennünk, ezt az ellenőrzést célszerű nyomban megtennünk.) Erre kiváló példát mutatott SZŐKE MELINDA hivatkozott esettanul-

mánya. (Az ellenőrzés módszertani szükségességéről további okmánytárak vonatkozásában lásd N. FODOR 2010: 12, SLÍZ 2011: 32.)

4. Ha az eredeti oklevél, amiről az újkori másolat(ok) készült(ek), időközben elveszett — ezt „szimuláltuk" gondolatkísérletünkkel —, adatainkat tanácsos a középkor folyamán készült oklevélmásolatok, átiratok, interpolatumok stb. vonatkozó szövegrészleteinek segítségével ellenőriznünk.

5. Ha oklevelünkhöz kapcsolódóan semmiféle középkori emlék nem maradt fönn, érdemes — kellő óvatosság mellett — egybevetni és filológiailag értékelni a fennmaradt újkori másolatokat, mérlegre tenni az egyes adatok hitelét. Ez esetben feltétlenül szükségünk van kellő jártasságra a diplomatika, a paleográfia, a hibatipológia (stb.) terén, illetve nem mellőzhető el a nyelvtörténeti pótkompetencia tanúságtétele sem. (Ez utóbbihoz lásd KISS J. 2003: 63.)

6. Ha egyetlen — bemutatott gyűjteményeinkben — fellelhető másolat áll csupán rendelkezésünkre, az egybevetéstől is el kell tekintenünk, a filológiai, illetve a társtudományok módszereit pedig még nagyobb óvatosság mellett célszerű alkalmaznunk. Mindazonáltal mind az előző, mind ebben az esetben feltétlenül utalnunk kell az adatok bizonytalan voltára, elkerülendő, hogy bárki a megbízhatónak vélt, ám bizonytalan adatokból vonjon le biztosnak tekintett következtetéseket.

Lehetséges, hogy e két utóbbi eset valamelyikében lemondunk a kérdéses oklevél vizsgálatáról. (A számos bizonytalanság okán több kutató ezt a megoldást választja. A módszertani megfontolásokra lásd pl. N. FODOR 2010: 12–3.) Ebben az esetben azt kell mérlegre tennünk: nem veszítünk-e az adott tudományterületen többet a forrás teljes figyelmen kívül hagyásával, mint amennyi a forrás megbízhatatlansága okán felsejlő bizonytalanság?

Irodalom

AASS. = *Acta Sanctorum 1–[67]*. Ed. Société des Bollandistes. Antverpiae, Bruxellis etc., 1643–[1925].

AASS. OSB. = *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti 1–9*. Collegit LUCAS D'ACHERY, cum eo edidit JOHANNES MABILLON. Lutetiae Parisiorum, 1668–1701.

Ann. OSB. = *Annales Ordinis Sancti Benedicti Occidentalium Monachorum Patriarchae 1–6.* Auctore JOHANNE MABILLON. Lutetiae Parisiorum, 1703–1739.

ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.

BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.

CH. = *Collectio Hevenesiana.* Kéziratos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Bp.

CK. = *Collectio Kaprinaiana.* Kéziratos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Bp.

CP. = *Collectio Prayana.* Kéziratos oklevélgyűjtemény. Egyetemi Könyvtár, Bp.

DAP. = *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai 1–3.* Anyagát gyűjtötte: GYÉRESSY BÉLA ÁGOSTON, a bevezetést és a fejezetek előszavát írta: HERVAY FERENC LEVENTE. A MTA Művészettörténeti kutatócsoportjának forráskiadványai 10, 13–14. Kézirat. Bp., 1975–1978.

F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

N. FODOR JÁNOS (2010), *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Bp.

GYÖNGYÖSI, GEORGIUS (1522 u./1988), *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae.* Bibliotheca scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Kiad. HERVAY FERENC LEVENTE. Bp.

HEVENESI: Modus = *Modus materiae conquirendae, pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hung. continuandis* a P. GABRIELE HEVENESI S. J. compositus et typis datus. Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Bp.

INCHOFER, MELCHIOR (1644), *Annales ecclesiastici regni Hungariae 1.* Romae.

Inventarium = GEORGIUS GYÖNGYÖSI, *Inventarium.* Kézirat. Egyetemi Könyvtár, Bp.

KAPRINAI, STEPHANUS (1767–1771), *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae 1–2.* Vindobonae [Bécs].

KISS JENŐ (2003), A nyelvtörténeti leírásról. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 58–68.

MABILLON, JOHANNES (1681), *De re diplomatica 1–6.* Lutetiae Parisiorum. Librorum de re diplomatica supplementum: 1704.

PAPENBROECK, DANIEL (1675), *Sur le discernement du faux et du vrai dans les vieux parchemins.* Paris.

SARBAK GÁBOR (2011), Bevezetés. In: Gregorius Gyöngyösi OSPPE, *Opera selecta. Epitoma, Directorium.* Edidit GÁBOR SARBAK adiuvantibus IBOLYA BELLUS et LORENZ WEINRICH. Budapestini, 2011. ii.
http://www.fragmenta.oszk.hu/docs/gyongyosi_epit_dir_lhg.pdf (2012. nov. 15.).

SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban.* Bp.

SZAMOTA ISTVÁN (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *NyK.* 25: 129–67.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen. 21–41.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), A Tihanyi alapítólevél *lupa* szórványáról. *HT.* 8: 7–36.

SZŐKE MELINDA (2012), *Talmach* birtok leírása a a garamszentbenedeki oklevélben. *HT.* 8: 49–60.

TARNAI ANDOR (1984), *„A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp.

TÓTH ANDRÁS (1958), „Holt” kéziratgyűjtemények élete. *Magyar Könyvszemle* 74: 42–50.

TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.

ÚMILex. = *Új magyar irodalmi lexikon 1–3.* Főszerk. PÉTER LÁSZLÓ. Bp., 1994.
Váradi regestrum = *Ritus explorandae veritatis (...)*. Colosuarii, 1550. Legújabb kiadása: *Regestrum Varadiense (1208–1235)*. Szerk. SOLYMOSI LÁSZLÓ–SZOVÁK KORNÉL. Arcanum CD. Bp., 2009.

Ditrói Eszter

Nyelvi érintkezések hatása a helynévmintákra*

Vendvidéki esettanulmány

1. Az egy nyelven belül jelentkező területi különbségek talán minden kultúrát, nyelvterületet érintő jellegzetességnek tarthatók: a tétel igazságtartalmát könnyen beláthatjuk az olyan tudományterületek nézőpontjából közelítve, mint például az etnográfia vagy éppen a dialektológia. Korábbi munkáim azonban azt látszanak igazolni, hogy területi különbségek a helynévrendszerekben is fellelhetők, s ezeket a helynévadásbeli különbségeket jobbára a földrajzi környezet eltérései okozzák. A nyelvjáráskutatás szempontrendszerét alapul véve (vö. BENKŐ 1957: 24–6) az e téren megnyilvánuló differenciáció okait az alábbi tényezőkben látom megnyilvánulni: a földrajzi környezetben, a névsűrűség kérdésében, a különböző gazdasági viszonyokban (itt akár egy-egy nagyobb város vonzáskörzetére gondolok), az idegen nyelvi környezet hatásában, a migrációs folyamatokban, valamint a térképek mai névrendszerre gyakorolt hatásában (vö. ehhez még DITRÓI 2011: 152).

Mostani írásomban e tényezők közül az idegen nyelvi környezet befolyását igyekszem részletesebb vizsgálat alá vonni, vagyis arra törekszem, hogy igazoljam az idegen nyelvi környezet helynévrendszerekre gyakorolt hatását egy szűkebb régió helynévrendszerének példáján: a Vendvidék magyar, vend (szlovén) és német helynévi adatainak felhasználásával. A vizsgálatok során a „Vas megye földrajzi nevei" (VMFN., 1982) című helynévtár vendvidéki háromnyelvű helynévanyagát elemzem tehát azzal a céllal, hogy a magyar–szlovén–német háromnyelvű vidék toponímiai rendszerét jellemző szabályszerűségekre, rendszerszerűségekre rámutassak, és feltárjam az interetnikus kapcsolatoknak helynévrendszerre gyakorolt hatását.

A nyelvi kontaktusjelenségek feltárása a névtani szakirodalom egy kevéssé preferált területe. Az első, leíró keretekkel is dolgozó monográfia PÓCZOS RITÁtól (2010) származik, akinek munkája mintaként szolgálhat a hasonló célú kutatások számára. Munkám során ezért elsősorban én magam is az általa kidolgozott modell alapján végeztem a vendvidéki korpusz vizsgálatát. Ez a modell alapvetően kétszintű: elsősorban a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési ka-

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

tegóriarendszer (1993) keretein belül mozog, másfelől azonban a többnevűség kérdéskörével is foglalkozik. HOFFMANN modelljének alkalmazása azért kézenfekvő, mert ebben a keretben jól felderíthetők az egyes névhasználói körökben használt névrendszerek belső mozgatórugói, jellemzői. Mindezeken felül olyan helynévelemzési modell is egyben, melynek segítségével más nyelvek névrendszerét is leírhatjuk. PÓCZOS RITA a „Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása" (2010) című munkájában sikeresen alkalmazta ilyen jellegű vizsgálatokra HOFFMANN helynévelemzési modelljét, és munkám során én is a már jól ismert kategóriarendszer alapján elemeztem a vendvidéki helyneveket. A tanulmány elkészítése során mintegy keresztszempontként a többnevűség problematikáját is érintem, ehhez pedig a PÓCZOS-féle modell kategóriáit veszem figyelembe. Mielőtt azonban a vizsgálati eredményeket bemutatnám, szólnunk kell röviden magáról a vizsgált területről, a Vas megyei Vendvidékről és annak nyelvi-etnikai viszonyairól.

2. A vend kisebbség jobbára Szentgotthárd környékén él, lakosairól elnevezve többen Vendvidéknek nevezik ezt a tájegységet. A térség a Rába folyótól délre fekszik. Délen, valamint nyugaton Ausztria és Szlovénia határán helyezkedik el. Északon a Rába határolja, keleten Máriaújfalu és Szalafő. Kis kiterjedése ellenére is többszörösen tagolt: négy kisebb patak is átszeli a vidéket: a Szakony-patak, a Szölnöki-, a Zsida-, valamint a Hársas-patak; a déli terület inkább dombos, szemben az északi sík vidékkel. A falvak közötti kapcsolatot az a körülmény sem erősítette, hogy meglehetősen rosszak még manapság is az útviszonyok (VMK. 169–71). Néhány szakmunka nem tartja a régiót különálló egységnek, inkább a Külső-Őrséghez tartozónak tekintenek több vendvidéki falut (DÖMÖTÖR 1960: 16).

A Vendvidék vagy másképpen „szlovén vidék" elnevezésű terület több falut foglal magába, de arról, hogy melyeket, megoszlanak a vélemények. A leginkább elfogadott településlistát talán a „Vas megye kézikönyve" adja, mely szerint az alábbi falvak sorolhatók ide: Apátistvánfalva, Orfalu, Kétvölgy, Felsőszölnök, Alsószölnök, Rábatótfalu, valamint Szakonyfalu, Farkasfa és Szentgotthárd (VMK. 169). A továbbiakban magam is az e falvak által alkotott területet tekintem a Vendvidéknek, és ezen települések helynévanyaga alkotja vizsgálataim alapját.

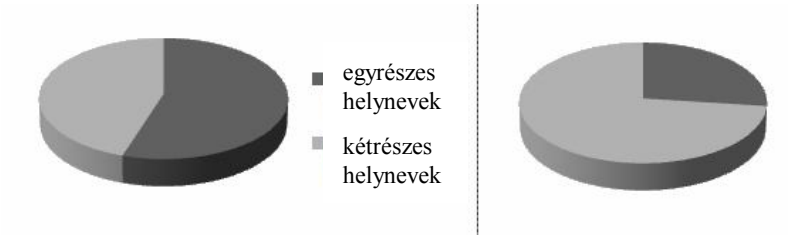
A helynévrendszerek kontaktusvizsgálata kapcsán érdemes a vizsgált terület demográfiai adatairól is néhány szót szólni. A térséget többnyire vendek, valamint magyarok lakják, de néhány faluban számolhatunk német kisebbséggel is. Nyelvi aspektusból érdemes a vend nyelvet kiemelten vizsgálni: ez a nyelv ugyanis a szlavisztika szerint meglehetősen különleges helyet foglal el a szláv nyelvek között. Noha többen a szlovén nyelv egy dialektusaként határozzák meg, a szlovén nyelvtől való lényeges eltérései miatt akár külön nyelvnek is tekinthető. A vend és szlovén nyelv között ugyanis nem pusztán szókészletbeli, kiejtésbeli, hanem a gram-

matikát, ragozási rendszert is érintő különbségek ugyancsak nagy számban jelentkeznek (MUKICS 1997).

3. Tekintve, hogy speciális vizsgálati lehetőségeket kívánok felvillantani, előzetesen érdemes szólni a forrásként szolgáló Vas megyei adattár szlovén és német nyelvű helynévi adatairól, azok megbízhatóságáról. A gyűjtemény a német és a szlovén neveket fonetikus írással közli, melyeket — a bevezetőben foglaltak szerint — a német és szlovén nyelvet jól beszélők hagytak jóvá, valamint az értelmezések helyességét is filológiai pontossággal ellenőrizték (vö. VMFN. 16). A munka valóban kellő alapossággal veszi sorra a szlovén és a német neveket az általam vizsgált településeken, azonban a funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai elemzés munkáját alig segíti. Több szempontból is problémába ütközünk ugyanis, ha az említett helynévkincset e szempontokból vizsgálni kívánjuk. Az értelmezések helynévmagyarázatokat alig tartalmaznak, sőt jobbára nincsenek is jelen az adattárban, csupán a korabeli névgyűjteményekre jellemző térszínforma, művelési ág stb. megjelölései szerepelnek a nevek mögött, egyéb információt csak igen elvétve találunk a nevekről és az általuk jelölt denotátumokról. Kétségek merülnek fel továbbá az ellenőrző munka alaposságát tekintve amiatt is, hogy a szerkesztők a házneveket rendre az *-in* képző figyelmen kívül hagyásával fordítják. Például a *Gubin dou, Kalin dou* szlovén nevek fordítása az adattárban 'Gubin háznévről', valamint 'Kalin háznévről'. Ám ez az eljárás sem következetes: más névstruktúrákat következtetnek ki például a következő helyneveknél: *Peterin breg* 'Péter hegye'*, Kovacsén brek* 'Kovács hegye', vagyis azok előtagját *Péter*-ként, *Kovács*-ként értelmezik. Mindebből tehát az látszik, hogy az adattár szerkesztői az *-in* képző szerepét nem azonos módon ítélték meg a nevek értelmezésekor. Harmadsorban pedig maga a fonetikus átírás sem segíti az elemző munkáját: nemcsak azzal a problémával kell ugyanis szembesülnünk, hogy a vend nyelv grammatikája valamelyest eltér a szlovéntól, hanem a kiejtés szerinti átírás is teljesen elfedi a morfémahatárokat. A *Zsleri* 'Zselléres ~ Zselléré ~ Zsellérek' esetében például a toldalék felismerhetőségével van problémánk: nem látható ugyanis, hogy e névben melléknévi alakkal van-e dolgunk, vagy az *-in* birtokviszonyra utaló toldalékkal, netán a többes szám jelével. Ezenfelül sok esetben az értelmezhetetlenségig torzítva találjuk meg a munkában a névalakot *(Cserkln, Csukinan, Müzga)*. Az adattár használatakor további problémákat jelent a névalakok egybe- és különírása is. Láthatóan egy-egy adat esetében a gyűjtők érzékelték az elöljárószavakat a helynevekben (*Prá pototyé* 'Patakoknál', *Na kamlej* 'Kövön', *Prek Rábá* 'Rábántúl'), azonban több esetben ezt az elvet teljesen mellőzve egybeírják az elöljárószót a névvel (pl. *Podrasztek* 'Tölgyek felett', *Podlau* 'Mező felett'). Az ilyen következetlenségeket tapasztalva a kutató azért van nehéz helyzetben, mert nem tud megnyugtató döntést hozni a helynév terjedelmét illetően (ti. az elöljárószó része-e a helynévstruktúrának vagy nem). Az adattárat feltétlenül dicséri azonban, hogy még ezen nehezítő körülmények ellenére is körvonalazódnak olyan tendenciák,

melyek hasznosíthatók a helynévrendszerek területi különbségeinek vizsgálata során.

4. A magyar–szlovén–német névállomány összehasonlító elemzése során felszínre került eredmények közül a következőkben csupán néhány jelenségre térek ki. Mielőtt azonban egy-egy konkrét funkcionális kategória előfordulási arányait szemléltetném, vessünk egy pillantást az alábbi, az egyrészes és a kétrészes nevek eloszlását illusztráló diagramra, melyen jól látszik, hogy az egyrészes helynevek használata a szlovén helynévkincsre sokkal inkább jellemző. A német helynevekről elhamarkodott lenne bármilyen észrevételt tennünk, mivel a Vendvidéken csupán három településen adatolhatók német nevek, ott is igen csekély számban. Az azonban a néhány adatból is kitűnik, hogy a német helynévkincsben, ahogyan a magyarban is, inkább a kétrészes struktúrák a használatosak, mivel az egy- és kétrészes névszerkezetek aránya kb. 30%–70%. Pusztán e különbség láttán is nyilvánvaló, hogy a Vendvidék különböző nyelvű helynévrendszerei eltéréseket mutathatnak.

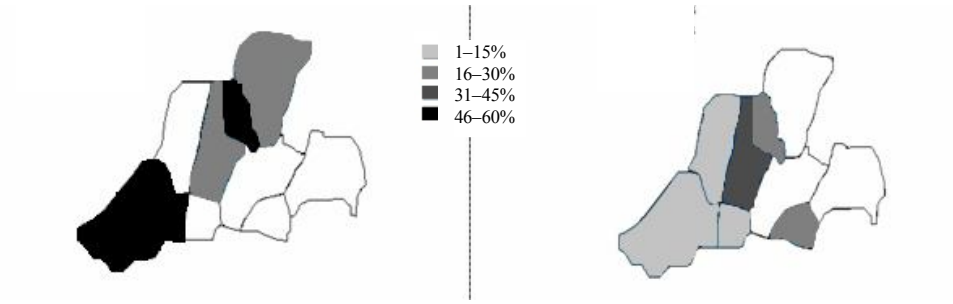
1. ábra. *A szlovén helynevek (bal oldal) és a magyar helynevek (jobb oldal) szerkezeti megoszlása.*

Ezt az előfeltevést két funkcionális-szemantikai jegy vizsgálatával igyekszem igazolni: áttekintem egyrészt a birtoklás funkciójának nyelvi megformálását az érintkező névrendszerekben, másrészt pedig bemutatom a lokális viszony kifejezésének eltéréseit, s az ezekben esetlegesen megmutatkozó nyelvi interferenciajelenségeket.

4.1. A birtoklás kifejezése minden nyelvben gyakori motivációs tényező a névalkotáskor, amit az is jelez, hogy jelen esetben a német, a magyar és a szlovén nyelvek körében is hasonló mértékben jelentkezik a vizsgált területen. Ha azonban tüzetesebben is szemügyre vesszük ezeket a szerkezeteket, azonnal kirajzolódnak a különböző nyelvhez, etnikumhoz tartozó névhasználó közösségek névadásbeli különbségei. A magyar névrendszerben az egyrészes nevek körében két szerkezet jelentkezik e funkcióban: vagy a személy nevével fejezik ki a birtokviszonyt *(Bedi Anti, Galabárdi),* vagy birtokost jelölő közszóval: ez utóbbi kategória azonban nem adatolható a Vendvidéken. A szlovén-vend nevekben elvétve ugyan, de találkozhatunk melléknévi formákkal is ennek a funkciónak a kifejezésében (*Grófszko* 'grófi'), de tulajdonnév is szerepelhet e szemantikai jegy visszaadásakor (*Kova-*

csin 'Kovácsé'). Láthatjuk tehát, hogy a két nyelv eltérő mintákat használ fel a birtoklás funkciójának a kifejezésére. Tanulságosabb ugyanakkor ebben a szemantikai szerepben a kétrészes helynévstruktúrák elemzése: a magyar helynévrendszerben a birtoklás kifejezésére két struktúra áll a névadók rendelkezésére: a birtokost jelölő köszó + földrajzi köznév *(Pap-telek, Cigány-tanya, Úr-erdő),* valamint a személynév + földrajzi köznév *(Pintér-ritás, Kádár-rét, Balázs-gyep)* szerkezet. A vend-szlovén nevek esetében alapvetően hasonló, mégis bizonyos tekintetben különböző struktúrák használatosak: a birtokost jelölő melléknévi előtag + földrajzi köznév (*Kovacsszki gyarek* 'Kovácsos-völgy', *Sintérszka gyarek* 'Sintéres-völgy', *Ciganszka pot* 'Cigányos út') típusú összetétel, valamint a jelölt személynév + földrajzi köznév (*Kovacsén brek* 'Kovács hegye', *Péterin krizs* 'Péter keresztje') szerkezet. Azaz nemcsak lexikális értelemben, hanem morfológiai szempontból is különbségek figyelhetők meg a két nyelv helynévrendszere között: míg a birtokosra utaló helynevek a magyar névrendszerben morfológiailag jelöletlenek, addig a szlovén névrendszer rendre az *-in* toldalékot használja fel e viszony kifejezésére.

4.2. A megnevezett helyek más helyhez viszonyított relatív helyzetét kifejező egyrészes nevek közé olyan helynevek tartoznak, mint a m. *Rábán túl,* szlo. *Pri velko mosztej* 'Nagy-hídnál'. Ahogy az a 2. ábra térképein látható, ez a funkció valamivel nagyobb számban ismeretes a terület magyar névrendszerében, mint a szlovénben, a német helynevekben pedig egyáltalán nem jelentkezik ez a helynévadási minta.

2. ábra. *A hely más helyhez viszonyított helyzetét kifejező magyar (bal oldal) és szlovén (jobb oldal) helynevek.*

Ez az eredmény mindenképpen meglepő: a névutós helynevek típusa ugyanis idegen nyelvű környezetben is rendre előjön nem kis megterheltségben — tehát a két struktúra egymásra hatását feltételezhetnénk —, ennek ellenére a német nevekben általában igen jelentős kategória (azaz az elöljárószóval alkotott helynévszerkezet) itt, a Vendvidéken egyáltalán nem adatolható. Másfelől különleges az is, ami a vend helynévkincset jellemzi e tekintetben. Az összehasonlító térképen látható, hogy a szlovén helynévkincsben ez a helynévtípus több faluban is 1–15%-

ban adatolható az egyes településeken, de akadnak olyan települések is, melyeken magasabb arányú ez a helynévminta. A magyar helynévállományban viszont összességében valamelyest gyakoribb e struktúra jelenléte. A látható eredmények talán felülírják azt az elképzelést, miszerint a magyar helynévkincsben idegen nyelvi hatásra erősödött fel ez a minta: Vas megyében, a Vendvidéken ugyanis, ahol német, valamint vend-szlovén nyelvi hatással is számolhatunk a magyar nyelvet illetően, valójában egyik idegen nyelvben sem annyira jelentős ez a szerkezet, mint egyes magyar falvakban. Mindez pedig azt jelenti, hogy ennek a szerkezetnek az elterjedésében egyáltalán nem csak idegen nyelvi hatással kell számolnunk. Mivel főként az Őrség térségében erősödik fel a tárgyalt struktúra, talán nem minden alap nélküli az a feltételezés, hogy esetleg migrációs hatás is állhat ennek a szerkezetnek a hátterében: tudvalevő ugyanis, hogy az Őrség területén székelyek telepedtek meg a 10–11. században, s nem kizárt, hogy az ő helynévadási mintájuknak köszönhető, hogy az Őrséggel szomszédos Vendvidéken az általuk preferált minta hatására erősödött fel ez a névalkotási mód. Ezt a feltevésemet egy korábbi, a csíki helynevekre koncentráló írásom is igazolni látszik (DITRÓI 2010).

A fentiekből összefoglalóan azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a Vendvidék névadóinak helynévmintái csekély mértékben hatnak egymásra. RUDOLF ŠRÁMEK modellelméletének a névadás nyelvi oldalát megragadó részében utalt arra, hogy az átvett nevek morfológiailag alkalmazkodnak a befogadó rendszerhez, azaz ez a gyakorlatban általában valamilyen utótaggal vagy képzővel történő kiegészülést jelent. A morfológiai adaptáció lényege ugyanis az, hogy a helynév névfunkciójának megteremtésére a névhasználók saját nyelvi formánsokkal egészítik ki a más nyelvű közösségtől „kapott" helynevet (ŠRÁMEK 1978: 392–3). Az elemzett helynevek strukturális különbözősége valójában ennek a következménye: a vend helynévkincsben például a birtoklás kifejezésére a melléknévi és a grammatikailag jelölt személynévi forma a preferált, addig a magyar helynévkincsben a főnévi, valamint a jelöletlen személynévi előtag a bevett minta. Ezeket a helynévi jellegzetességeket mint az adott nyelvi környezetben a helynév névszerűségét adó jegyeket a névadók nehezen adják fel, éppen ezért véleményem szerint az idegen nyelvi környezet hatását más módszerekkel is érdemes vizsgálni: elsősorban a többnevű denotátumok nyelvi megformáltságának elemzésével.

5. Egy többnyelvű térség helynévkincsét két aspektusból célszerű megközelíteni. Fontos egyrészt a különböző nyelvekhez, népekhez tartozó helynévkincset mint különálló névrendszerek elemeit elemezni. A helynévállományok párhuzamos fejlődésének feltárására emellett célszerű a többnevűség elemzési szempontját is figyelembe venni (vö. PÓCZOS 2010: 173). Minden természetes nyelvben megfigyelhető jelenség ugyanis, hogy egy-egy denotátumot egyszerre több néven is neveznek, mely nevek származhatnak egyazon nyelvből vagy éppen különböző, eltérő nyelvekből. A többnevűség fogalma mindkét esetet, vagyis az egynyelvű és kétnyelvű névpárokat egyaránt magában foglalja, dolgozatomban azonban most csu-

pán a többnyelvű névpárok megfeleléseire koncentrálok. A kétnyelvű névpárok közötti viszonyról a következő megállapításokat tehetjük (vö. PÓCZOS 2010: 182–3).

A kétnyelvű névpárok az alábbi megfeleléseket mutatják:

1. hangalaki megfelelés
   a. teljes hangalaki megfelelés (m. *Rába* ~ szlo. *Rábá,* szlo. *Csukinan Loka* ~ n. *Csukn Lokn*)
   b. részleges hangalaki megfelelés (erre nincs adat a Vendvidéken)
2. hangalaki és szemantikai megfelelés (m. *Új Celina* ~ szlo. *Nova Celjina*)
3. szemantikai megfelelés
   a. teljes szemantikai megfelelés (m. *Disznó-patak* ~ szlo. *Szvinszki potok*)
   b. részleges szemantikai megfelelés
      ba. kétrészes nevek részleges megfelelése (m. *Alsó-halom* ~ szlo. *Dolenye várh*)
      bb. kétrészes és egyrészes név részleges megfelelése (m. *Fehér-patak* ~ szlo. *Potok*)
4. sem hangalaki, sem szemantikai megfelelés nincs a névpárok között (m. *Rábára* ~ szlo. *Na Kanta*).

Mielőtt ezeket a megfeleléseket részletesebb vizsgálatnak vetnénk alá, előzetesen célszerű áttekintő képet adni a kétnyelvű névpárokról a Vendvidéken. 9 településen 7 falu esetében regisztrálhatjuk a jelenséget, de korántsem kiegyensúlyozottan: a 7 településen a párhuzamos nevek használata ugyanis igen nagy ingadozást mutat. Megállapítható, hogy a párhuzamos névhasználat jelensége a vegyes lakosságú településeken jelentkezik leginkább. A Vendvidék esetében ez főleg a szlovén–magyar vegyes lakosságú településeket érinti. Azokon a településeken azonban, ahol homogén lakossággal számolhatunk (mint Farkasfán vagy Szentgotthárdon), ez a jelenség nem jelentkezik. Emellett elöljáróban fontos azt is megjegyezni, hogy a kategóriába sorolható névpárok szemantikai megközelítésben a lehető legváltozatosabb képet mutatják. Ez pedig némileg ellentmond HADROVICS megállapításának, aki a délszláv–magyar névpárok vizsgálatakor azt állapította meg, hogy leginkább révek és vásáros helyek elnevezésében gyakori a párhuzamos névadás jelensége (1970: 236). A Vendvidék településein a Vas megyei helynévgyűjtemény alapján 68 többnyelvű helynévpárt adatolhatunk.

5.1. A teljes hangalaki megfelelés a Vendvidéken nem mondható általános típusnak: az összes névpár mindössze 6%-át teszi ki, ráadásul ez az arány megtévesztő is kissé, hiszen a hét faluból háromban a *Rába* folyónév képviseli a teljes hangalaki megfelelést. Az itt tapasztaltakkal ellentétben áll az, amit PÓCZOS RITA a Baranya megyei Sásdi járás névanyagát vizsgálva megfigyelt: ott ugyanis a teljes hangalaki megfelelések típusa igen számottevő arányban jelentkezett (2010: 185). A különbség oka bizonyára a Sásdi járás, illetve a Vendvidék eltérő névadási mintáiban rejlik. A kategóriába egyébként azok a névpárok sorolhatók, „melyek

tagjai között legfeljebb fonetikai eltérés tapasztalható" (PÓCZOS 2010: 185). Ez a hangalaki megfelelés tehát nem jelent teljes fonetikai egyezést, ugyanakkor az eltérések nem generálnak rendszertani különbségeket sem.

Mint arra már fentebb utaltam, a csoport névpárjainak meghatározó hányadát a *Rába* folyó neve adja (m. *Rába* ~ szlo. *Rábá* ~ n. *Ráb*). A csoport többi névpárját főként a német és a szlovén helynévi egyezésekben találhatjuk meg: pl. szlo. *Csukinan Loka* ~ n. *Csukn Lokn,* szlo. *Csalinye* ~ n. *Csáling*. Utóbbi minden bizonnyal egy magyar név átvétele lehetett, erre egy korábbi térképes adat *Csalin* helyneve utal.

5.2. A hangalaki és szemantikai megfelelések kategóriájába azok a nevek sorolhatók, melyek tagjai az egyik névrész átvételével és a másik fordításával jöttek létre. Az ilyen típusú névadásnál az együtt élő közösségek olyan fokú többnyelvűségével számolhatunk, mely segítségével a névadók képesek az átvett neveket lexémákra, morfémákra bontani, és az egyik névrészt saját nyelvi elemükkel pótolni (PÓCZOS 2010: 187). A típust főleg szlovén eredetű helynévi alaptagú nevek alkotják, példaként említhető a m. *Nagy-Celna* ~ szlo. *Velka-Celna,* m. *Trejbes út* ~ szlo. *Trejbes paut,* m. *Celina út* ~ szlo. *Celjina paut.* Az utóbbi két név kapcsán egy további fontos észrevételt is tehetünk. Az utak megnevezéseiben a magyar nyelvterületen az irányt többnyire *-i* melléknévképzős helynévi elem fejezi ki, s igaz ez a Vendvidék útneveire is (pl. *Nagy-hegyi út, Szőlőki út*). Ezeknél a névpároknál ugyanakkor annyira erős a szlovén útelnevezések mintája, hogy az elnyomja a jellegzetes magyar helynévadási modellt (ugyanis a szlovén utak nevei nem kapnak semmilyen toldalékmorfémát). Erről a jelenségről a későbbiekben részletesebben is szólok, itt egyelőre csupán arra utalok, hogy az efféle alaktani jelenség nem meglepő olyan vidéken, ahol többnyelvű közösségek egyidejű jelenlétével számolhatunk. PENAVIN OLGA hasonló esetről tudósít a bácskai helynevek alaktani sajátosságai kapcsán (1970: 95). A csoportban van néhány olyan név is, melyeknek az elemeit két különböző nyelvből veszik a névhasználók, s kapcsolják össze: például a n. *Vinkllokhá* ~ szlo. *Binklokhá* névpár ilyen, ahol a n. *winkel* 'szeglet', a szlo. *lohaj* 'mező' jelentésű. Ez a kategória ugyanakkor csekély jelentőségű a vizsgált területen: a szlovén alapú magyar elnevezések aránya 7%-os, a német és szlovén névpári kapcsolatok pedig 4%-os értéket mutatnak, a magyar alapú szlovén átvétel is csekély mértékű, példaként említhető a m. *Hársas-patak* ~ szlo. *Hársas-potok.*

5.3. A szemantikai megfelelések kategóriájába sorolható névpárok alkotják a többnevűség törzsét, hiszen az elemzett korpusz névpárjainak 59%-a ilyen relációt mutat. Ugyanakkor semmiképpen sem tekinthető homogén csoportnak ez a kategória sem, mivel a szemantikai, lexikai egyezések ellenére a helynévpárok morfológiai struktúrája sok esetben eltéréseket rejt magában.

A teljes szemantikai egyezést mutató névpárokra (és azok keletkezésének leírására) a magyar névtani szakirodalom a párhuzamos névadás fogalmát használja.

Ennek elméletét KNIEZSA ISTVÁN dolgozta ki önálló munkában (1944), s e munka nyomán terjedt el aztán maga a terminus is a magyar névkutatásban. PÓCZOS RITA fent említett munkájában (2010) a jelenséget azonban újfajta szemlélettel tárgyalta. A továbbiakban e körből két kategóriát választottam ki bemutatásra: A) azt a típust, ahol a névrészek teljes szemantikai egyezést mutatnak, illetőleg B) az olyan névpárokat, melyekben szemantikai egyezést tapasztalunk ugyan, de a névpárok morfológiailag eltérnek egymástól.

A) Viszonylag sok olyan nevet tudunk példaként felhozni a Vendvidékről, melyek teljes szemantikai egyezést mutatnak. Ez a jelenség arra utal, hogy olyan többnyelvű vidékről van szó, melyek lakói között erős a nyelvi kontaktus. A kategóriába sorolható helynevek közül a m. *Kis völgy* ~ szlo. *Male gyarek,* a m. *Hosszú-föld* ~ szlo. *Duga zemla,* m. *Nagy út* ~ szlo. *Velke paut,* m. *Török kút* ~ szlo. *Turszki sztudenec* névpárokat említhetjük meg.

B) Sok esetben azonban azt találjuk, hogy a teljes szemantikai megfelelés mellett az adott nyelv helynévrendszerére jellemző toldalékok használata is megjelenik a névrendszerbe a beilleszkedést mintegy elősegítendő (itt természetesen nem kell számolnunk az olyan toldalékokkal, melyek például a szlovénban vagy a németben a nemek szerinti egyeztetésből fakadnak, pusztán azokra a toldalékmorfémákra célszerű koncentrálnunk, melyek az adott nyelvben helynévképző funkcióval bírnak). A továbbiakban csupán két toldalék: a magyar *-i,* illetőleg a szlovén *-ski* képző használatára térek ki a névpárok vonatkozásában röviden.

Az *-i* képző funkciója a Vas megyei helynevekben a többi helynévképzőhöz viszonyítva meglehetősen sokrétű, a Vendvidéken azonban pusztán egy kategóriára foglalódik le: ez az irányjelzés, s jobbára csak útelnevezések esetében találkozunk vele melléknévképzői funkcióban. A névpárokat figyelembe véve megállapítható, hogy míg a magyar utak neveiben rendre ott találjuk a helynévi előtaghoz kapcsolódó *-i* képzőt irányjelző funkcióban, a szlovén útelnevezések csak a puszta helynevet használják fel a *paut* 'út, dűlőút' utótaggal, tehát semmilyen toldalékelemet nem illesztenek a helynévi előtaghoz az utak megjelöléseiben. Néhány szemléltető példa: m. *Hosszú-földi út* ~ szlo. *Duga zemla paut,* m. *Nagy-hegyi út* ~ szlo. *Velki preg paut.* Néhány esetben azonban (s ez a hangalaki és szemantikai megfelelések kategóriájába sorolható helyneveket érinti) a magyar névadók nem élnek ezzel az *-i* toldalékos struktúrával: például a m. *Celina út, Trejbes út* elnevezésekben, ez azonban periférikus jelenségnek látszik e területen is. Hasonló jelenségre a szlovén és a német nevek esetében is felfigyelhetünk: a szlovén helynévi struktúra mintegy megköveteli, hogy melléknévként értelmeződjön a *potok* földrajzi köznév előtti rész: például szlo. *Szvinszki potok* 'Disznós-patak', vagy szlo. *Szakalovszki potok* 'Szakonyi-patak'. A német névpárjaik viszont rendre képző nélküliek: n. *Sao-poh* 'Disznó-patak', illetve n. *Ekkelsdorf-poh* 'Szakonyfalu-patak'. Azt ugyanakkor aligha dönthetjük el, hogy a szlo. *Harsas potok,* valamint szlo. *Huszaszi potok* helynevek esetében a magyar névformákat átvevő névadók érzékelik-

e a magyar nevek melléknévi szerepét, s ezért nem illesztik a nevekhez a *-ski* képzőt, vagy a fentebb részletezett m. *Celina út* típusú jelenséggel, azaz a névmintának ellentmondó toldaléknélküliséggel van-e dolgunk.

A kétrészes nevek részleges szemantikai megfeleléséről akkor beszélünk, ha a nevek többnyire az előtagjuk jelentésében különböznek, míg a földrajzi köznévi utótagjuk szemantikailag megegyezik: pl. m. *Apátsági út* ~ szlo. *Sztavlence paut,* m. *Alsó-halom* ~ szlo. *Dolenye vrh* 'Alsó-tető'. Ennek a kategóriának a vendvidéki helynevekben 9%-os az aránya.

Egyrészes és kétrészes nevek részleges megfelelése esetében a névpárok általában úgy alkotnak párt, hogy az utótag (többnyire földrajzi köznév) az, ami azonos mindkét névben, a differenciáló előtag pedig az egyik nyelvben elmarad a névpárból: példaként m. *Alsó-mező* ~ szlo. *Láu,* m. *Fehér-patak* ~ szlo. *Potok.* Ez a kategória 3%-ban képviselteti magát a Vendvidék helynévrendszerében.

5.4. Sem alaki, sem szemantikai megfelelés nincs a névpárok között akkor, ha a denotátum azonosságán kívül semmilyen nyelvi kapcsolat nincs a két vagy három név között. Ez a kategória a Vendvidéken 10%-ot tesz ki, ami magasabb arány, mint amit PÓCZOS tapasztalt a Sásdi járás helynevei kapcsán (2010: 199).

6. Összefoglalóan azt kell kiemelnünk, hogy a Vendvidéken viszonylag kis mértékű a különböző nyelvű helynévrendszerek egymásra gyakorolt hatása. Az átvételek többnyire a lexikális névkincset gazdagítják: a magyar névadók használják a *trejbes* 'irtás' szót földrajzi köznévi funkcióban, ahogy a szlovének is a *mező* szavunkat (pl. *Mezevec*). A vend *grab* ~ *grabgya* 'gyertyán ~ gyertyános' jelentésben szinte az összes vend faluban adatolható névként, ugyanakkor valószínűsíthetően német hatásra egyes falvakban 'gödör' jelentésben is használatos (vö. ném. *graben*). Mivel a nyelvi hatások többnyire lexikális szinten jelentkeznek, nagyon ritka jelenség a morfológiai szintű hatás. Úgy gondolom, a névrendszerek területi differenciáltságának vizsgálatához az idegen nyelvi hatás tanulmányozása fontos szempont, mivel az ilyen irányú vizsgálatok által betekintést kaphatunk azokba a finom mozgatórugókba, amelyek egy-egy település névrendszerében az eltéréseket generálják.

Irodalom

BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.

DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *HT.* 5: 155–69.

DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek az igazolására. *HT.* 6: 151–61.

DÖMÖTÖR SÁNDOR (1960), *Őrség.* Bp.

HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. *NytudÉrt.* 70: 235–9.

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

KNIEZSA ISTVÁN (1944), *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából.* Településtörténeti Tanulmányok 2. Bp.
KÓSA LÁSZLÓ–FILEP ANTAL (1975), *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Bp.
MKK. = *Magyarország kistájainak katasztere.* Szerk. DÖVÉNYI ZOLTÁN. Bp., 2010.
MUKICS FERENC (1997), *Szlovén nyelvkönyv.* Szombathely
PENAVIN OLGA (1970), Észak-Bácska földrajzi neveiről. *NytudÉrt.* 70: 93–9.
PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen.
ŠRÁMEK, RUDOLF (1978), Zu den theoretischen Problemen der Namenforschung im Sprachkontakt. *Onoma* 232: 388–401.
VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei.* Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
VMK. = *Vas megye kézikönyve.* Szerk. PETE GYÖRGY. Szombathely, 1999.

Tóth Teodóra

Dercen: egy nyelvjárásszíget helynévrendszertani sajátosságai*

1. Kárpátalja magyar helynévanyagának kutatása terén sok eredmény született az utóbbi évek folyamán, a magyarlakta vidékek nagyobb részéről már napvilágot látott valamilyen gyűjtés vagy helynévfeldolgozás. Ezeknek a dolgozatoknak egy része adatközlő munka, más esetben elemzést is tartalmaznak az írások. A kutatások tekintetében eddig még jobbára háttérben maradtak azok az összességében jelentős magyar lakossággal rendelkező települések, melyek Munkácshoz esnek közelebb. Ide tartoznak az egykor nagy kiterjedésű Szernye-mocsár körül elterülő kisebb lélekszámú falvak is. Ezt a területet veszem közelebbről szemügyre jelen vizsgálatomban.

A térségből egyetlen település, Dercen helyneveit emelem ki, s ehhez négy szomszédos község (Gát, Gut, Makkosjánosi, Kisbégány) helynévanyagát veszem összehasonlításképpen számba. Az öt szomszédos község az egykori Szernye-mocsár szélén fekszik, szorosan kötődik a mocsárhoz mint természeti képződményhez és tájegységhez. Az elemzéshez SEBESTYÉN ZSOLT publikációi szolgáltak alapul (2002, 2003, 2007), illetve Dercen esetében saját gyűjtésemmel egészítettem ki a nyelvi korpuszt. Kizárólag az élőnyelvi adatokat vetettem össze.

A kutatók számára kiváló terepet jelent Dercen a maga sajátos nyelvjárást beszélő és hagyományaihoz ragaszkodó lakosságával. A 2793 lakosú település 97,6%-a magyar nemzetiségű (MOLNÁR–MOLNÁR 2005: 82–5). A település az ukrán–magyar nyelvhatáron helyezkedik el, de ennek ellenére megtartotta magyar nyelvét. LEHOCZKY TIVADAR szerint a helység már a 13. században népes volt, tehát nem sokkal a honfoglalást követően települhetett meg. A történész megemlíti, hogy az 1333. évi pápai tizedjegyzék szerint a plébános 8 garast fizetett, ami nagyobb népességre utal (1881–1882/1996: 501). A település Árpád-kori történetéről hasonlóan vélekedik GYÖRFFY GYÖRGY is (Gy. 1: 538).

A Szernye-mocsár mellé épült település az idők folyamán együtt élt a vidék természeti adottságaival: a lápos határban lévő sok folyó- és állóvízzel. A nagy kiterjedésű mocsár a falu életének meghatározó tényezője volt, a lakosság halászattal és az arra alkalmas területeken legeltetéssel foglalkozott. A mocsár lecsapolása hosszú ideig tartott: az 1860-as években kezdték, de még az 1930-as évek-

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat támogatta.

ben is folytak munkálatok. Egész névbokrok őrzik ennek a folyamatnak Dercen határában is a nyomát: *Kubik, Kubiknál, Kubik-gödör, Kubik-árok, Kis-töltés, Nagy-töltés*. Hasonlóképp a vízelvezető árkok nevei, pl. *Gróf árka, Csalhó-árok, Bogár-árok, Mezsde-árok* stb. Az állóvizek a mocsár lecsapolása után nagyrészt eltűntek, de neveiket továbbra is használják.

SEBESTYÉN ZSOLT kiemeli, hogy a helynévadásra természetesen hat a falu határának domborzati változatossága is. „Maga Dercen egy 162 méteres dombnyúlvány déli oldalán jött létre. A falu egyes részei között is kisebb-nagyobb magasságbeli eltérések vannak. (…) A szántóföldek kisebb része a dombos helyekre esik, nagyobb részük azonban lapályos területen, a *Szernye-mocsár*ban található. Ezek a különbségek a helynévadásban is tükröződnek." (2007: 266).

A mezőgazdaságnak, elsősorban a primőrzöldség-termesztésnek és az állattenyésztésnek nagy hagyományai vannak Dercenben a mai napig, és bizonyára ebből is következik, hogy a helynevek a fiatalabb korosztály körében is intenzív használatban maradtak, hiszen mindennapjaik fontos része a földművelés.

2. Dercent a magyar dialektológiai szakirodalom nyelvjárásszigetként tartja számon (BALOGH 2004, 2011, IMRE 1971, JUHÁSZ–OSZKÓ–REMÉNYI 1988, I. KÁPOSZTAI 1967). A névrendszertani elemzést megelőzően ezért célszerű áttekinteni a nyelvjárásszigetek elhatárolásának általános kérdéseit. A nyelvjárásszigetek problematikája már régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, hiszen sajátos nyelvi helyzetük, fejlődési jellegzetességeik nemcsak a nyelvjárástan, hanem a nyelvtörténet és a településtörténet számára is fontos tanulságokkal szolgálhatnak. Emiatt meglehetősen gazdag szakirodalmi háttér segíti a kérdés kutatóit.

2.1. A nyelvjárásszigetek kialakulásáról szólva a legtöbb forrás egyértelműen áttelepüléssel, telepítéssel magyarázza a jelenség létrejöttét. Már BALASSA JÓZSEF írásaiban olvashatunk arról, hogy a nyelvjárások földrajzi helyzetének szabályosságát a vándorlások okozta különbségek törik meg. „A más vidékre került lakosság, ha csak egy községben lakik is, megőrzi eredeti nyelvjárását, a mely különbözik a körülötte lakókétól, s így az egyes területeken belül nyelvjárási szigetek keletkeznek. Azomban elkerülhetetlen az is, hogy az így elszakadt lakosság nyelve idővel meg ne változzék, s ne alkalmazkodjék némi tekintetben az őt minden oldalról körülvevő nyelvjáráshoz. Tehát az ilyen sziget külön nyelvjárássá válik nemcsak a körülötte lakók nyelvéhez, hanem az ő anyanyelvjárásához képest is." (1891: 16). Különösen fontos esetünkben az, hogy BALASSA arra is felhívja a figyelmet, hogy „alig találunk arra példát, hogy külön s lényeges sajátságokra nézve eltérő sziget alakult volna elszigeteltség és önálló fejlődés következtében. S ha a népesség vándorlására a történet néha nem is nyujt biztos adatokat, a nyelvjárások viszonya gyakran útba igazít bennünket" (i. h.). HORGER ANTAL is egyértelműen fogalmaz a jelenség kialakulásának okáról: a „nyelvjárásszigetek mindig települési mozgalmak következtében keletkeznek" (1934: 5). BENKŐ LORÁND is a

népmozgalmak, telepítések hatását látja a háttérben: főleg a háborús események, elsősorban a tatárjárás nagy népmozgató hatását emeli ki a magyar nyelvjárási helyzet általános alakulásáról szólva. Fontos, hogy ezek hatására sok esetben nemcsak eltolódtak, hanem helyenként teljesen megváltoztak a nyelvjárási viszonyok. Megemlíti a palóc és jász vidékek lakosságának jelentős átköltözését az Alföld délebbi részeire, melynek hatására az adott helységek lakosai máig palócos dialektusban beszélnek (1956: 246–9, lásd még 1957, 1967). IMRE SAMU ugyancsak településtörténeti és népességmozgalmi okokat lát a nyelvjárásszigetek keletkezése mögött. Ebben a tekintetben különösen jelentős volt a belső migráció a 17–18. században a török megszállás utáni elnéptelenedett alföldi területekre. „A települések a nyelvterület különböző vidékeiről (a palócságból, a jászságból, egyes alföldi részekről, a Dunántúlról) történtek, gyakran szórványszerűen, nem nagyobb területre kiterjedő, egységes tömbökben. Ezeken a településeken részben megőrződtek az eredeti nyelvjárás bizonyos sajátságai, de ugyanakkor átvették más anyanyelvjárású települések, esetleg a megmaradt helyi nyelvjárás bizonyos jellegzetességeit is, így szinte esetenként más-más színezetű nyelvjárási ötvözetek alakultak ki." (1971: 366). Hasonlóan vélekedik BALOGH LAJOS is a nyelvjárásszigetek kialakulásáról, és a kérdéskörhöz szorosan hozzákapcsolja azt a mi szempontunkból figyelemre méltó körülményt is, hogy „a magyar nyelvjárások a peremterületeken nemcsak archaikusabbak, hanem viszonylag homogének is, tehát egy nyelvjárásterületen vagy -típuson belül a nyugati, északi és keleti vidékeken nincsenek jelentős eltérések az egymáshoz közel eső települések tájnyelve között" (2011: 319).

2.2. A nyelvjárásszigetek történetét tekintve három korszakot szokás elkülöníteni. Ezek közül az első a korai, honfoglalást követő áttelepülés, amikor a törzsek egyes csoportjai a Kárpát-medence különböző területeire költöztek. A második korszaknál a török hódoltság idejében és azt követően kialakuló nyelvjárásszigeteket vehetjük számba: ide szokás sorolni a kárpátaljai nyelvjárásszigetek közül Rákost és Nagydobronyt is, melyek palócos jellegű tájnyelvi sajátságokat mutatnak. BALOGH LAJOS szerint Nagydobrony tájnyelve a borsodi keletpalóc nyelvjárásokkal mutat közelebbi rokonságot. A családnevek és egyéb más jelek alapján már a 16. századtól feltételezhető a lakosság kontinuitása, így egy korábbi áttelepülés valószínűsíthető. A harmadik korszak a 18–20. században keletkező nyelvjárásszigeteket foglalja magában, ezek létrejöttének okait gyakran a török kiűzése utáni elnéptelenedett területek betelepítésében találhatjuk (2011: 318–9). Az üresen maradt vidékekre csak a Rákóczi-szabadságharc utáni időben történtek jelentősebb mértékű népmozgások, s ennek „nyelvi-nyelvjárási tekintetben nemegyszer az lett a következménye, hogy az újratelepült helység népessége az idegen ajkú telepesek esetében más nyelven, a magyar nyelvű áttelepülők esetében más tájszólásban beszélt, mint a környező falvak lakossága. Nagyrészt így alakultak ki a

nyelv- és nyelvjárásszigetek." (SZABÓ J. 1990: 14). Az újratelepült helységek lakói megőrizték nyelvi és kulturális hagyományaikat. A máig megőrzött nyelvjárási jelenségek összegyűjtése lehetőséget adhat annak kikövetkeztetésére, mely vidékről származik a szóban forgó lakosság. A népnyelvi anyag elemzésében fontos körülmény, hogy „milyen létszámban települt át a lakosság más területre, és ott milyen tömegű (helyi vagy szintén máshonnan odakerült) lakókkal hozott létre új települést. Nagyon fontos továbbá az időtényező is; az tudniillik, hogy *mióta* él az áttelepült közösség az új lakóhelyén." (SZABÓ J. 1990: 15). BENKŐ LORÁND is hangsúlyozta az időbeliség fontosságát a nyelvjárási szigetek mai anyagának nyelvtörténeti hasznosíthatósága szempontjából: „A kitelepült részleg »anyanyelvjárás«-ból való kiszakadásának, vagyis a település megtörténtének nem szabad sok-sok évszázaddal ezelőttinek (pl. középkorinak vagy éppen Árpád-korinak) lennie, mert ez esetben nemcsak az akkori és azóta végbement település- és népiségtörténeti mozzanatok nemigen tisztázhatók, hanem a nagy időbeli távlatok miatt a nyelvi fejlődés visszafelé pergetett részletei nem bogozhatók ki." (1961: 403).

BENKŐ LORÁND két fontosabb nyelvjárásszíget-típust különböztet meg: „belső nyelvjárásszigetekről beszélünk akkor, ha a betelepülés azonos nyelvi környezetbe történik, külső nyelvjárásszigetekről akkor, ha idegen, más nyelvű népesség veszi körül a nyelvi szigetet alkotó népcsoportot" (1967: 457, lásd még 1957: 31). Lényegében ugyanígy használja a fogalmakat a szakirodalom többsége, bár egyesek például a külső nyelvjárásszigeteket nyelvszigetnek nevezik (vö. IMRE 1971: 366). Ebben a tekintetben Dercen települést egyértelműen a belső nyelvjárásszigetekhez sorolhatjuk, noha a magyar nyelvterület peremvidékén fekszik. E térségben a vegyes lakosságú Izsnyéte majd Gát települést követően „a nyelvhatár észak felé fordul, s megkerüli Dercent és Fornost, ezután Beregújfalu, Salánk, Feketepatak és Verbőc mellett haladva vegyes lakosságú települések, Mátyfalva és Fancsika mellett éri el a Tiszát" (TÓTH P. 2007: 270).

BENKŐ LORÁND éppen a peremnyelvjárásokról szólva írja, hogy ezek erősen „differenciációs" jellegűek, melyek „külső irányból teljesen zártak, nyelvileg jobban önmagukra vannak hagyva, s így a más vidékeken keletkezett újítások nehezebben hatolnak be területükre, az ott keletkezett újítások pedig kevesebb utat találnak a továbbterjedésre" (1957: 30). Kiemeli azt is, hogy a peremnyelvjárások „nyelvi fejlődése a szabványos belső és külső nyelvjárásszigetek nyelvi alakulása között van, sőt számos vonatkozásban éppen az utóbbiakhoz hasonlít jobban, tehát a nyelvi relictumok megőrződése ezekben nagyobb arányokban és hosszabb időre is eléggé biztosított" (1967: 457).

2.3. Az, hogy éppen milyen nyelvi jelenségek szolgálnak alapul a nyelvjárásszigetek megkülönböztetésében, történetük felderítésében, s melyek azok a nyelvjárási egyezések, melyek a kutatásra nézve irrelevánsak, nagyon fontos körülmény

a kérdés fogalmi megítélése szempontjából is. BENKŐ LORÁND szerint „nagyobb bizonyító erőt kell tulajdonítanunk a hangtan és az alaktan területén a nyelvrendszerben elszigeteltebb jellegű, kisebb hatókörű vagy éppen kivételszerű jelenségeknek" (1967: 461). A nyelvjárásszigetekkel foglalkozó munkák egy-egy település esetében leggyakrabban a hangtani tulajdonságok alapján állapítják meg azt, hogy az adott helység nyelvjárássziget vagy sem. SZABÓ JÓZSEF számba veszi a kutatott települések hangtani, alaktani, szókincstani jegyeit, azonban ő is főképp a hangtani sajátosságokat emeli ki, amikor a nyelvjárássziget legjellemzőbb vonásait summázza mondván, hogy „a magyar nyelvjárások elsősorban hangtani téren különböznek egymástól" (1990: 52).

FAZEKAS TIBORC bukovinai nyelvjárási kutatásai alapján arról számolt be, hogy a hangkészlet és a morfológiai elemek hallatlan szívóssággal maradnak fenn az idők folyamán, az általa gyűjtött hertelendyfalvi anyag „azt látszik megerősíteni, hogy a lassan száz esztendeje tartó külön nyelvjárási fejlődés a hangtani rendszert szerkezetében és arányaiban egyaránt kevéssé változtatta meg" (1979: 358). FAZEKAS a nyelvjárássziget eredetének tisztázása céljából emellett a szóföldrajzi módszert is alkalmazta (1977).

2.4. Vizsgálatunk kiindulási pontjaként a fentiekből adódóan az adott nyelvjárássziget sajátosságait kell körüljárnunk. A dialektológia kutatói több szempontból érintették már Kárpátalja és közelebbről Dercen nyelvjárási kérdéseit is. Az északkeleti nyelvjárási régión belül Kárpátalja területére JUHÁSZ DEZSŐ besorolása alapján két nyelvjáráscsoport esik: az ungi (az Ungvári járás) és a bereg–ugocsai (a Munkács és Huszt közötti kárpátaljai nyelvjárások, a Beregszászi, a Munkácsi és a Nagyszőlősi járás területe) (2001: 292), Dercen ez utóbbi tömbben helyezkedik el. JUHÁSZ DEZSŐ leírása szerint Dercen sajátos színfolt a vidék nyelvi képében, mert a dialektusban a „labiális utótagú diftongusok körében is létrejött a nyitódó és záródó típus fonológiai ellentéte: *ó*$_1$*: hó*^{u}*, szó*^{u}*, karóu* stb. ←→ *ó*$_2$*: l*^{u}*ó, r*^{u}*óla, házbuol, induol* – *ő*$_1$*: ő*^{ü}*riz, sző*^{ü}*ke, vőülegiény* stb. ←→ *ő*$_2$*: büör, ker*^{ü}*ől, tüöle* stb. Az *ó*$_2$*, ő*$_2$ fonéma főleg az *ó ~ ú* (*ló ~ lú, róla ~ rúla* stb.), *ő ~ ű* (*bőr ~ bűr, tőle ~ tűle* stb.) váltakozást mutató szavakban jelenik meg" (i. h.). Ezekben a nyelvjárásokban tíz hosszú fonéma van (továbbá két polifonémikus, az *ā, ē*). Ugyanilyen fonémarendszere van még a Szilágyság északi részén Sarmaság, Újsarmaság, Bogdánd és a Szamos menti Désháza települések nyelvének. Ezek mind a régió peremterületén, az *í* → *ië* váltás ütközőzónájában jelennek meg, mintegy kiteljesítve a diftongusokon keresztül megvalósuló nyitódó ←→ záródó fonológiai szembenállást (vö. JUHÁSZ i. h.).

I. KÁPOSZTAI ERZSÉBET 1966-ban tartott előadást a debreceni nyelvészkongresszuson Dercen kettőshangzóiról, s részletesen leírta a település hangrendszerét. Megállapította, hogy a derceniek nyelvében megvan a rövid illabiális zárt *ë,* de nem tesznek fonológiai különbséget a nyílt *e* és a zárt *ë* között. Hasonlóan megvan

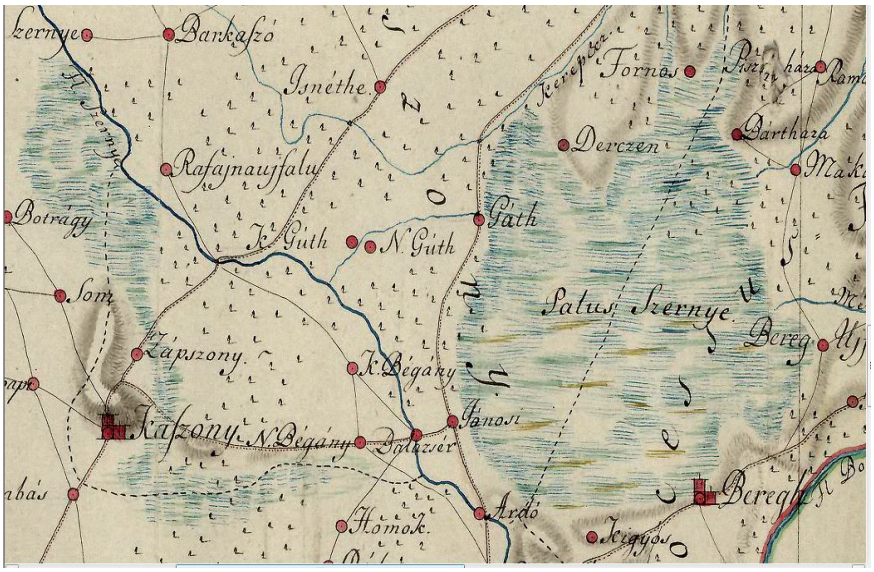
az idősebbek nyelvjárásában az illabiális rövid *ȧ,* mely szintén nem játszik fonológiai szerepet, csupán mint a labiális *a*-nak helyzeti variánsa, az *á* előtti szótagban fordul elő leginkább. A tanulmány — számos nyelvi példát felsorolva — szól a diftongusok jellegéről is, ám ezek nyelvrendszertani helyének kijelölésében, értelmezésében némileg ellentmondásosan foglal állást a szerző (I. KÁPOSZTAI 1967). A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza is felveszi Dercent kutatópontként, s bevezetésében ugyancsak leírja róla, hogy az illabiális zárt *ë* hangot Dercenben variánsként ejtik (vö. LIZANEC 1992–1996). BALOGH LAJOS szerint nincs nyelvtörténeti fogódzó az [ő] és az [ó] helyén is realizálódó záródó és nyitódó kettőshangzók elkülönítésében. Úgy látja, hogy „az esetek többsége, mintegy 90%-a az *l* és *r* hangokkal függ össze, közelebbről azzal a jelenséggel, hogy a keleti nyelvjárásokban eléggé erős ezeknek a hangoknak a nyújtó hatása, megnyújtják az előttük lévő magánhangzót, és bizonyos esetekben annak hangszínét is megváltoztatják" (2004: 193). IMRE SAMU Dercen település hangrendszerét külön típusban tárgyalja, de feltételezi a polifonémikus *ā* és *ē* hangok jelenlétét is, s ez esetben Dercen hangrendszere a romániai Désházáéval (amely szintén nyelvjárásszíget, az MNyA. kutatópontja, Ro-2) azonos, ezek alapján ugyanazon típusba is tartoznak (1971: 70–1). A polifonémikus *ā* és *ē* hangok előfordulását megerősíti a településről később közreadott szövegközlés, amely alátámasztja azt, hogy a szilágysági Désháza és Dercen nyelvének fonémarendszere megegyezik. Hasonló fonémaállománya van az erdélyi Nyárádremetének (Ro-12) is, mely csak a zárt *ë* meglétében különbözik. Dercenben is vannak nyomai a zárt *ë* előfordulásának, azonban szilárd rendszertagként már nem funkcionál (vö. JUHÁSZ–OSZKÓ–REMÉNYI 1988). E tanulmány összegzésképpen megállapítja, hogy Dercen elsősorban az északkeleti nyelvjárások jegyeit viseli magán, de nyelvi rendszerének több pontján palóc hatás nyomait őrzi, egyes részleteiben pedig *ö*-ző formák is feltűnnek.

3. A fentiekben láthattuk, hogy a nyelvjárásszigetek kialakulásának okaként a szakemberek település- és népességtörténeti tényezőket említenek meg. Dercen esetében a történetírás sajnos semmilyen támpontot nem ad a település népességmozgásával kapcsolatban, a források nem említenek nagyobb betelepülést, korábbi elnéptelenedést, vizsgálódásaim során erre még csak utalást sem találtam. A 18. század végi Bereg vármegyéről PÓK JUDIT megállapítja, hogy „A síkságon a török hódoltságtól megkímélt középkori eredetű falvak jellemzőek" (1994: 4).

LEHOCZKY TIVADAR, Bereg vármegye történetének kutatója nagy körültekintéssel és részletességgel gyűjtötte össze a vármegye néprajzi, történelmi hagyatékát a legkorábbi időkig visszamenőleg. A Dercen mellett fekvő mocsár történetére a község leírásakor tér ki, elegyítve a tudományos forrásokat a helyi néphagyománnyal: „Az itt délről elterülő tó, mely 28701 hold területü volt Gátitónak, Szernyemocsárnak, Szernyei lápnak s Nagytónak is neveztetett s az immár ármentesitett mezőség a körülötte fekvő parti helységek és birtokosok között felosztatott és

eke alá vétetett. Mint minden ilyen tórul, erről is különféle legendák és regék éltek a nép között. Geologusok szerint egykor tüzhányó tölcsér mélyedést képezett, mely a Miocén-tenger elfolyása után berakodás által lassan betöltetett. A néprege szerint a vadonság e honában egykor hatalmaskodó rabló község telepedett le, mely a környékbeli békés népeket zsarolta s melytől csak ugy szabadulhattak meg, hogy a völgyület körüli lejtőkről ásott csatornákon belé irányiták a patakokat és vizeket s az igy képződött mocsárba fulladtak a körülzárt gonoszok." (LEHOCZKY 1918: 10).

Valós történeti adatok híján nyelvjárása alapján így Dercenről feltételezhetjük, hogy ide talán a nehezebb sorsú vidékekről menekültek a lakosok, akár éppen azokból a fentebb említett falvakból, melyek hangrendszere oly közel áll a dercenihez, de azt sem tudjuk bizonyosan cáfolni, hogy esetleg önálló, belső nyelvi fejlődés révén alakult volna ki ezen a területen nyelvjárássziget, noha a szakirodalom nagyon csekély mértékben számol azzal, hogy egy nyelvjárássziget a nyelvtörténet folyamán végbemenő belső változás útján jönne létre. TÓTH PÉTER a kárpátaljai magyar nyelvjárásszigetekről írva éppen Dercen esetére kitérve veti fel, hogy a sajátos hangtani jelenségei esetleg nem településtörténeti okokkal, hanem a nyelvtörténet folyamán végbement változásokkal magyarázhatók. Bővebben azonban sajnos nem tér ki ennek a magyarázatára (2007: 272). Maga a természeti környezet is közrejátszhatott ebben, hiszen a mocsaras terület sok esetben hosszabb időre elzárhatja a lakosokat a más vidékekkel való élénkebb érintkezés lehetőségétől. Az alábbi, 1799-ből való térképrészlet (T1) azt mutatja, hogy Dercen évszázadokon át szinte el volt kerítve a mocsár által a külvilágtól.

1. ábra. *A Szernye-mocsár és környéke 1799-ben.*

4. A fentiekből kitűnik, hogy a Szernye-mocsár vidékén nyelvi, nyelvjárási szempontból a magyar települések nagy része jobbára egységes, s Dercen mint nyelvjárásszigetkivételes színfoltja ennek a nyelvi képnek. Ezzel kapcsolatban felvethető az a kérdés, hogy vajon a helyneveknek a rendszerét is szigetszerűnek kell-e elképzelni, azaz némileg más névmintákat alkalmaznak-e ezen a településen, mint a környező falvakban?

4.1. A mikrotoponímiai rendszerek területi differenciáltságának témakörében kutatva az utóbbi időben DITRÓI ESZTER több tanulmányt is közzétett. A modell-alapú elméletek felfogására támaszkodva részletesen kifejti, hogy a névalkotás rendszerszerűségéből „elméletileg az is következik, hogy az egyes települések, járások, sőt ebből adódóan földrajzilag egységes képet mutató területek helynév-rendszerének is többé-kevésbé hasonlónak kell lennie; a nyelvi, történeti, kulturális és földrajzi tényezők eltéréseiből adódóan pedig a névrendszerek között különbségek merülhetnek fel" (2010: 156). Úgy véli, hogy amennyiben táji, néprajzi és nyelvjárási szempontból nagy különbségeket fedezünk fel egy bizonyos területen, feltételezhetjük, hogy a helynévadási minták különbségeit is kimutathatjuk ott. DITRÓI ESZTER Vas megyei esettanulmányban mutatta be a névalkotási jelenségek területi különbségeit, melyeknek többféle oka lehet. Az egyik ilyen a természeti környezet meghatározó jellege: Vas megye esetében a névjárások határait kijelölő „földrajzi gátnak" a Rába mutatkozik (vö. DITRÓI 2011). Dercen esetében — ahogyan a nyelvjárásszigetjellege kapcsán felvetettem — ilyen elszigetelő szerepe elvileg a Szernye-mocsárnak is lehetett.

Egy ilyen célú vizsgálatban azonban más megközelítéseket is figyelembe kell vennünk. HAJDÚ MIHÁLY a névhasználati és nyelvjárási különbségek párhuzamba állításával kapcsolatban például azt tartja, hogy a névhasználat különbségei „ma nem feltétlenül esnek egybe a nyelvjárási határokkal, s valószínűleg nem estek egybe a korábbi századokban sem" (1991: 253).

4.2. Támogató vagy cáfoló érveket keresve az alábbiakban Dercen és a négy vele szomszédos magyar ajkú település (Gát, Gut, Makkosjánosi, Kisbégány) mikrotoponímiai anyagát tekintem át a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell közelítésmódjára és kategóriarendszerére építve (1993/2007).

A vizsgálatba összesen 732 nevet vontam be. A települések lélekszámukat, területüket[1] s így a nevek számát tekintve is eléggé különböznek egymástól. Az alábbi táblázatban a nevek száma mellett a lakosságra vonatkozó adatokat láthatjuk (MOLNÁR–MOLNÁR 2005: 82–5).

[1] Az 1913-as helységnévtár (Hnt.) adatai szerint a települések területe katasztrális holdban kifejezve a következő volt: Dercen 7682 kh., Gát 6513 kh., Gut (Kisgút és Nagygút összesen) 5802 kh., Makkosjánosi 3258 kh., Kisbégány 2408 kh.

	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány
a nevek száma	312	138	103	119	60
lakosság (fő)	2793	3122	1353	2030	1300
magyar lakosság (%)	97,6	82,0	95,7	81,6	77,2

1. táblázat. *A vizsgált települések főbb adatai.*

Az elemzés HOFFMANN ISTVÁN modellje szerint több szempontból is megközelíthető. A nevek funkcionális-szemantikai szempontú vizsgálatakor a névadás szemléleti alapjául szolgáló modellfajtákat vesszük számba. A lexikális-morfológiai elemzéskor pedig a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök oldaláról vizsgáljuk a névrészeket (HOFFMANN 1993/2007: 54–70).

4.3. A nevek funkcionális szerkezetét nézve először a névben kifejeződő információtartalmat mutatom be: Dercenben 69%-os a kétrészes helynevek aránya, míg az összevetésként használt négy településen (Gáton, Guton, Makkosjánosiban, Kisbégányban) átlagosan 57%-os. Ez utóbbi falvakban a két névszerkezeti típus aránya alig mutat eltérést, s így mindegyik egyenként is jelentősen különbözik a derceni névkincs szerkezeti megoszlásától.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
egyrészes	31	42	39	45	45	43
kétrészes	69	58	61	55	55	57

2. táblázat. *Az egy- és kétrészes nevek aránya.*

Magyarázatul szolgálhat erre az a körülmény, hogy Dercen területe a többi faluéhoz képest nagyobb, művelése máig intenzív, hasonló jellegű objektumból egynél általában több van, így szükséges azok nevét megkülönböztetésre alkalmas bővítményi résszel kiegészíteni, pl. *Forrás-kút, Csordakút, Ökörgulyakút, Libakút, Tó-kút, Téleg-kút, Zsidó-kút, Bogár-kút, Kétgémű-kút.* A fenti példák azt mutatják, hogy az állattartás, legeltetés miatt sok kút van a Szernye-mocsár területén, s ezek gazdagítják a kétrészes helynevek számát a településen. De akár a dombok neveit is felsorolhatjuk ezen a helyen, hiszen ezek is bőségesen gyarapítják a kétrészes nevek csoportját, pl. *Milkó-domb, Baloca-domb, Ster-domb, Mózsi-domb, Lázár-domb, Csalhó-domb, Keselyűszeg-domb, Hodály-domb, Vátondomb, Kék-domb* stb.

4.4. Lényeges lehet vizsgálatunk szempontjából az is, hogy az egy-, illetve kétrészes nevek milyen képet festenek a bennük kifejeződő szemantikai tartalom szerint. Valamelyest ebben a tekintetben is különbözik Dercen a környező településektől. Ugyanis az egyrészes nevek esetében a hely valamely sajátosságát megjelölő nevek (S) vannak túlnyomó többségben. A másik négy faluban viszont a

fajtajelölő szerepű (F) egyrészes nevek alkotnak jelentősebb hányadot, a megnevező funkciójú nevek (M) csoportja mindenütt a legkisebb. A sajátosságjelölés a derceni nevek legfontosabb szemantikai modellje, hiszen az e településen leggyakoribb kétrészes nevek nagy többségében is megjelenik ez a szerep.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
S	55	38	48	46	26	41
F	33	50	40	41	63	47
M	12	12	12	13	11	12

3. táblázat. *Az egyrészes nevek funkcionális típusai.*

A Dercen névkincsére jellemző egyrészes nevek tehát leginkább a hely valamely sajátosságát jelölik meg. Ennek a funkcionális jegynek a pontosabb tartalmát mutatja az alábbi táblázat.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
külső dologhoz viszony	66	54	50	42	43	49
más helyhez viszony	19	23	39	19	0	23
tulajdonság	15	23	11	39	57	28

4. táblázat. *A sajátosságot kifejező egyrészes helynevek megoszlása.*

A viszonylag kevés e csoportba tartozó név a mennyiségi alapú összehasonlításnak ugyan eleve kevésbé kedvez, mégis kitűnik az alábbiakból, hogy Dercen névkincse különbséget mutat a többi négy településétől abban, hogy a valamely külső dologhoz való viszony kifejeződése ezen a településen a nevek kétharmad részében jelenik meg, míg másutt ezek az egyrészes neveknek a felét sem teszik ki.

4.5. A kétrészes nevek funkcionális szemantikai típusait tekintve több csoportot is elkülöníthetünk, ugyanis az egyrészes helyneveknél említett sajátosságjelölő, megnevező és fajtajelölő funkciók egymással összekapcsolódva jelennek meg a kétrészes helynevekben, így többféle variáció is előfordulhat bennük.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
S+F	86	97	89	87	94	92
M+F	9	3	5	8	6	5
S+M	5	0	6	5	0	3

5. táblázat. *A kétrészes helynevek funkcionális szerkezeti típusai.*

A kétrészes helynevek szerkezeti típusainak legnagyobb csoportját jellegzetesen az S+F típusú kapcsolódási forma teszi ki: ebben az alaprész funkciója a hely fajtájának kifejezése, a bővítményrészé pedig a hely valamely sajátosságának jelölése. A többi típus egészen kis számban fordul elő a területen. Ezen a téren nem láthatunk jelentős különbségeket Dercen és a környező területek névalkotási mintái között, összességében talán valamelyest erősebb a megnevező funkció szerepe a nyelvjárásszigeten.

4.6. Az eddigiekben a nevek szerkezeti sajátosságai és az ezekben kifejeződő funkcionális különbségek alapján kíséreltük meg megrajzolni az egyes névrendszerek jellemző jegyeit, illetve ezeken keresztül a közöttük megmutatkozó eltéréseket. Emellett eredményre vezethet egy olyan szemantikai alapú összevetés is, amelynek során a szemantikai jegyekhez rendeljük hozzá az ezeket kifejező lexikális-morfológiai elemeket. A továbbiakban a birtoklást mint a nevekben kifejeződő szemantikai tartalmat veszem vizsgálat alá. A birtokosukról elnevezett helyek az egyik legnépesebb csoportját alkotják a helyneveknek: a birtoklás kifejezése mind az egy-, mind a kétrészes nevek körében fontos szerephez jut. Az egyrészesek körében ennek a szemantikai típusnak a kifejezése morfematikai szerkesztéssel történik. A névformánsok vizsgálata előbbre viheti a névjárás körvonalazását, de általánosságban véve viszonylag kicsi az a vizsgálati kör, melyben a különbözőséget ki lehetne mutatni, hiszen a „helynévi szerkezetek körében döntő többséget alkot a jelöletlenség. A jelöltség számban is, sokszínűségben is jóval szerényebb ennél" (HOFFMANN 1993/2007: 75).

A birtoklást kifejező nevek a vizsgált területen belül Dercen névanyagában a többi településénél jóval magasabb arányban vannak jelen (ehhez lásd a 6. táblázatot). Ez a névrendszer egésze szempontjából is fontos különbségnek tűnik.

A birtoklást kifejező nevek morfológiai tulajdonságait megfigyelve szembetűnő az *-é* birtokjel viselkedése a vidék neveinek szerkezeti mintáiban. HOFFMANN ISTVÁN megfigyelése szerint az *-é* birtokjeles helynevek területi különbséget mutatnak. „Nem elképzelhetetlen, hogy ez a különbség olyan formában szélesebben is értelmezhető, hogy a névtípus a nyelvterület keleti szélén jóval gyakoribb lehet." (1993/2007: 98–9). Szabolcs-Szatmár HOFFMANN által áttekintett három járásában is igen egyenetlen azonban a megoszlásuk: a Nyírbátori járásban csupán öt ilyen adatot talált, míg a Mátészalkaiban nyolcvankettőt. SEBESTYÉN ZSOLT az általa összegyűjtött történeti helynévanyag alapján azonban úgy találta, hogy a térségben meglepően alacsony számban fordulnak elő az ilyen nevek, mindössze hét beregi példát sorol fel: *Vaktyuké, Sárié* (Badaló), *Sárié* (Halábor), *Papé sorja, Ducsé nyil* (Tiszacsoma), *Móré* (Vári), *Uré szeri* (Dercen). Megítélése szerint „a nevek csekély számú előfordulása a névtípus létrejöttének korai szakaszára utalhat" (2008: 199). DITRÓI ESZTER ezzel a jelenséggel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy nem feltétlenül arról van szó, hogy „az adott toldalékelem maga nyelvjárási elem lenne, hanem ez esetben valójában a toldalék az adott területre jellemző fel-

használását figyelhetjük meg, aminek a névjárások megállapításában például lényeges szerep juthat" (2010: 161).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy ha egy nagyobb térségben általában gyakrabban is adatolhatók az *-é* birtokjellel alakult helynevek, ezek területi megoszlása jelentős különbségeket is mutathat. Ez a strukturális-morfológiai névtípus az általam vizsgált települések közül Dercenben a leggyakoribb, 16 ilyen szerkesztésű név fordul elő a névanyagában: *Pálé, Nyilasoké, Bártházasiaké, Kállaié, Telepeseké, Városé, Nagy Jánosé, Muhié, Primaé, Oroszoké, Kacsa Pistié* stb. A másik négy megvizsgált településen csupán egy-két névadattal képviselteti magát az *-é* birtokjeles helynévalkotási forma. Ha azokat a neveket vesszük alaphalmaznak, melyekben a birtoklás kifejeződik, ebben az esetben az *-é* birtokjellel alakult nevek aránya ezekhez viszonyítva Dercenben 26%-os, a többi településen való névelőfordulásnak a többszöröse. Még nagyobb az aránybeli eltérés, ha az *-é* birtokjellel alakult nevek arányát az egyes települések összes névadatához viszonyítjuk. Ezek alapján megállapítható, hogy ez a névtípus a derceni helynévrendszer jellegzetes csoportja, míg a többi településen — ha létezik egyáltalán — perifériku s helyzetűnek számít.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
birtoklást kifejező nevek	20	11	8	14	18	12
-é birtokjellel alkotott nevek	26	13	0	6	9	8

6. táblázat. *A birtoklás kifejezése a nevekben.*

5. Kétségtelen, hogy Dercen sajátos színfoltja a vidék nyelvi palettájának. Szembeszökő névadási sajátosságai elsősorban a gazdag névkincs, a változatos, hagyományőrző névadási motívumok. A környező településektől viszont csak néhány jegyben különbözik a névtani modellek, minták tekintetében. Ezek között azonban vannak nagyon markáns jellegűek (a kétrészes nevek magas aránya, a sajátosságjelölő funkciók különösen fontos szerepe, a birtoklást kifejező nevek magas aránya és ezzel is összefüggésben az *-é* formánssal alkotott nevek kitüntetett szerepe), amelyek az összevetésként megvizsgált másik négy település névadására jóval kevésbé vagy egyáltalán nem jellemzőek. A vizsgálat eredményei esetleg összefügghetnek a település nyelvjárásszigetjellegével is, ugyanakkor arról is tanúskodhatnak, hogy a névminták nem feltétlenül a nyelvjárási különbségekkel és azok határaival együtt mozognak, ezek területi differenciáltsága nem minden esetben kapcsolódik szorosan a nyelvjárási eltérésekhez. A kérdés ezért — e terület vonatkozásában éppúgy, mint más nyelvjárásszigetek helynévrendszerére vonatkozóan általában is — további vizsgálatokat igényel.

Irodalom

BALASSA JÓZSEF (1891), *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Bp.

BALOGH LAJOS (2004), A kettőshangzók fonológiai státusza a kárpátaljai Dercen nyelvjárásában. In: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Szerk. P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT. Bp. 192–4.

BALOGH LAJOS (2011), A nyelvjárásszigetek. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 316–24.

BENKŐ LORÁND (1956), A régi magyar nyelvjárások. *Nyr*. 80: 244–51.

BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.

BENKŐ LORÁND (1961), Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *MNy*. 57: 401–13.

BENKŐ LORÁND (1967), Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Nyr*. 91: 455–64.

DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *HT*. 5: 155–67.

DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *HT*. 6: 151–61.

FAZEKAS TIBORC (1977), A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában. *MNy*. 73: 76–87.

FAZEKAS TIBORC (1979), Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában. *MNy*. 75: 355–62.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.

HAJDÚ MIHÁLY (1991), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. KISS JENŐ–SZŰTS LÁSZLÓ. Bp. 250–4.

Hnt. 1913 = *A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára*. Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. Második kiadás. Bp., 2007.

HORGER ANTAL (1934), *A magyar nyelvjárások*. Bp.

IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.

JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 262–315.

JUHÁSZ DEZSŐ–OSZKÓ BEATRIX–REMÉNYI ANDREA (1988), Nyelvjárási szöveg Dercenből. *MNy*. 84: 221–7.

I. KÁPOSZTAI ERZSÉBET (1967), A derceni nyelvjárás diftongusai. *NytudÉrt*. 58: 350–3.

LEHOCZKY TIVADAR (1881–1882/1996), *Bereg vármegye*. Bp.–Beregszász. Reprint.

LEHOCZKY TIVADAR (1918), *Beregvármegye monográfiája*. Beregszász.

LIZANEC, P. N. (1992–1996), *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I–II*. Bp.–Ungvár.

MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN (2005), *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász.

PÓK JUDIT (1994), *Bereg vármegye katonai leírása 1782–1785.* A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 8. Szerk. DR. NAGY FERENC. Nyíregyháza.

T1 = *Mappa Comitatus Bereghiensis, 1799. Bereg megye áttekintő térképe a postautak feltüntetésével.* (Részlet), S 12 Div XIII No 0305, MOL.

SEBESTYÉN ZSOLT (2002), *A Beregszászi járás 11 településének helynevei.* MND. 178. sz. Bp.

SEBESTYÉN ZSOLT (2003), *Tíz település helynevei a kárpátaljai Beregvidékről.* MND. 183. sz. Bp.

SEBESTYÉN ZSOLT (2007), Dercen történeti és mai helynevei. In. *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére I–II.* Szerk. BENŐ ATTILA–FAZEKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár. II, 263–72.

SEBESTYÉN ZSOLT (2008), Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS–SINKOVICS BALÁZS. Szeged. 193–202.

SZABÓ JÓZSEF (1990), *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek.* Dél-alföldi Évszázadok 3. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.

TÓTH PÉTER (2007), Kárpátaljai magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek a változó nyelvi környezetben. In: *V. Dialektológiai Szimpozion.* Szerk. GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 270–3.

Győrffy Erzsébet

A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai*

1. A tulajdonnév kategóriájának meghatározása időről időre felkelti a nyelvészeknek, filozófusoknak, logikusoknak és maguknak a névtankutatónak az érdeklődését is. Az utóbbi évtizedekben e kérdéssel kapcsolatban új tényezőként jelent meg a név identitásjelölő szerepe, s ezzel összefüggésben a nevek vizsgálata társadalmi beágyazottságukkal együtt történik. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN a név és az identitás összefüggéseit boncolgató tanulmányában J. SOLTÉSZ KATALIN (1979) klasszikus, többtényezős jelentésstruktúra-felfogását (amely a tulajdonnévnek denotatív, konnotatív, közszói, etimológiai jelentést tulajdonít) egy ötödik elemmel is kiegészítette: a kulturális jelentéssel. Véleménye szerint „A neveket (…) minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való összefüggésük. Ezt másfelől úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a névhasználat legalább annyira kulturális, mint amennyire nyelvi kérdés." (2010: 52).

A nevek kulturális vagy társadalmi jelentésével foglalkozó tudományterületként a szocioonomasztikát jelölhetjük meg. WILHELM F. H. NICOLAISEN már 1985-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a kutatók (és a hallgatók) nem foglalkoznak eleget — a szavaival élve: jobb híján — szocioonomasztikának nevezett területtel (1985). A szisztematikus vizsgálatok hiánya mellett kiemeli a tisztán kidolgozott és széles körben elterjedt terminológia szükségességét is. Az 1993-ban rendezett 18. ICOS konferencián FRIEDHELM DEBUS ugyancsak hangot adott annak, hogy továbbra sem tisztázott a szakág tárgyának hatóköre és metodikája sem: a kutatók vagy a szociolingvisztika terminusait használják, vagy pedig a névtani szakirodalomban használatos fogalmakkal írják le a szocioonomasztika körében tárgyalandó jelenségeket (1999). Azt kell mondanunk, hogy máig nem alakult ki egységes helynév-szociológiai elmélet vagy legalább felfogás, míg ugyanis a nemzetközi szakirodalomban számos ilyen témájú írást találunk, a magyar helynévkutatásban ez a tematika napjainkig is csupán nyomokban fedezhető fel.

Ahogy például Finnországban is az élőnyelvi kutatásokból származó névkincs vizsgálata hozta előtérbe a névszociológiai szempont érvényesítését, ugyanúgy nálunk is a névgyűjtés virágkorára tehető a magyar helynév-szociológiai kutatások szórványos megjelenése. A témát érintő munkákban azonban csupán néhány

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat támogatta.

szocioonomasztikai jelenségre terjedt ki a kutatók figyelme, s vizsgálataik — ebből is adódóan — explicit terminológiai és módszertani háttér nélkül zajlottak. A megjelenő témák között említhetjük az elsősorban MEZŐ ANDRÁS nevéhez köthető *népi/közösségi név* és *hivatalos név* terminuspár mentén végzett kutatásokat, melynek legfontosabb célja a névkeletkezés és a névhasználat síkjainak szétválasztása volt (vö. ehhez 1970, 1982). A névhasználattal természetes módon összefonódik a helynévismeret kérdése, mely a leggyakrabban felbukkanó részterülete a korai helynév-szociológiai témákat érintő munkáknak (vö. pl. INCZEFI 1967, TÓTH L. 1974a, 1974b, 1976, KOVÁTS 1981, SZATHMÁRY 1985). E területen módszertani szempontból mindenképpen ki kell emelnünk ZSOLNAI JÓZSEF tanulmányát (1967), mely nyomán a terminológiába bekerültek az aktív–passzív névismeret, alap- és peremnévkészlet, névismereti átlag stb. terminusok. Az egyén helynévismeretét ezenkívül sok oldalról szemléltette: vizsgálta a különböző korú és nemű egyének névismeretét, a névgyakoriság és a helyfajták, az elhelyezkedés és a névvariánsok kapcsolatát. Az egyéni helynévhasználatra vonatkozó megfigyelései SZABÓ GÉZÁt arra a megállapításra juttatták, hogy a szóbeliséghez tartozó nevek különböző nyelvhasználati (a szerző szavaival élve területi-szociolingvisztikai) rétegekhez tartoznak (1989). Néhány írásban a helynévváltozatok stilisztikai funkciójáról is olvashatunk (pl. NAGY F. 1971, FARKAS F. 1980, BACHÁT 1981, KAKUK 1984). Érdekes összefüggéseket tártak fel a többnyelvű települések helynévhasználatát bemutató munkák is (ld. pl. HOFFMANN O. 1989, PENAVIN 1989).

A mai, kortárs helynévkincs vizsgálata mellett meg kell említenünk HOFFMANN ISTVÁN tevékenységét is: a szerző a történeti névanyag helynév-szociológiai elemzését az etnikai célú nyelvi rekonstrukcióban is hasznosíthatónak látja (lásd ehhez 2004, 2005, 2007). Szem előtt kell ugyanis tartanunk a vizsgálat során, hogy az oklevelek helynévi adatai tükrözhetik az általuk jelölt terület nyelvi viszonyait, továbbá akár a lejegyző nyelvi jellemzőit is. Az Árpád-kori Magyarország viszonyait vizsgálva azonban általános érvényű kérdéseket is boncolgat: a különböző fajtájú objektumok névkeletkezésének ügyét, a nyelvi presztízsviszonyokat, a kétnyelvűséget és a névkölcsönzést (2007: 18–9). PÁSZTOR ÉVA a későbbi történeti forrásokból származó helynévi adatok szocioonomasztikai felhasználhatóságával önálló tanulmányban foglalkozik (2011). Érdeklődésének középpontjában az áll, hogy a térképeken és a határjárási levelekben szereplő helynevek mennyire tükrözik a valós névhasználatot.

Több idevágó munkát a korábbi időszakból lényegében említeni sem igen tudunk, ami már önmagában indokolja, hogy a nemzetközi kutatásokhoz képest e téren mutatkozó jelentős lemaradását a magyar helynévkutatás pótolja. Tanulmányomban éppen ezért arra teszek kísérletet, hogy egy lehetséges kutatási irányt e szakterületen felvázoljak.

2. A helynév-szociológia kutatási programjának bemutatásakor célszerűnek tűnik röviden megvizsgálni azt, hogy a rokon tudományterület, a személynévtan keretein belül milyen ide kapcsolható kutatások folytak. Számos munkát idézhetnénk az e témára vonatkozó szakirodalomból, dolgozatomban azonban csupán néhányat említek jelzésszerűen az elmúlt évtized terméséből.

B. GERGELY PIROSKA nagyszabású monográfiát szentelt az erdélyi keresztnévhasználatnak, munkája középpontjában a felekezeteknek a névhasználatra gyakorolt hatása áll (2003). Kalotaszeg kereszt- és beceneveit vizsgálva pedig a városias és a faluias települések névhasználati különbségeit tárja fel (2005). ÖRDÖG FERENC 18. századi jegyzőkönyvekből gyűjtött névanyagon szemléleti a névhasználatnak a felekezeti, nemzetiségi, valamint társadalmi rétegek szerinti megoszlását (2005, 2008). Egy másik munkájában a 17. és 18. századra visszamenő, a keresztnevekre kiterjedő kutatásaiban a nemek szerinti megoszlás bemutatását ötvözi a nevek területi elterjedésének és gyakoriságának szempontjával, külön hangsúlyt fektetve a névdivat jelenségére (2007). SLÍZ MARIANN Anjou-kori női személynevek kapcsán a nem és a társadalmi státusz összefüggéseit mutatja be (2011). VÖRÖS FERENC négy szlovákiai település családnévhasználatát járja körül igen sokrétűen (2004). Munkájában a családnevek körében vizsgálja a névviseletet és névhasználatot, illetve a névadás történelmi és szociolingvisztikai háttértényezőit. Tipológiai vizsgálatai során — a hagyományos névrendszertani elemzés mellett — külön szempontnak veszi fel a nevek etnikai, társadalmi, vallás-felekezeti jellemzőit, valamint a névgyakoriságot.

A szocioonomasztika számára ugyancsak kiváló kutatási terepnek bizonyult a családnév-változtatások elemzése. FARKAS TAMÁS a XX. század második felében történt névváltoztatások kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy a folyamatban részt vevő egyének a társadalmi rétegződés, foglalkozás, felekezeti hovatartozás, nem, életkor, származás, valamint lakóhely alapján is jellemezhetők (2009). KOZMA ISTVÁN pedig a múlt század első harmadára vonatkozóan foglalja össze a családnév-változtatások hátterében álló mikro- és makrokörnyezeti (társadalmi) és politikai indítékokat (2007).

Az itt bemutatott kutatások is jól mutatják a személynév-szociológia jellemző vizsgálati irányait. BAUKO JÁNOS egy a közelmúltban elhangzott előadásában azonban arra tett kísérletet, hogy a szocioonomasztika terminust tágan értelmezve határozza meg a diszciplína kutatási területeit: ide sorolva a névkontaktológiát, névpolitikát, névtervezést, a kisebbségi névhasználat, a névdivat és a névattitűd vizsgálatát, a névváltoztatást, valamint a névhasználat és az életkor, nemek, felekezetek, társadalmi rétegek, csoportok stb. összefüggéseinek az elemzését (2010).

3. A következőkben ezeket a kutatási szempontokat is felhasználva, azonban elsősorban a szociolingvisztika trudgilli definíciójából kiindulva próbálom meg bemutatni, hogy jómagam mit tekintek a helynév-szociológia hatáskörébe tartozó

jelenségeknek. „A szociolingvisztikai kutatások az emberi nyelv természetét szeretnék jobban megérteni, mégpedig azáltal, hogy a nyelvet annak társas környezetében vizsgálják, és/vagy céljuk, hogy eljussanak a nyelv és a társadalom viszonyának és kölcsönhatásának jobb megértéséhez. A szociolingvisztikához tartozik az antropológiai nyelvészet, a dialektológia, a diskurzuselemzés, a beszélésnéprajz, a geolingvisztika, a nyelvérintkezések tanulmányozása, a szekuláris nyelvészet, a nyelvszociálpszichológia és a nyelvszociológia." (TRUDGILL 1997: 74–5). Amint látjuk, a szociolingvisztika e felfogása a hagyományos nyelvészeti tudományterületek mellett más tudományágakat is idetartozónak tekint. Ezek a diszciplínák szemléletük és kérdésfeltevésük szempontjából is hasonlóak: egyrészt jellemző rájuk, hogy a nyelvet kizárólag társas vonatkozásaival együtt tartják vizsgálhatónak, másrészt egyetértenek abban, hogy legeredményesebben a jelenkori nyelvi állapot vizsgálható. A következőkben e tudományterületek közül kiemelek néhány olyat, amelyet a szocioonomasztikai kutatások szempontjából meghatározónak és relevánsnak gondolok.

3.1. A helynév-szociológia legalapvetőbb kérdése az, hogy az azonos helyet jelölő helynévváltozatok (tulajdonképpen szinonimák) használata milyen szempontok szerint történik, s ez kapcsolható-e különböző névtípusokhoz, azaz eltérő szemantikai és nyelvi szerkezetet mutató jellegzetes helynévcsoportokhoz. Ennek révén a vizsgálat valójában kapcsolatba hozható nemcsak a helynevek használatának és ismeretének, hanem keletkezésének a körülményeivel is.

Nyilvánvaló, hogy az egyén névhasználatát a társadalomban betöltött helyével, szerepével összefüggésben célszerű vizsgálni (ahogyan általában a nyelv használatát is), ezért az ezzel összefüggő szempontokat (kor, nem, iskolázottság, foglalkozás stb.) alapvetőnek tekintjük e kutatások kereteinek kijelölésében. Az egyén névismeretének, névhasználatának a felmérése nem statikus vizsgálat kíván lenni, hanem tekintettel van az időbeli változásokra és az ezeket kiváltó tényezőkre is.

A szocioonomasztikai vizsgálatok fontos kérdése továbbá, hogy egy-egy település helyneveinek összessége mennyiben tekinthető rendszernek. Ez előfeltevésem szerint összefügg a települések méretével, jellegével, lakóinak számával. Ezért az ilyen jellegű elemzések során különféle településtípusok lakosainak a névhasználati jellegzetességeit is fel kell mérnünk. Ennek egyik csomópontját a magyar nyelvterületen a néhány száz, legfeljebb egy-két ezer fős, kis határú falvak adják, a másikat pedig a 8-10 ezer lakosú, nagyhatárú mezővárosok. Érdemes górcső alá venni emellett a tanyákon élő népesség névszociológiai helyzetét, de — másik pólusként — a százezres települések lakóinak névismeretét is.

Az ebben a körben felmerülő egyes kérdések megválaszolásához a d i a l e k t o l ó g i a i vizsgálatokat is segítségül hívhatjuk. A dialektológiát azonban itt meglehetősen tágan értelmezett diszciplínának fogjuk fel, amely nem pusztán a regionális nyelvváltozatok elemzését foglalja magában, hanem valamennyi nyelv-

változatnak a leírását is. A nyelvváltozatok osztályozására sokféle modell született, jómagam leginkább a FIRTH és HALLIDAY munkássága nyomán elterjedt tipológiát (pl. HALLIDAY 1968) tartom követendőnek. Ebben a rendszerezésben a nyelvváltozatokat két fő szempont szerint vizsgálhatjuk: beszélhetünk egyrészt használati, másrészt használói változatokról.

A használati nyelvváltozatok tulajdonképpen helyzeti-stilisztikai variánsokat jelentenek, s a variációk létüket a beszédhelyzetben való választás lehetőségének köszönhetik. E lehetséges változatok a választás különböző dimenzióit foglalják egységbe. A választás alapja egyrészt a nyelvi kifejezés megformálása: bizonyos szituációkban például az egyszerűbb, könnyebben átlátható változatokat részesítjük előnyben. A változatok különbözhetnek azonban egymástól a választékosság szempontjából is (a hétköznapi kifejezésmóddal szemben). A választásban szerepet játszik a helyzet formalitása, valamint a társadalmi státus és hierarchia megjelenítésének, illetve a csoporthoz való tartozás jelzésének az igénye is. A használati (stilisztikai) választás más dimenziója lehet emellett az értékítélet, az állásfoglalás kifejezése is.

A használói változatokhoz tartoznak a regionális, illetve a csoport- és rétegnyelvi változatok. A klasszikus regionális dialektusok, azaz nyelvjárások mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy a többközpontú nyelvnek eltérő nemzeti normái lehetnek. LANSTYÁK ISTVÁN a magyart pluricentrikus nyelvnek tekinti (lásd ehhez pl. 1998), így a határon túli magyar nyelvváltozatok normáinak vizsgálata is a tágabb értelemben vett dialektológia körébe tartozik. A csoport- és rétegnyelveken belül olyan variációkkal kell számolnunk, melyek a közös nem, életkor, etnikum, társadalmi réteg/osztály, illetve foglalkozás, tevékenység, hobbi stb. alapján jellemezhető.

Ehhez kapcsolódóan hasznos lehet megvizsgálni az egyes beszélők névkompetenciáját is. Egy-egy közösségen belül ugyanis a kulturális, pragmatikai, grammatikai tényezőket is magában foglaló névmodellek fő jellemvonásaikban megegyeznek, s ez szolgáltatja a közös névhasználat alapját.

A fentebb felvázolt igen összetett jelenségek megragadásához a névtan hagyományos módszerei nem nyújtanak megfelelő támaszt, a magyar nyelvterületen folytatott névgyűjtés a korábbiakban ugyanis jórészt a legidősebb generáció segítségével történt, és a névkincs legarchaikusabb részét állította a középpontba. A szociolingvisztikai kutatások elsődleges terepe azonban a mai nyelvállapot, így a társadalmat a középpontba állító vizsgálódásoknak is elsősorban erre a kronológiai rétegre kell összpontosítania, az adatgyűjtés folyamán a szinkróniában meglévő helyneveket kell előtérbe állítania. Egy egyén vagy névhasználó közösség helynévhasználatát és helynévismeretét feltáró munka nulladik lépésének éppen ezért annak kell lennie, hogy a kutató egy adott hely összes létező és egykor létezett nevét megpróbálja összegyűjteni. (Ehhez jó alapnak bizonyulhat a „Magyar Digitális Helynévtár” egyre bővülő adatállománya.) A gyűjtőmunka ilyen irányú kiter-

jesztése azért fontos, mert a használaton kívüli helynevek a passzív névkincs részét képezhetik, másrészt pedig azért is célszerű teljességre törekedni, mert így az alap- és a peremnévkincs elemei egyaránt megjelennek a vizsgálatokban. A tényleges helynév-szociológiai vizsgálatok során pedig kérdőíves-interjús módszerrel tárható fel mind a helynévhasználat, mind a helynévismeret. A minta kiválasztásakor és a vizsgálatok elvégzésekor három szempontot kell mindenképpen szem előtt tartanunk: azt, hogy az eljárás kvantifikálható, megismételhető és összemérhető legyen.

3.2. A g e o l i n g v i s z t i k a i aspektus a kvantitatív módszereket alkalmazó, regionális alapú dialektológiát jelenti megközelítésünkben. A helynévkutatásban ma már axiómának számít az a tétel, hogy a helynevek a meglévő névkincs analógiájára születnek, azaz egyfajta modellhatás érvényesül a névadáskor, illetve a nevek változásakor is. A helynévtan fórumain ezzel kapcsolatban rendre felbukkan a helynévjárások kérdése is, azaz hogy a névadás alapjául szolgáló modellek területileg mutatnak-e differenciáltságot. A nyelvileg, kulturálisan, történetileg és földrajzilag eltérő területekről ugyanis feltételezhetjük, hogy helynévtani szempontból is különbözőek lehetnek.

Módszertani tekintetben ezek a jelenségek modellalapú összehasonlító vizsgálatokkal tárhatók fel a legeredményesebben. Ilyen jellegű elemzéseket végzett a közelmúltban DITRÓI ESZTER (2010, 2011, 2012), aki a kérdést széles társadalmi beágyazottságában vizsgálja, így egy-egy régió helynévkincsének elemzésekor a történelmi események, a migrációs folyamatok és az idegen nyelvi környezet hatásait is bemutatja.

3.3. A d i s k u r z u s e l e m z é s szemlélete és módszertana is segítségünkre lehet abban, hogy közelebb kerüljünk a helynév társadalomban betöltött szerepkörének megismeréséhez. A tulajdonnév elsődleges funkcióját sokan az egyedítésben látják, a nyelvhasználat során azonban ezt a szerepet más nyelvi eszközökkel is el tudjuk érni. A *Síkfőkúton / itt / ezen a kirándulóhelyen / a Noszvajjal összenőtt településen / az É 47°, K 20° földrajzi koordinátákon fekvő településen vagyunk.* mondatban használt szavak és kifejezések egyaránt kizárólagosan azonosíthatják azt a helyet, ahol épp tartózkodunk, igaz azonban, hogy más és más módon: egyes elemek minden helyzetben képesek erre (a tulajdonnév és a határozott leírások), mások (a névmást tartalmazók) csupán az adott szituációban vagy kontextusban funkcionálnak.

A szocioonomasztikai megközelítés megítélésem szerint ezzel összefüggésben eredményesen támaszkodhat egyfajta k o g n i t í v nézőpontra is, főleg annak a kérdésnek a megvilágításában, hogy a különféle helyekről beszélve az egyén mikor folyamodik közszói elemek és mikor tulajdonnevek alkalmazásához. Fontosnak gondolom a különféle mikroközösségek (pl. család, baráti társaságok stb.) helynévhasználatának a jellemzését is, s ezzel összefüggésben annak vizsgálatát,

hogy az egyén a különféle nyelvhasználati helyzetekben eltérő regisztereket alkalmazva mennyiben változtat kommunikációs stratégiáján a helynevek (ill. a helyeket jelölő közszói leírások) alkalmazásában, figyelembe véve azt is, hogy erre a kimutathatóan nagyfokú helynévi szinonimitás meglehetősen tág teret biztosít.

Érdemes ezzel összefüggésben felhívni a figyelmet ELWYS DE STEFANI vizsgálódásaira, aki a 23. ICOS konferencián elhangzott előadásában olasz anyanyelvű adatközlők között lefolyt informális beszélgetések alapján mutatta be, hogy milyen verbális és nonverbális eszközöket használnak fel a beszélők a térbeli objektumok leírására: deiktikus elemeket, leírást, rámutató gesztust stb. (2008).

3.4. A n y e l v s z o c i á l p s z i c h o l ó g i a az egyes nyelvváltozatokhoz kapcsolódó értékítéletet, attitűdöt állítja vizsgálatai középpontjába. A helynevek kapcsán érdemes lehet kettébontani az attitűd vizsgálatát. A névben kifejeződhet egyrészt a névadónak/névhasználónak a helyhez fűződő kapcsolata, másrészt a névhasználónak magához a névhez való viszonyát is megvizsgálhatjuk. Hajdúszoboszló *Szop City* elnevezése például a névadók szempontjából kifejezheti a városhoz fűződő negatív attitűdjüket. Mások viszont, akik e szleng helynevekkel nem élnek, elítélhetik a név használatát, arra hivatkozva, hogy trágár.

Ilyen jellegű vizsgálatokat korábban jómagam a szleng helynevekkel kapcsolatban folytattam, amelynek során a szlenghasználatra egyébként általában jellemző kettős attitűd rajzolódott ki: a megkérdezett egyetemisták ugyanis használnak szleng helyneveket, többségük azonban el is ítéli ezt a jelenséget, s kerülendő nyelvi elemeknek tartja őket (GYŐRFFY 2010). A Helsinki hivatalos utcaneveivel kapcsolatos névhasználói attitűd felmérésére vállalkozott a „Trends in Toponymy 4" konferencián tartott előadásában TERHI AINIALA (2010), ugyanezen alkalommal STAFFAN NYSTRÖM pedig Stockholm két olyan kerületében (Rinkeby és Tensta) végzett kutatásairól számolt be, ahol a hivatalos svéd nyelven kívül több mint száz különböző nyelvet beszélő közösség él (2010). Az attitűdvizsgálatok során nemcsak a helyi lakosokat kérdezték meg a helynevekhez fűződő értékítéletükről, hanem többek között a politikusokat, a helynévtervezésben résztvevőket, a postásokat, sőt még a tűzoltókat is.

A helynevekkel szemben tanúsított attitűd közvetlen és közvetett módon egyaránt mérhető. Az attitűdök mérésére számos technikát felhasználhatunk: az önregisztrálást, egy külső elbíráló által készített regisztrálást, az attitűdskálákat, a nyelvi viselkedés megfigyelését stb.

3.5. A n y e l v s z o c i o l ó g i a szélesebb körben foglalkozik a társadalmi tényezők és a nyelvhasználat kapcsolatával: ide tartoznak például a nyelvtervezés és a többnyelvűség kérdésével kapcsolatos kérdések is. A szocioonomasztikai kutatások e két területe igen szorosan összefügg egymással. Nagyon fontosnak tartom, hogy megvizsgáljuk a határon túli magyarok, illetve a Magyarországon élő kisebbségek helynévhasználati szokásait is. A vizsgálatokból levont elméleti

következtetések ugyanis hatással lehetnek a helynévpolitikára, például a hivatalos névadásra vagy a térképnevek, a közlekedési táblákon használt nevek alkalmazásának gyakorlatára.

Ebbe a körbe sorolható MAIMU BEREZKINA munkája, melyben Oslo helyneveit a helyi norvég, pakisztáni, valamint lengyel lakók szemszögéből vizsgálta meg (2011). Felmérése arra irányult, hogy a helynevek ismerete ugyanolyan mértékű-e a három etnikum körében, továbbá a nem norvég közösségek mely neveket tartanak „jónak/rossznak", s hogy új névadásra mely esetekben kerül sor.

4. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a fentebb említett diszciplínák szemléletükből és kérdésfeltevésükből adódóan új szempontokból teszik a helyneveket vizsgálhatóvá. Ezek közül a legfontosabb, hogy a helyneveket és a helynévhasználatot annak társadalmi vonatkozásaival együtt vizsgálják. A sokszínű kérdésfeltevésnek köszönhetően az általam javasolt kutatási irányvonal igen összetett és sok szempontú, egymást kiegészítő és keresztező vizsgálatokat foglal magában.

A helynévszociológia témaköreit érdemesnek tűnik abból a szempontból is áttekinteni, hogy a helynév és a társadalom analízisében melyik elemre helyeződik nagyobb hangsúly (lásd ehhez pl. WARDHAUGH 2002: 17–8). A mikro-szocioonomasztikai elemzés során a nyelvnek a társadalomhoz való viszonyára fordítunk figyelmet. E terület központi kérdései a helynév(rendszer)-változás mechanizmusainak, a helynévi változatosság és a helynévrendszerek struktúrájának a feltárása. Ezért meghatározott nyelvi adatokból indul ki, és azt mutatja be, hogy a beszélő által használt változatokból a közösség tagjai hogyan következtetnek a beszélő műveltségbeli, társadalmi-gazdasági helyzetére, mindez milyen társadalmi információkat közvetít a beszélőről, a hallgatóról, illetőleg a kettejük közötti viszonyról. A beszélő identitása(i) felismerhető(k) a nyelv által kínált lehetőségekből való választása alapján, tehát a helynevek változatai közötti választás is társadalmi információkkal bír. A mikro-szocioonomasztikai vizsgálatok legfontosabb hozadékának azt tekinthetjük, hogy a többi névtani vizsgálati sík szempontjából általában homogénnek tekintett helynévrendszereket, sokszínűségüket, heterogenitásukat figyelembe véve igyekszik feltárni.

A makro-szocioonomasztikai kutatás során viszont azért vizsgáljuk a helynévhasználatot, hogy minél többet megtudjunk a társadalomról, tehát nem az egyes nyelvi jelenségeket vesszük górcső alá, hanem egy nyelv vagy nyelvváltozat egészének valamely társadalomban, közösségben betöltött szerepét. Elemezzük például a nyelvi presztízs kérdését, többnyelvű közösségekben azt, hogy az egyes nyelvek milyen valós és szimbolikus szerepet töltenek be az adott közösség életében. A helynévtan számára különösen érdekes kutatási terület ebből a szempontból a határon túli kisebbségi többnyelvűségben élő magyar anyanyelvűek helynévhasználati szokásainak a vizsgálata. Feltárható ugyanis, hogy miként függ össze a helynévválasztás és a társadalmi azonosságtudat; megőrződnek-e ezzel összefüg-

gésben a magyar helynevek, s ha nem, akkor hány nemzedék alatt váltja fel a magyart a hivatalos vagy a többségi nyelvű változat. A kisebbségi létben használt helynevek mindennapi kommunikációs, illetőleg etnikai-kulturális identitásjelölő szerepének vizsgálata mellett a helynév a politikai cselekvés eszköze is, tehát elengedhetetlen a helynévpolitika kérdéseinek érintése.

Irodalom

AINIALA, TERHI (2010), Attitudes towards Street Names in Helsinki. Előadásként elhangzott a „Trends in Toponymy 4" c. konferencián. Edinburgh, 2010. június 28–július 1.

BACHÁT LÁSZLÓ (1981b), Földrajzi nevek és intézménynevek az ifjúsági nyelvben. *NÉ.* 5: 31–4.

BAUKO JÁNOS (2010), A szocioonomasztika kutatási területei. Előadásként elhangzott a „XIV. Apáczai-napok 2010. Európaiság, magyarság Közép-Európában" c. tudományos konferencián. Győr, 2010. október 14–15.

BEREZKINA, MAIMU (2011), Place-names in Oslo, seen from an inhabitant perspective in three different ethnic groups. Előadásként elhangzott a 24. Nemzetközi Névtudományi Kongresszuson. Barcelona, 2011. szeptember 5–9.

DEBUS, FRIEDHELM (1999), Einführung in die Thematik der Sektion. In: *Onomastik: Akten des 18. Internationalen Kongresses für Namenforschung, Trier, 12–17. April 1993. 3. Namessociologie.* Főszerk. KREMER, DIETER. Tübingen. 1–3.

DE STEFANI, ELWYS (2008), Constructing the Social Space: Toponyms and Place Descriptions in Interaction. Előadásként elhangzott 23. Nemzetközi Névtudományi Kongresszuson. Toronto, 2008. augusztus 17–22.

DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *HT.* 5: 155–69.

DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek az igazolására. *HT.* 6: 151–61.

DITRÓI ESZTER (2012), Helynévrendszerek területi differenciáltsága. *HT.* 7: 29–38.

FARKAS FERENC (1980), Öt jászsági település külterületi földrajzinév-anyagának néhány stilisztikai sajátossága. *NÉ.* 4: 20–30.

FARKAS TAMÁS (2009), *Családnév-változtatás Magyarországon.* Bp.

B. GERGELY PIROSKA (2003), *A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában.* MNyTK. 219. sz. Bp.–Miskolc.

B. GERGELY PIROSKA (2005), *Kalotaszeg kereszt- és becenevei.* Magyar Névtani Értekezések 1. sz. Bp.–Miskolc.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2010), Slang toponyms. Conclusions of a survey. Előadásként elhangzott a „Trends in Toponymy 4" c. konferencián. Edinburgh, 2010. június 28–július 1.

HALLIDAY, MICHAEL A. K. (1968), The Users and Uses of Language. In: *Readings in the Sociology of Language.* Szerk. FISHMAN, J. A.. The Hague. 139–69.

HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.

HOFFMANN ISTVÁN (2005), Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *NÉ.* 27: 117–24.

HOFFMANN ISTVÁN (2007), Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 11–20.

HOFFMANN ISTVÁN (2010), Név és identitás. *MMyj.* 48: 49–58.

HOFFMANN OTTÓ (1989), A cigányok földrajzinévadásának néhány jellegzetessége. *MNyTK.* 183: 323–8.

INCZEFI GÉZA (1967), A földrajzi nevek történeti rétegződéséről. *SzTFTK.* 1967: 79–91.

KAKUK MÁTYÁS (1984), „Beszélő helynevek" a Tiszazugban. *Nyr.* 108: 269–72.

KOVÁTS DÁNIEL (1981), A belterületi nevek kérdéséhez. *MNyTK.* 160: 169–71.

KOZMA ISTVÁN (2007), A hivatalos családnév-változtatások indokrendszerének vizsgálatáról. *NÉ.* 29: 87–106.

LANSTYÁK ISTVÁN (1998), A magyar nyelv központjai. In: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Szerk. KONTRA MIKLÓS–SALY NOÉMI. Bp. 326–56.

MEZŐ ANDRÁS (1970), Közösségi név — mesterséges név. *NytudÉrt.* 70: 315–20.

MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás.* Bp.

NAGY FERENC (1971), A helységnevek humora. *MNy.* 67: 195–203.

NICOLAISEN, WILHELM F. H. (1985), Socio-Onomastics. In: *Der Eigenname in Sprache und Gesellschaft, I. Verhandlungen im Plenum.* Lipcse. 118–32.

NYSTRÖM, STAFFAN (2010), Naming Parks, Foot-Paths and Small Bridges in a Multicultural Suburban Area. Előadásként elhangzott a „Trends in Toponymy 4" c. konferencián. Edinburgh, 2010. június 28–július 1.

ÖRDÖG FERENC (2005), A 18. századi népességösszeírások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek mint a névszociológia forrásai. *NÉ.* 27: 23–30.

ÖRDÖG FERENC (2007), A keresztnévdivat településtörténeti, tiszteletttörténeti és szociológiai motivációi a XVII–XVIII. században. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 175–83.

ÖRDÖG FERENC (2008), A 18. századi családnevek névszociológiai vizsgálata (Szolgák, szolgálók és más szolgarendűek neve). In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 423–9.

PÁSZTOR ÉVA (2011), A történeti források szocioonomasztikai felhasználhatósága a helynévrendszerek vizsgálatában. *HT.* 6: 133–50.

PENAVIN OLGA (1989) A BMFN [Baranya megye földrajzi nevei] szlavisztikai értékeiről. *Baranyai Művelődés* 1989/3: 54–5.

SLÍZ MARIANN (2011), Dominák és relicták: a nem és a társadalmi státusz hatása a 14. századi oklevelek női neveire. In: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére.* Szerk. CSISZÁR GÁBOR–DARVAS ANIKÓ. Bp. 311–7.

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.

SZABÓ GÉZA (1989), A földrajzi nevek és az élőnyelvi kutatások. *MNyTK.* 183: 166–70.

SZATHMÁRY JÓZSEF (1985), Felső-Bodrogköz földrajzi neveinek nyelvjárási tanulságai. *Nyr.* 109: 75–82.
TÓTH LÁSZLÓ (1974a), A nyírségi Székely község földrajzinév-ismerete. *Nyr.* 98: 13–25.
TÓTH LÁSZLÓ (1974b), Az általános iskolai tanulók földrajzinév-kultúrájáról. *Nyr.* 98: 473–5.
TÓTH LÁSZLÓ (1976), Földrajzi neveink 1945 után. *MNy.* 72: 348–51.
TRUDGILL, PETER (1997), *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába.* Szeged.
VÖRÖS FERENC (2004), *Családnévkutatások Szlovákiában.* Pozsony.
WARDHAUGH, ROLAND (2002), *Szociolingvisztika.* Bp.
ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Nyr.* 91: 191–8.

Pásztor Éva

Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémái*

1. Egy-egy település teljes helynévállományát a történeti források, valamint a modern kor névanyaga révén állíthatjuk egybe. Ez utóbbi, azaz a 20–21. században adatolt helynevek legnagyobb részét az élőnyelvi helynévgyűjtések korpusza alkotja. Minthogy a történeti dokumentumok fennmaradása viszonylag esetleges, így időben a mától távolodva a névkorpusz egyre inkább töredékesen gyűjthető csak össze, s a névhasználatra vonatkozó háttérismeretek nélkül csupán nagy óvatossággal használhatók fel a nyelvészeti–névtani kutatásokban. A mai helynévgyűjtés révén viszont éppen az effajta hiány tölthető ki azáltal, hogy a megközelítőleg teljes szinkrón helynévrendszeren túl a tényleges, valós helynévhasználat működési mechanizmusait is feltárhatjuk, azaz a kutató a névhasználók közléseire közvetlenül támaszkodhat, s olyan többletinformációkat nyerhet belőlük, amelyekre a korábbi korok névhasználatára vonatkozóan csupán hipotézisek megfogalmazásával nyílhat esélye.

Egy korábbi tanulmányomban egy konkrét település, Hajdúnánás 18–19. századi történeti helynévanyagán keresztül két forrástípusnak, a térképeknek és a határjárási leveleknek a névhasználati eltéréseire (és esetenként azonosságaira) mutattam rá (PÁSZTOR 2011). Jelen írásomban a magyar helynévkutatás gyűjtési módszereit mutatom be röviden, majd egyfelől a vizsgált település, Hajdúnánás (korábbi és az általam elvégzett) élőnyelvi helynévgyűjtéseit tekintem át, másfelől pedig a lefolytatott helynévgyűjtés során felmerülő elméleti–módszertani problémákról szólok.

2. Az élőnyelvi gyűjtések megindulásával párhuzamosan — nyilvánvalóan a közvetlen tapasztalatoktól vezérelve — a kezdetektől fogva egy sor elméleti–módszertani kérdés vetődött fel. E kérdések három fő téma köré csoportosulnak: a gyűjtés tárgya és módszere, valamint földrajzi keretének a meghatározása köré.

A kutatók a gyűjtés tárgyának körülhatárolásával lényegében egy alapvető névelméleti problémát, a *helynév* fogalmának és tartalmának a meghatározását érintették. Ez egyúttal olyan kérdéseket is felvetett, mint például a helynévnek a köznévtől és más tulajdonnévfajtáktól való elkülönítése, a névterjedelem

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

meghatározása, a szövegkörnyezetből és a beszédszituációból való kiemelése, lejegyzése stb. (vö. HOFFMANN 2003: 62–9). Az élőnyelvi gyűjtések kapcsán merült fel a denotátumokról egybegyűjtött információk szelektálásának az ügye is. E kérdés azért igényel alapos megfontolást, mivel ezek az információk egyfelől az összeállított névkorpuszok későbbi névtani–nyelvészeti hasznosíthatóságát befolyásolják, szélesebb perspektívában szemlélve pedig másfelől a névtudomány interdiszciplináris jellegét is nagymértékben erősítik azáltal, hogy egy-egy hely-(név)re vonatkozóan földrajzi, régészeti, történeti stb. ismereteket is nyújthatnak.

A magyar helynévkutatásban az élőnyelvi gyűjtések módszerei közül az egyik leginkább kedvelt formának a kérdőíves módszer bizonyult, amelynek során a gyűjtők előre elkészített kérdőív segítségével kérdeztek rá a szükséges információkra az adatközlőktől.[1] Már PESTY FRIGYESnek a 19. században összeállított kérdőíve is jórészt tartalmazta azokat a szempontokat, amelyeket a későbbi, az 1960-as évektől kezdődő megyei helynévgyűjtések során is figyelembe vettek: az objektumok nevére (neveire), az elnevezések eredetére, a helyek jellegére vonatkoztak főként a kérdőív egyes pontjai (HOFFMANN–KIS 1996: 6–7, ZMFN. 11 stb.). A kutatók e módszert vélhetően azért részesítették előnyben, mivel az irányított kérdések segítségével a helynévgyűjtés során többnyire a valóban releváns adatokat nyerhették ki.

A földrajzi kereteket tekintve a helynévgyűjtés PESTY FRIGYES révén már a 19. században, illetve SZABÓ T. ATTILA irányítása mellett a 20. század első felében is leginkább településenként folyt, majd az 1960-as évektől kezdődően az MTA Nyelvtudományi Intézete immáron megyei keretek között vitte tovább a munkát, ám maga a gyűjtés és a közzététel itt is településenként történt.[2]

A magyar névkutatást a kezdetektől, a 19. századtól fogva az egységességre való törekvés jellemezte. S ez az igény nem csupán a helynevek közzétételében, hanem a gyűjtés során is érvényesült. Ezt ugyanis többnyire nem szakemberek, hanem helybeli (gyakran nyelvészeti képzettség nélküli) értelmiségiek végezték, ezért a kutatók a gyűjtések kapcsán felmerülő gyakorlati tudnivalókat utasításokban, útmutatókban foglalták össze, amelyek a munka konkrét menetét rögzítették (SZABÓ T. 1934: 172–6, 1938: 13–20, Kézikönyv 1978, HOFFMANN–KIS 1996: 5–7).[3]

[1] A kérdőíves módszer mellett a gyűjtők gyakorta alkalmazták a kikérdezéses módszert is (amikor is egy előzetesen, a település helyneveiből egybeállított listát kérdeznek ki a helybeliektől), valamint az előzőeknél kötetlenebb interjú módszerét. A helynévgyűjtés három módszerét újabban HOCHBAUER MÁRIA tekintette át egyik előadásában (2009).

[2] A korszak gyűjtésének módszereit, az egyes térségekből kiadott megyei, járási köteteket s az egyéni gyűjtőmunkákat és a módszertani kérdéseket 2002-ig részletesen tárgyalja HOFFMANN ISTVÁN (2003: 57–90).

[3] A helynévgyűjtés lefolytatásának részletes áttekintését SEBESTYÉN ÁRPÁDtól olvashatjuk (1967, 1986).

A helynévgyűjtés egyik leglényegesebb mozzanata az adatközlők kiválasztása volt, ami azt a célt szolgálta, hogy viszonylag rövid idő alatt, nagy mennyiségű és nagy földrajzi területeket érintő gyűjtések készülhessenek. Ennek megvalósításához pedig olyan adatközlőkre volt szükség, akik az adott földrajzi egységet jól ismerik (ennek a jelentőségét már PESTY FRIGYES is hangsúlyozta, vö. ehhez HOFFMANN–KIS 1996: 5). E kritériumot — mint az „ideális" adatközlő nélkülözhetetlen ismérvét — főként az idősebb férfi gazdálkodók testesítették meg (vö. KÁLNÁSI 1980: 79). Többen viszont azt is hangsúlyozták, hogy ezek mellett különböző társadalmi rétegek (például SZABÓ T. 1934: 174, 1938: 15) és különböző korosztályok (például TÖRÖK 2011: 24) képviselőit is célszerű a gyűjtés során kikérdezni.

3. Hajdúnánásról a 19. századból még nem rendelkezünk tervszerűen végzett gyűjtés keretében egybeállított élőnyelvi helynévanyaggal. Noha bizonyos szempontból a korábbi, történeti források egy része (például a határjárási levelek) nagy megszorításokkal ugyan, de élőnyelvi „gyűjtéseknek" tekinthetők, mivel azok egybeállításakor valós névhasználatot mutató helyneveket használtak fel, e dokumentumok célja azonban nem a helynevek összegyűjtése volt, hanem egyfajta jogbiztosító funkció betöltése, amelynek csupán eszközeként szerepeltették az élőnyelvi helyneveket. RÉVÉSZ IMRE 1853-ban készült országos, több vármegyére kiterjedő gyűjtése (É. KISS 1981) jellegénél fogva egy-egy szűkebb területre nézve kevéssé részletező, s mindössze hat nánási helynevet tartalmaz. PESTY FRIGYES 1864-es monumentális helynévgyűjtése a hajdúvárosok, s így az itt vizsgált település névanyagát nem tartalmazza (MIZSER 2000).

A 20. században a település helyneveiről négy élőnyelvi gyűjtés is készült. KISS ESZTER „Hajdunánási tájszó és szöveggyűjtés" című kéziratos munkája (é. n.) a 20. század első feléből, valószínűsíthetően az 1930-as évekből való, a határnevek mellett ragadványneveket, városrészneveket, köszönéseket, áldásokat, babonákat, mondákat, siratókat stb. is magában foglal, mindezt a szerző a térség főbb nyelvjárási sajátosságait (diftongusok, *í*-zés) figyelembe véve jegyezte le. Magáról a gyűjtés körülményeiről igen keveset tudunk, a dolgozat bevezetőjéből mindössze annyi derül ki, hogy KISS ESZTER helybeli, s bár munkájához az adatokat egy év alatt gyűjtötte össze, azt nem ítéli teljesnek (KISS E. é. n. 3). A gyűjtés 52, névfajták szerint csoportosított helynevet tartalmaz, a helyek lokalizációja és az adatközlő(k) feltüntetése nélkül. Ezt a módszertani hiányosságot azonban ellensúlyozza az, hogy településtörténeti adatokat is felsorakoztat, amelyek akár egy-egy név eredetére vonatkozóan is hasznosnak bizonyulnak. A nagyrészt református lakosságú település határában például a 20. század második felétől van adatunk egy *Szentimre* nevű helyről, amelyet az általam megkérdezett adatközlők katolikus lakosságú „faluként" emlegettek. KISS ESZTER gyűjtésében ezt olvashatjuk: „Észak nyugati határában, a Rét nevű nagy határrészen, amelyet régebben a Tisza vize öntött el tavasszal s igazán csak rét volt, ujabban jelentékeny számu

palóc lakosság a »ríti matyók« telepedett meg." (KISS E. é. n. 3). E településtörténeti adalék révén tehát a hely lakóinak származására deríthetünk fényt. A gyűjtés szótár formában, felsorolásszerűen veszi sorra az egyes helyek (szőlőskertek, határrészek, dűlők, vizek, kiemelkedések) neveit. A fent említett hiányosságok mellett a helyekre vonatkozó információk is szinte teljesen kimaradtak a gyűjtésből, azokkal csupán egy-egy esetben (s főként a belterületi nevek kapcsán) találkozhatunk, például *Dökhord[a]ó köz*: a halottakat viszik arra (i. m. 63). A vizekkel kapcsolatban nem derül ki, hogy milyen típusú vízről (állóvízről, folyóvízről, állandó vagy időszakos vízállásról stb.) van-e szó, és például azt sem tisztázza, hogy a „dűlők" csoportba tartozó helyek utak, földterületek vagy esetlegesen mindkettő egyidejűleg. A későbbi élőnyelvi gyűjtések révén, illetve az általam végzett gyűjtéssel ezek a pontatlanságok azonban jórészt kiküszöbölhetők voltak.

Közismert, hogy a falvakban, kisebb városokban a helynévgyűjtéseket sokáig helyi értelmiségiek (tanítók, papok) végezték. A település határneveiről 1938-ban közreadott „Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai" című munka is egy helyi értelmiséginek, a gimnázium egykori tanárának, MOLNÁR JÓZSEFnek a tollából született meg (1938). A gyűjtés szócikkes formában 158 határnevet tartalmaz. A közlés értékét főként az adja, hogy az egyes helynevek mellett népi eredetmagyarázatok és a néphagyomány egyes helyekhez fűződő történetei is szép számmal szerepelnek benne. A határnevek tipizálásának is ez képezi az alapját: a szerző az első csoportba azokat a neveket sorolja, amelyekben a hozzájuk fűződő mondának valamilyen történeti alapja van, a második csoport a babonás történetekre utaló helyneveket tartalmazza, míg a harmadik azokat öleli fel, amelyek a megnevezett hely jellegére egyértelműen utalnak.

Az időrendben harmadik gyűjtés a helynevek számát illetően a korábbiakat jóval meghaladja, közel 300 külterületi helynevet tartalmaz (KŐRÖSI 1972). E szakdolgozatként írott munka elkészítése során a szerző a korabeli országos helynévgyűjtés alapelveit követte, azaz az egyes szócikkek elkülönítése nem nyelvi alapon, hanem az egyes denotátumok szerint történt; a helynevek elnagyolt fonetikus lejegyzésben s helyragos formájukkal állnak, valamint az egyes helyeket KŐRÖSI SÁNDOR lokalizálja is a munkához csatolt térképeken. A gyűjtésben az egyes helyekre és helynevekre vonatkozóan viszonylag kevés információ szerepel, ami vélhetően az adatközlők kis számának köszönhető; mindössze öt névhasználó megkérdezését követően állt össze a szótár.

Az időben a mához legközelebb álló névgyűjteményt a szintén helybeli DRAVICZKY IMRE tanító készítette el, amelyet könyv formában is közreadott (1990). A kötet a 630 helynevet szócikkes formában és helyfajták szerint csoportosítva tartalmazza, az egyes nevekhez tartozó népi eredetmagyarázatok bőséges közlésével, amelyet névmutató és térkép is követ. A térképre azonban (minden bizonnyal a gyűjtött helynévmennyiség nagy számából és a nem megfelelő méretarányú térkép megválasztásából adódóan) nem minden hely neve került fel, illetve magának a

kötetnek és a térképmellékletnek a névanyaga sem minden esetben fedi egymást (bizonyos nevek vagy csak a térképen, vagy csak a szócikkekben szerepelnek). Az adatközlőkről lényegében semmilyen információt nem tudunk meg, csupán annyit, hogy a szerző „emberek százait" kérdezte meg (DRAVICZKY 1990: 245).

A Hajdúnánásról készült korábbi névgyűjtések nagy erénye, hogy a 20. századból nagyjából azonos időközönként szolgáltatnak helynévi alapanyagot. A hiányosságok közül főként azt kell kiemelnünk, hogy a névhasználókról, a névismeretükről jórészt nem közölnek információkat, de maga a gyűjtés is többnyire kis számú adatközlő megkérdezésével történt. Ennek ellenére mégis úgy vélem, hogy ezek a gyűjtemények jól hasznosíthatók (például a megjelölt helyekre vonatkozó ismeretanyag révén), ám egy jól átgondolt, módszeres és széleskörű (aktualizáló) helynévgyűjtést a településen mindenképpen szükséges volt elvégeznem a jelenleg használt helynévállomány megismerése végett, amely (a település határának kiterjedését figyelembe véve) 40 adatközlővel készített interjú formájában valósult meg.

3.1. Az élőnyelvi helynévgyűjtés megkezdése előtt két dolgot kellett meghatároznom: egyfelől a gyűjtés konkrét célját, illetőleg a gyakorlati megvalósítás menetét és eszközeit. A gyűjtés céljaként a lehetőség szerinti legteljesebb élőnyelvi helynévanyag egybeállítását tűztem ki. Ez azonban nem csupán maguknak a helyneveknek a felgyűjtését jelentette, hanem egyúttal olyan információk és adatok feljegyzését is, amelyek a tényleges, valós névhasználat témaköréhez is szolgáltathattak újabb adalékokat. E célkitűzés nyilvánvalóan alapjaiban határozta meg a gyűjtés módszerét is. A leginkább célravezetőnek azért az interjú módszerét találtam, mert a kikérdezés és a kérdőíves módszereket a település kiterjedt határa, valamint a denotátumok nagy száma nem tette volna lehetővé: az élőnyelvi gyűjtés előtt egybeállított történeti névanyag számszerűsítve ugyanis 3701 névváltozatot, több mint 1100 objektum nevét vagy neveit tartalmazta. De emellett az is befolyásolta döntésemet, hogy arra számítottam, az egyes interjúk alatt az adatközlők előbb-utóbb „megfeledkeznek" a mesterséges beszédszituációról, s a helyneveket valóban természetes kontextusukban használják, ráadásul e módszer során tekintélyes „orvanyag" is előkerülhet.[4] Az interjú vázát irányított kérdések mentén építettem fel, azaz lényegében előzetesen megfogalmaztam azokat a témaköröket, amelyeket a beszélgetések során sorra vettem. (E módszert a magyar helynévkutatásban többek közt KÁLNÁSI ÁRPÁD alkalmazta: 1980: 80–2.) A metódus a tár-

[4] GYŐRFFY ERZSÉBET szerint a névhasználatot elsősorban a formális vagy az informális kommunikációs helyzet határozza meg (2012: 57). Ezzel egyetértve (s egyúttal ezt tovább is gondolva) én magam úgy vélem, hogy az egy-egy névhasználóval lefolytatott interjú alatt is váltakozhatnak az efféle helyzetek. A beszélgetések kezdete inkább a formális nyelvhasználatot tükrözi, míg később a közlés az informális nyelvhasználat felé közelít, majd társalgás közben (amikor az adatközlők ismét „ráeszmélnek" a szituációban betöltött szerepükre) újra formális jellegűvé válhat.

sadalomtudományokban használt ún. strukturálatlan interjúhoz (BABBIE 2000: 313–4) hasonlatos, ám éppen abban mutat attól jelentős eltérést, hogy a kérdező konkrét kérdéseket nem fogalmaz meg előre, s bár a diskurzus fő irányát meghatározza, de az adatközlő hozza szóba a különféle témákat. Én magam a beszélgetés indításaként arra kértem az adatközlőt, hogy beszéljen arról, merre feküdt az egykori tanyájuk, földjük, milyen volt ott az élet, mit termeltek, milyen állatokat tartottak, kik voltak a tanyaszomszédok, milyen kiemelkedések, vizek stb. feküdtek a földterületen, mit tud azok eredetéről stb. Ahogyan a tárgykörökből kiviláglik, a kérdések nem csupán a helynevekre vagy az elnevezések eredetére vonatkoztak, hanem magára az életmódra is. Ez még inkább elősegítette a természetes beszédhelyzet kialakítását. A beszélgetések végén egy előzetesen a korábbi élőnyelvi helynévgyűjtésekből és a történeti névállományból összeállított névlistából néhány helynévre is rákérdeztem, amelynek célja a névismeretre vonatkozó információk kiegészítése volt (erről részletesebben lásd alább).

A gyűjtés során nem a többnyire ilyen helyzetekben szokásos 1 : 10 000 méretarányú térképet használtam (a település külterületének nagysága miatt ez nem is lett volna könnyen kivitelezhető), hanem a Google Föld űrfelvételeinek lapjairól a határ egyes szelvényeire támaszkodtam, amelyek a műholdképek révén a terület domborzatát és vízrajzi viszonyait is hűen tükrözik, s ily módon az egyes helyek lokalizációjában is nagy segítséget jelentettek.

3.2. A helynévgyűjtés módszerének kidolgozásával párhuzamosan az adatközlőket is kiválasztottam. Ezzel kapcsolatban — a névtani kutatásokban megszokott módon — úgy jártam el, hogy főként idős és egykori foglalkozásában, életmódjában a település külterületéhez sok szállal kötődő névhasználót kerestem fel. Bár a névszociológiai aspektust fel kívántam használni, azonban a névhasználati kérdésekre nem a „hagyományos” módon kívántam válaszokat találni. Megítélésem szerint ugyanis a névszociológiának a reprezentatív mintára és rétegzett mintavételre épülő kutatási módszerei itt kevésbé alkalmazhatók sikerrel, hiszen evidens például az, hogy az idősebbek jóval több nevet ismernek, mint a fiatal korosztály tagjai, vagy hogy a mezőgazdaságban dolgozó emberek névismerete számottevőbb az iparban dolgozókéhoz képest.

Az adatközlők számának kijelölésekor arra voltam tekintettel, hogy kellő számú névhasználót válasszak ki, akik a település nagy határának egyes területeit megfelelő arányban ismerhetik.[5] Az 1880-as évektől (azaz a határ tagosítását követően) nagyszámú népesség élt a külterületen, 1926-ban több mint háromezer fő, a tanyák száma pedig elérte az ezret (Hnt. 1926: 14). Az már a próbagyűjtés során világossá vált, hogy a névhasználók a nagy kiterjedésű határ egyes részeit, szűkebb környezetüket ismerik csupán. Az adatközlők kiválasztásakor ezért arra

[5] Az ilyen, nagy határral rendelkező települések helynévgyűjtésének egyik módszerét mutatja be BOGNÁR ANDRÁS és HAJDÚ MIHÁLY (1978).

is törekedtem, hogy olyan személyeket keressek föl, akik (egykori) foglalkozásuknál fogva esetleg a helynévanyag szélesebb körét is használhatják. A 40 adatközlő között így például akadt kocsis, patkolókovács, (tanyasi iskolai) tanító, gulyás, mezőőr stb., többségük pedig olyan családból származik, amelynek tagjai régóta (akár egy-két évszázada) birtokolták a földeket (tőlük aztán a téeszesítés idején, az 1950-es években elvették az egyes területeket, s a tanyáikat elbontották).

3.3. Az élőnyelvi helynévgyűjtés során nyelvészeti–névtani és nyelven kívüli ismeretanyagra egyaránt jó esélyekkel számíthatunk. Az ilyen természetű tapasztalatok közül elsőként kell megemlítenünk azt, hogy az adatközlők névhasználata egyértelműen mozaik (komplementer) jellegű, azaz a teljes szinkrón névrendszert egyikük sem használja. Az egyes névhasználók átlagosan 20–30 helynevet tudtak felsorolni, s a foglalkozásuknál fogva több nevet ismerők (például mezőőr, kocsis stb.) is csupán az „átlagos" kétszeresét, azaz 50–60 helynevet használtak. GYŐRFFY ERZSÉBET elméleti alapállásból kiindulva is lényegében erre a megállapításra jutott: „A helynevek vizsgálatakor érdemes szem előtt tartanunk (…) azt a tényt, hogy míg a közszókincs nagy része az anyanyelvi közösség esetében megegyezik, addig egy-egy névhasználó mentális helynévlexikona nagymértékben különbözik egymástól." (2013). Úgy véli, hogy e különbözőség hátterében olyan szociológiai összetevők állnak, mint például az egyének kora, neme, foglalkozása, lakhelye, iskolázottsága, szociális hálója stb. Megítélésem szerint az egyén mentális helynévlexikonának elemszámát a névhasználón kívül álló tényezők is befolyásolhatják, legfőképpen a település külterületének nagysága (és esetleg ide vonatkoztatható még a település típusa is, bár ennek igazolásához további vizsgálatokra van szükség). A helynévgyűjtés során viszont a határ különböző területein élő 40 adatközlő révén a külterület egészét igyekeztem „lefedni", s a határ minden szeletét a névhasználat terén feltérképezni. Úgy gondolom, hogy a mozaikszerű névhasználat a nagy határú települések esetében általános sajátosság lehet.

GYŐRFFY ERZSÉBET szerint az olyan helynevek aránya, amely egy-egy névközösségben minden egyes névhasználó mentális helynévlexikonában megtalálható, igen alacsony lehet (2013). A korábbiakban ZSOLNAI JÓZSEF még azt feltételezte, hogy létezik az ún. teljes névkincs (az élő névanyag egésze), amely több irányú rétegződést mutat: alap- és peremnévkincsre osztható (1967: 193). Az előbbi azokat a névalakulatokat foglalja magában, amelyeket az adatközlők majd mindegyike ismer, a peremnévkincsbe pedig azok a nevek tartoznak, amelyeket kevesebben ismernek és használnak. E kategóriákat ZSOLNAI nem merev halmazokként képzeli el, hanem a helynevek gyakorisági sorrendjének a körülbelüli „közepére" helyezi, ahol elmosódik a határ ismert és kevésbé ismert helynevek között. Gyűjtési tapasztalataim e megállapításokat messzemenően igazolták tekintve, hogy a 2163 objektumból mindössze 56-nak (főként a nagy határrészeknek és a vizeknek) a megnevezését ismerte az adatközlők mindegyike.

ZSOLNAI JÓZSEF az egyének aktív és passzív névkincsét is megkülönböztette aszerint, hogy az illető hallott-e a névről, és tudja-e lokalizálni, vagy ismeri, de nem tudja lokalizálni (1967: 193). SEBESTYÉN ÁRPÁD e viszonyban a terület és a közösség kapcsolatának intenzitását látta megnyilvánulni (1960: 84). Saját gyűjtési tapasztalataim ezzel ismét egybecsengenek. Az interjúkat követően a névlistáról való kikérdezés éppen azt a célt szolgálta, hogy az egyéni névhasználatra vonatkozóan nyújtson információkat. Mivel a mozaikszerű névhasználat révén — ahogyan arra a fentiekben is utaltam — az adatközlők a határ egyes részeit ismerik csupán, így számtalan példát idézhetünk a ZSOLNAI által passzívnak minősített névkincs egy-egy elemére. A *Zöld-halom* nevű kiemelkedés például a település északnyugati határában, az egykori Tedej birtok területén fekszik. Egyik adatközlőm szerint (aki az említett halomtól jóval távolabb, a Rét nevű határrészen élt) a domb a Nagy-legelőn, a település délnyugati határában található; az északi, Puszta nevű határrészen földdel rendelkező másik névhasználó szerint pedig a kiemelkedés a Réten van. Ilyen esetekben az egyes adatközlők passzív névkincsébe tartozó nevekre vonatkozó információkat a történeti névállomány révén vagy más, az adott helynevet az aktív névkincsében „hordozó" névhasználó közlésének segítségével pontosíthatjuk.

A helynévgyűjtés során a homonim helynevek használata is izgalmas kérdéseket vetett fel. A történeti forrásokkal szemben ebben a tekintetben is szerencsésebb helyzetben vagyunk az élőnyelvi helynévgyűjtés során, hiszen az ilyen típusú nevek az adott beszédhelyzetben tökéletesen elkülönülnek egymástól, s így egyértelmű, hogy a név pontosan milyen denotátumra is vonatkozik. MEZŐ ANDRÁS is bemutat ilyen jelenségeket a tanyanevek egyik típusával kapcsolatban. Attól függően ugyanis, hogy a beszélők a tanyát vagy a körülötte fekvő területet nevezik-e meg, eltérő helyviszonyt kifejező ragokat használnak: a tanyával kapcsolatban mindig külső, ha pedig a területet kívánják megnevezni, akkor mindig belső helyviszonyt kifejező ragokat használnak, például Makkos*ra* : Makkos*ba* (MEZŐ 1968: 53). Az élőnyelvi helynévgyűjtés során magam is azzal szembesültem, hogy például a *dűlő* a településen 'földterület' és 'út' jelentésben egyaránt előfordul: ha a névhasználók *Dézsi-dűlőben* formával élnek, akkor földterületről beszélnek, ha *Dézsi dűlőn* alakkal, akkor pedig út neveként értelmezik.

Főként a tanyanevek kapcsán találunk arra példát, hogy ugyanaz a névforma a határ több pontján, eltérő tanyák neveként bukkan fel, ebben az esetben gyakran az egykori birtokos ragadványneve jelenik meg lexémaként a helynévben, így biztosítva az egyértelmű azonosíthatóságot: *Sánta Nyeste Feri tanyája, Hosszú Nyeste Feri tanyája* stb. Többnyire azonban — minthogy az adatközlő csupán a közvetlen környezetét ismeri — nincs szükség differenciálásra, hiszen az adott helynév világosan identifikálja a megnevezendő denotátumot.

3.4. Egyes adatközlők névhasználata nemritkán a szomszédos települések határának egyes helyneveire is kiterjed. Azok a névhasználók rendelkeznek effajta

névismerettel, akiknek Polgár, Dorog, Böszörmény vagy Tiszavasvári határához közelebb feküdt a földjük és a tanyájuk.

A fentiekben már utaltam rá, hogy a helynévgyűjtés korábbi időszakaiban a közzététel többnyire településenként történt, amely „valós névhasználati helyzetnek felel meg" (HOFFMANN 2003: 68). KOVÁTS DÁNIEL a „Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája" című munkájában (2008) a település határát tágabban — azaz nem közigazgatási értelemben, hanem a határhasználat szerint — értelmezte, és szótárába a szomszédos települések helynevei közül azokat is beemelte, amelyek valamilyen módon kapcsolatba hozhatók Sátoraljaújhellyel, illetve lakóinak helynévhasználatával. Ez az eljárás egyrészt abból a megfontolásból fakad, hogy egy-egy település határa az évszázadok során folyamatosan változhatott, s nem szorosan a jelenlegi közigazgatási határ jelenti a gyűjtés során a kiindulópontot. Ennek révén a kötet a határos területek neveit is tartalmazza, amelyeket több település lakói is használtak az idők során. Nyilvánvalóan a nagyobb területek, akár megyényi anyagot felölelő munkák ezt a szempontot kevéssé érvényesíthették. Ahogyan arra fentebb utaltam, az általam vizsgált településen egyes adatközlők névhasználatának is szerves részét képezik a szomszédos települések határában fekvő objektumok megnevezései. A polgári határ mellett fekvő *Királydomb* mellett lakók pl. a Polgár határában fekvő helyeket (*Horti, Kaprosi-gulya-állás* stb.) ismerik jobban, míg a nánási határban fekvő objektumokat kevésbé vagy egyáltalán nem. Az effajta helynevek száma azonban a teljes névállományhoz képest elenyésző mennyiségű. A helynévgyűjtés során — bár nem ragaszkodtam a közigazgatási határ mentén körvonalazott gyűjtési területhez — a Hajdúnánás határneveinek névtárába az effajta helyneveket nem vettem fel, ugyanis azok a szomszédos települések helynévállományához sorolhatók.

4. Az élőnyelvi gyűjtések során a tényleges, valós névhasználatnak a feltérképezésekor a gyűjtő olyan lényeges névelméleti kérdésekkel is szembesülhet, amelyek látszólag pusztán terminológiai természetű ügyeknek tűnhetnek. A vizsgált település névtárának elkészítésekor (azaz az élőnyelvi helynévgyűjtés során is) helynévnek tekintettem minden olyan nyelvi elemet, amelyet a névhasználók a helyek neve(i)ként említettek. E felfogásnak a leginkább ingoványos területe a tanyaneveknek a kérdése, amely a korábbi szakirodalomnak is — főként a helynévgyűjtésekkel összhangban — az egyik fontos problematikája volt. A tanyaneveket bizonyos gyűjtemények, például a Füzesabonyi járás neveit felölelő kötet (HMFN. 2.) is tartalmazza, míg másokból, például a Hajdúböszörmény helyneveiből egybeállított munkából (H. FEKETE 1959) teljesen hiányoznak. A helynévfajta megítélése azért okozhat bizonytalanságot, mert egyrészt azt korábban a helységnevek és a háznevek közötti, átmeneti kategóriának tartották, minthogy a tanya nem csupán magát az épületegyüttest, hanem a körülötte fekvő területeket is magában foglalja (vö. HOFFMANN 1993: 40). Más helynévfajtákhoz képest emellett kevés-

bé állandóak, mivel többnyire a tanyákat a tulajdonosaikról nevezik el, s a birtokosok változása rövid időn belül együtt jár a tanyák nevének a változásával is (vö. HAJDÚ 1979). A nagy határú, alföldi, tanyás településekkel kapcsolatban HAJDÚ MIHÁLY úgy vélte, hogy csupán azokat az „összefoglaló neveket" kell gyűjteni, amelyek több tanyát együttesen jelölnek meg; amennyiben viszont az adott tanyanév „megkülönböztetővel" szerepel, például *Kis-Szabó-tanya* stb., akkor minden egyes tanyanév felvétele indokolt (Kézikönyv 59). Az „összefoglaló nevek"-re vonatkozó HAJDÚ-féle megszorítás főként abból fakadhat, hogy az alföldi települések határában több száz (esetenként több ezer) tanya is áll (vagy állt), s ez a helynévgyűjtemények kereteit jócskán szétfeszítheti. Ahogyan arra már fentebb utaltam, a tanyanevekkel kapcsolatos kétségeket a háznevekkel (s tágabb értelemben az épületnevekkel) való azonosításuk, valamint a tanyanév denotatív jelentésének a megítélése (azaz, hogy a névhasználók csupán az épületet vagy a körülötte fekvő földterületet értik-e rajta) csak tovább fokozta. HAJDÚ MIHÁLYnak a háznevekkel kapcsolatos felfogása szerint ha az adott név betölti lokalizáló és identifikáló funkcióját, úgy felvétele a helynévgyűjtés során feltétlenül megalapozott, hiszen „közösségi érvényűnek kell tekintenünk, ha már az utcabeliek, legalább 30–40 ember ismeri és használja ezeket" (Kézikönyv 60, HAJDÚ 1979: 22).[6] Ezt a névszociológiai szempontot érvényesítettem én magam is a vizsgált település tanyaneveinek az összegyűjtésekor. Egyfelől ezeket a névhasználók is helynévként használják, s tanyanéven magát az épületet és a hozzá tartozó földterületet is értik. Más részről a tanyák neveinek változása sem olyan gyors és véletlenszerű, hogy az indokolná a névtárból való elhagyásukat. Hajdúnánás déli határában állt egykor az *Ilyés-tanya*, amelyet az 1950-es években romboltak le. A tanya Ilyés Lajos tulajdona volt, ám azt nem róla, hanem a korábbi tulajdonosáról, az adatközlő édesapjáról nevezték el. A hajdani objektum helyét és a körülötte fekvő földet ma is *Ilyés-tanya* néven említik, amely a 19. század második felében kapta a nevét, azaz az elnevezést a névhasználat több mint egy évszázada tartja fenn.

5. Végezetül a n é v k ö z ö s s é g fogalmáról kell még szólnunk. A szakirodalomban névközösségen általában egy-egy kisebb település közösségét értették (vö. HOFFMANN 1993: 29), míg mások nem közigazgatási értelemben, hanem a névhasználat szempontjából egyfajta „virtuális csoport"-ként értelmezték, amelynek egyes tagjai nagyjából ugyanazzal a névkinccsel rendelkeznek (GYŐRFFY 2011: 40). Az élőnyelvi gyűjtés tapasztalataiból leszűrve én magam úgy vélem, hogy a nagyobb kiterjedésű határral rendelkező településeken inkább a határ egy-egy részével kapcsolatban lévők tekinthetők — a névismeretük egybeesése okán — egy-egy névközösség tagjainak. Ennek fényében pedig egy településnek mint helynévrendszernek a vizsgálata lényegében a névhasználók névtudás-összességé-

[6] HAJDÚ MIHÁLY ugyan a belterületi háznevekről vélekedik ilyen módon, meglátásom szerint viszont ez a nézőpont a külterületen lévő épületekre éppúgy vonatkoztatható.

nek az elemzését jelenti. Ebből pedig egyúttal az a következtetés is adódik, hogy noha a helynévrendszerre általában vonatkoztatva fogalmazhatunk meg elméleti megállapításokat, ám e rendszer valójában egyetlen névhasználó mentális lexikonában sincs meg a maga komplexitásában. Amennyiben ez a megállapítás a nagy határú települések többségére (vagy éppenséggel mindegyikére) vonatkoztatható, úgy az alapjaiban határozza meg az effajta területek helyneveinek az összegyűjtése kapcsán felmerülő módszertani ügyeket, a gyűjtés metódusát és az adatközlők kiválasztását is.

Irodalom

BABBIE, EARL (2000), *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Bp.

BOGNÁR ANDRÁS–HAJDÚ MIHÁLY (1978), Helynévgyűjtés tanyarendszerű településeken. In: *A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve.* Szerk. VÉGH JÓZSEF et al. Bp. 21–9.

DRAVICZKY IMRE (1990), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Hajdúnánás.

H. FEKETE PÉTER (1959), *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára.* MNyTK. 102. sz. Bp.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2012), A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek kapcsán. *HT.* 7: 53–60.

GYŐRFFY ERZSÉBET (2013), About the term *offical name. Namn och Bygd* 101. Megjelenés alatt.

HAJDÚ MIHÁLY (1979), A magyar névtudomány műszavai. *NÉ.* 2: 18–28.

HMFN. 2. = PELLE BÉLÁNÉ, *A Füzesabonyi járás földrajzi nevei.* MNyTK. 144. sz. Bp., 1976.

Hnt. 1926. = *Magyarország helységnévtára 1926.* Kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp.

HOCHBAUER MÁRIA (2009), *A helynévgyűjtés hagyományos és rendhagyó módszerei.* Előadásként elhangzott a X. RODOSZ Konferencián. http://www.rodosz.ro/files/Hochbauer%20Maria.pdf (2012. 09. 25.).

HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS (1996–1998), *Bihar vármegye I–II. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864.* Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD (1980), A helynévgyűjtés módszeréről a Fehérgyarmati járás földrajzi neveinek összegyűjtése kapcsán. *NÉ.* 3: 75–84.

Kézikönyv = *A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve.* Szerk. VÉGH JÓZSEF et al. Bp., 1978.

KISS ESZTER (é. n. — valószínűleg az 1930-as évekből), *Hajdunánási tájszó és szöveggyűjtés.* Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. K 26.

É. KISS SÁNDOR (1981), *Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye.* MND. 21. sz. Bp.

KOVÁTS DÁNIEL (2008), *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája.* Sátoraljaújhely.

KŐRÖSI SÁNDOR (1972), *Hajdúnánás földrajzi nevei.* Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. K 648.

MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.

MIZSER LAJOS (2000), Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. In: *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 42.* Főszerk. NÉMETH PÉTER. Nyíregyháza. 227–372.

MOLNÁR JÓZSEF (1938), Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai. In: *Hajdúnánási Református Gimnázium Értesítője.* Hajdúnánás. 7–18.

PÁSZTOR ÉVA (2011), A történeti források szocioonomasztikai felhasználhatósága a helynévrendszerek vizsgálatában. *HT.* 6: 133–50.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 82–5.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1967), Újabb eredmények és feladatok a földrajzinév-kutatásunkban. *MNyj.* 13: 29–55.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1986), Új utak a földrajzinév-gyűjtésben. *Pest megyei Honismereti Közlemények* 4: 40–55.

SZABÓ T. ATTILA (1934), A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *MNy.* 30: 160–80.

SZABÓ T. ATTILA (1938), *Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket?* Különlenyomat az Erdélyi Iskola 1937–1938. V. évfolyamának 1–8. számából. Kolozsvár.

TÖRÖK TAMÁS (2011), *Ipoly mente helynevei. Adattár. 1. Alsó-Ipoly mente.* Somorja.

ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

ZSOLNAI JÓZSEF (1967), A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Nyr.* 91: 191–8.

Slíz Mariann

Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem*

1. A tanulmány célja

A magyarországi történeti egyénnévanyag vizsgálata két fő irányt követ: egyrészt az egy-egy névvel vagy névcsoporttal kapcsolatos etimológiai jellegű kutatások, másrészt pedig az országos vagy egy-egy területre koncentráló, szinkrón vagy diakrón szempontú makrovizsgálatok jellemzőek rá. Ez utóbbiak az informatika nyújtotta lehetőségeknek köszönhetően örvendetesen felélénkültek az utóbbi időben (vö. N. FODOR–F. LÁNCZ 2011, VÖRÖS F. 2011). E vizsgálatok természetes módon támaszkodnak a történettudomány, elsősorban a történeti földrajz, a társadalom- és a gazdaságtörténet eredményeire. Ugyanakkor — nyilvánvalóan forrásaik jellegéből adódóan — kevésbé hasznosítják a genealógia nyújtotta lehetőségeket. E segédtudomány alkalmazása eddig leginkább az ómagyar kori egyénnevek vizsgálatában figyelhető meg (vö. pl. FEHÉRTÓI 1975, KOROMPAY 1978, FALLENBÜCHL 1991, SLÍZ 2000, 2009, N. FODOR 2004). A következőkben ezért a *Dorottya* név ómagyar kori történetének több szempontú áttekintésével azt kívánom bemutatni, hogy a genealógia bevonása a kutatásba hogyan egészítheti ki a makrovizsgálatok eredményeit. Emellett arra is igyekszem felhívni a figyelmet, hogy a történettudományban már jól ismert mikrotörténeti irányzat módszereinek a magyar névkutatásban eddig még nem tapasztalt hasznosításával hogyan tehetjük árnyaltabbá a makrovizsgálatok által megrajzolt képet.

2. A Dorottya-kultusz

2.1. Patrocíniumok

Szent Dorottya a 3–4. század fordulóján élt Kappadókiában, s Diocletianus idején halt vértanúhalált. Középkori tiszteletét leginkább az ágostonosok terjesztették, az 1351-ben neki szentelt boroszlói templomukból sugárzott szét a kultusz Magyarországon. A terjedésben bizonyára nagy szerepet játszottak egyrészt a rend kolostorai a Szepességben (Szepesvár, Szepesváralja) és Sárosban (Bártfa, Sáros, Harapkó), másrészt a felső-magyarországi bányavárosok Csehországgal és Sziléziával fenntartott gazdasági kapcsolatai is. A kultusz késő középkori erejét tükrözi, hogy Dorottya ekkorra a 14 segítőszent egyikévé vált, gyakran ábrázolták együtt

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával.

Antiochiai Szent Margittal, Alexandriai Szent Katalinnal és Szent Borbálával (Virgines Capitales). Legendáját a Legenda Aurea nyomán a Cornides-kódex (1514) örökítette meg. (Bővebben lásd BÁLINT 1977: I, 210–4, MKL.)

A szent patrocíniumait vizsgálva ugyanakkor arra a következtetésre jutunk, hogy ha a kultusz valóban északi irányból és 1351 után indult, akkor terjedésének nagyon gyorsnak kellett lennie: a legkorábbról, a 14. századból adatolható négy patrocínium közül ugyanis három nem északon, hanem Pécsett (oltár, 1355), Nagyváradon (oltár, 1374 e.) és Asszonyfalván (Baranya, templom, 1377) található, s csak a negyedik köthető a Szepességhez (Alcnó, templom, 1398) (vö. MEZŐ 2003: *Dorottya* a.). Mindezek alapján úgy vélem, hogy bár a 14. század elejére Baranyában már több Ágoston-rendi kolostor is működött (vö. PATTON 2007), amelyek szerepét a fentiek alapján feltételezni lehet a kultusz közvetítésében, az említett északi mellett érdemes lenne más forrást és irányt (feltehetőleg délit) is keresnünk; különösen hogy Rómában és Bolognában is őriznek a szenttől ereklyét. Ez a kutatás azonban nem tartozik e tanulmány tárgyához, ezért a továbbiakban eltekintek tőle.

A kultusz késő középkori elterjedése és felvirágzása valóban kiolvasható a patrocíniumokból: a 14. századból a fenti két oltárról és két templomról, a 15. századból hat oltárról és egy templomról, a 16. századból pedig két oltárról és egy templomról van tudomásunk (vö. MEZŐ 2003: *Dorottya* a.). Hozzávehetjük még ehhez a feltehetőleg Luxemburgi Zsigmond által Boroszlónak adományozott, 1430 körül Magyarországon készült hermát is (vö. BÁLINT 1977: I, 210–4, MKL.). Ezeknek az adatoknak a jelentősége akkor derül ki igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy a hazai patrocíniumok száma a 14. században érte el a csúcspontját, a 15–16. században viszont jelentősen megfogyatkozott (TÓTH V. 2011: 187). Az, hogy a Dorottya-patrocíniumok ezzel szemben éppen a 15. században szaporodtak meg, világosan tükrözi a kultusz akkori erősödését.

2.2. A névanyag vallomása

Köztudott, hogy a szentkultuszok jelentős hatást gyakorolnak a keresztény névadásra, ezért a patrocíniumokból kirajzolódó képpel érdemes összevetni az ómagyar kori személynevek vallomását is. A női nevekről ebből az időszakból a férfineveknél jóval kevesebb adattal rendelkezünk, ráadásul a meglévő adattárak és feldolgozások területileg sem teljesen fedik egymást. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy az Árpád-korban a név nemigen fordult elő, mivel sem az ÁSz.-ban, sem pedig BERRÁR JOLÁNnak (1952) vagy a saját korpuszomnak a 13. századra datálható részében (SLÍZ 2011a) nem bukkan fel. Az első ismert adata 1340-ből való, ezt 1400-ig még 13 követi; ezzel az 1400 előttről ismert női nevek között a 21. helyen áll (vö. BERRÁR 1952, HAJDÚ 1988: 64). Bár N. FODOR JÁNOSnak az 1426–1526 közötti időszak okleveles anyagára épülő korpusza a fentieknél jóval kevesebb, e vizsgálat számára releváns adatot tartalmaz, hiszen nem a női nevek

gyűjtése volt az elsődleges célja, továbbá csupán az ország északkeleti részére terjed ki, mégis jelzésértékű, hogy nála a név már az 5. helyen áll (N. FODOR 2010: 138–9). Egybecseng ezzel az a HAJDÚ MIHÁLYnál található adat is, mely szerint a 16. században a *Dorottya* a 7. legnépszerűbb női név volt Magyarországon (2003: 374).

A személynevek mellett a patrocíniumi településneveket is hasznos lehet vallatóra fognunk a teljesebb kép érdekében. MEZŐ ANDRÁS munkája (1996) ugyanakkor arról tanúskodik, hogy Szent Dorottya nevéből nem keletkezett településnév Magyarországon. Mivel azonban TÓTH VALÉRIA megállapítása szerint a patrocíniumi településnevek száma a 14. századig növekvő, attól kezdve viszont egyre csökkenő tendenciát mutat (2011: 187), nem okozhat meglepetést, hogy egy kultusz, mely csak a 14. század közepén kezdett kibontakozni, már nem gyakorolt különösebb hatást a patrocíniumi helynévadásra.

2.3. A kultusz és a névelterjedés kései voltának okai

A patrocíniumi és a névtudományi adatok összevetése arról tanúskodik, hogy a Dorottya-kultusz a 14. század második felétől bontakozott ki, s a 15–16. századra Szent Dorottya az egyik legnépszerűbb női szentté vált Magyarországon. Felmerül ennek kapcsán a kérdés, hogy mi okozhatta a kultusz és a névelterjedés ennyire kései voltát, különösen a Virgines Capitales másik három tagjához viszonyítva, akiknek szintén a kora kereszténység századaiban kezdődő, keleti eredetű kultusza már jóval korábban felvirágzott az országban. A válasz véleményem szerint több tényező együttes hatásában keresendő. Így például bizonyára szerepet játszott a késésben az, hogy számos más szenttel (például Árpád-házi Erzsébettel vagy Margittal) szemben Szent Dorottyának nincs magyarországi vonatkozása. Ráadásul magyarországi ereklyéje sincs, ellentétben például Antiochiai Szent Margittal, akinek fejereklyéjét II. András hozta magával keresztes hadjáratáról (KLANICZAY 2000: 212). Ezek miatt a kultusz uralkodói támogatásban sem részesült, holott az jelentősen növelhette volna a súlyát. A fentiek együttesen is hozzájárulhattak ahhoz, hogy egyik dinasztiában sem volt ilyen nevű hercegnő, akinek a tiszteletére a név esetleg megjelenhetett volna először az udvari nemesség körében, majd később szélesebb rétegekben is. Ráadásul csak egyetlen szent és egyetlen ünnep (február 6.) állt a név mögött, szemben például az *Erzsébet*-tel, a *Margit*-tal vagy az *Iloná*-val, melyek népszerűsége több kultusz együttes hatásának az eredménye volt.

3. A mikrotörténelem

Mint a bevezetőben előrevetítettem, véleményem szerint az olasz történettudományban az 1970-es években megjelenő s azóta az egész világon elterjedő mikrotörténelem szemléletmódja, eszköztára nagyban tágíthatja a személynév-történeti kutatások lehetőségeit. Mielőtt azonban ezt megkísérelném a *Dorottya* név példá-

ján igazolni, először röviden bemutatom e történettudományi irányzat céljait és módszereit.

A mikrotörténelem, mely a „Quaderni Storici" című folyóirat körül tömörülő olasz történészek egy csoportjától indult, nem valamiféle technika vagy önálló tudományág, inkább javaslat a társadalomtörténet eljárásainak újrafogalmazására. Képviselői arra törekszenek, hogy a társadalom világát ne egyfajta állandóként, hanem folyamatosan változásban lévő kölcsönviszonyok együtteseként mutassák be, így láthatóvá téve a múlt addig figyelmen kívül hagyott jelenségeit. Míg a makrotörténelem csak a felszínen zajló eseményeket, a nagy történelmi alakokat és az általános tendenciákat mutatta be, ők a hétköznapit keresik. Nem azért, mintha az jellemzőbb lenne a többinél, hanem mert eltérő nézőpontot tesz lehetővé (ez a történelem földközelből, ahogy JACQUES REVEL [2001] nevezi). Érdeklődésük az elit felől az alsóbb rétegek felé fordult, amelyek korábban csak névtelen, hangtalan tömegként voltak jelen a történeti munkákban. Hangúlyozni kell azonban, hogy a kutatás nem egyetlen, elszigetelt egyénre vagy közösségre irányul, hanem azoknak a társadalmi kapcsolatoknak a feltárására, amelyekben az egyének stratégiájukat követik. A mikrotörténészek felfogása szerint ugyanis a társadalmi csoportok és intézmények nem objektív adottságként jelennek meg az ember életében: mindenki a társadalom alkotóeleme, s még a legkisebb elem is szerepet játszik a történelmi események és folyamatok alakításában. Az efféle vizsgálatnak persze megvan az a veszélye, hogy esetleg afféle „kis színesként", a történelem iránt érdeklődő laikusok szórakoztatására készített életképként tekinthetnek rá. Ennek elkerülése csak úgy lehetséges, ha a mikro- és a makroszint között valamiképpen kapcsolatot létesítünk. Az ennek nehézségeit vagy lehetetlenségét hangsúlyozó kritikával szembeni védekezésként fogalmazódott meg az a tétel, hogy egy különleges dokumentumból többet tudhatunk meg az alsóbb rétegekről, mint számos átlagos forrásból: „egy határeset is (…) reprezentatívnak bizonyulhat" (GINZBURG 2011: 33). (A mikrotörténelemről bővebben lásd például az e rövid bemutatáshoz is felhasznált írásokat: SCHLUMBOHM 2000, REVEL 2001, GINZBURG 2011.)

A mikrotörténelem a 80-as évek végén a magyar történettudományban is megjelent, komolyabb ismertségre azonban csak az ezredforduló környékére tett szert (vö. pl. CIEGER 1999, SZEKERES 2002). Ezt példázzák a Magvető, majd az Osiris Kiadó által indított mikrotörténelmi sorozatok is, melyekben számos, ehhez az irányzathoz sorolható jelentős mű megjelent magyarul, pl. az irányzat egyik alapítójának, GIOVANNI LEVInek a munkája (2001) vagy a „Martin Guerre visszatérése" NATALIE ZEMON DAVIStől (1999), melynek történetéből francia és amerikai film is készült. Magyar mikrotörténeti vizsgálatok szintén helyet kaptak a sorozatokban. Ezek korai előfutárának tartható FÜGEDI ERIKnek az Elefánthyakról írt, a Magvető sorozatában megjelent monográfiája (1992), habár ő még nem hivatkozott az irányzatra. Az első, önmagát már a mikrotörténelem keretében definiáló

magyar monográfiának FÜR LAJOS „A berceli zenebona, 1784" című 2000-es könyvét lehet tekinteni.

A névtörténeti kutatásokban (legalábbis Magyarországon) ezzel szemben még nem jelentkeztek a fentebb bemutatott elvek és szempontok. Ennek több oka is lehet. Az egyik ezek közül, hogy maga az irányzat vagy szemléletmód még viszonylag újnak számít Magyarországon, fent említett korlátai, illetve kritikája miatt nem vált általánossá, s az egyetemi oktatásban is csak marginális szerepet kap; ezért a névtörténet és a történettudomány hagyományos kapcsolatai ellenére eddig nem került a névtörténészek figyelmének előterébe. Emellett az informatika nyújtotta újabb lehetőségek jelenleg inkább a nagyobb ívű, statisztikai, névföldrajzi jellegű vizsgálatokat ösztönzik, így az egyedi sok esetben háttérbe szorul az általános mögött. Pedig a középmagyar korra nézve már elképzelhető, az újmagyar kortól pedig biztosan lehetséges ilyen jellegű névtani vizsgálatokat végezni. Az ómagyar kori vizsgálódásnak ezzel szemben gátat szabnak az olaszországitól jelentősen eltérő lehetőségek: nem áll a rendelkezésünkre olyan mennyiségű és típusú forrás, amely lehetővé tenné az efféle kutatást, különösen nem az alsóbb rétegekről. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a mikrotörténelmi irányzattól függetlenül azért született néhány olyan tanulmány a magyar névtudományban, amely az egyesből igyekszik az általánosra következtetni. Ilyen például N. FODOR JÁNOSnak a Gutkeled nemzetség szólátmonostori ágán előforduló családneveket vizsgáló munkája (2004) vagy KISS ANTALnak a saját családja keresztnévadási szokásait, motivációit bemutató írása (2008).

A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogyan lehet mégis, ha nem is teljes egészében, de legalább részleteiben érvényesíteni a mikrotörténészek elveit és módszereit az ómagyar kori személynevek vizsgálatában. A forrásokkal kapcsolatos, fent említett probléma a magyarázata annak, hogy ehhez miért éppen a *Dorottya* nevet választottam. Efféle mikrovizsgálatok személynévtani szempontból leginkább két területen folytathatók: egyrészt egyes személyek neve, másrészt a családon belüli névadás és névhasználat kapcsán. Ilyen lehet például annak feltérképezése, hogy egy adott személyt élete során hányféle névvel illettek, melyiket milyen beszédhelyzetben, szövegkörnyezetben használták, hogyan befolyásolta a névhasználatot a megnevező és a megnevezett viszonya, életkora, társadalmi helyzete stb. Erre az ómagyar korból fennmaradt forrásaink jellegükből és mennyiségükből adódóan igen kevés lehetőséget nyújtanak (ilyen lehet például az alapnév és a névváltozat viszonyának vagy az ugyanazon személyt jelölő különböző névszerkezeteknek a kérdése, illetve a megkülönböztető névelemek feltételezett élőszóbeli használata). Marad tehát a másik terület, melynek kutatására a genealógiának, a birtok- és családtörténetnek köszönhetően már valamivel több eszköz van a kezünkben. Ez azonban csak a legfelső rétegre, illetve néhány jelentősebb polgárcsaládra igaz; ennek a korszaknak az alsóbb rétegeiről nem rendelkezünk leszármazási táblákkal és családtörténettel. Ez első pillantásra eleve lehetetlenné

tenné a mikrotörténelem egyik legfőbb szempontjának az érvényesítését. Ha azonban az „alsóbb rétegek”-et nem szó szerint értelmezzük, hanem kiterjesztjük azokra a rétegekre, amelyek egyes kiemelkedő képviselőiktől eltekintve szintén „némák maradtak” a korábbi történettudományi munkákban, akkor logikusan adódik a lehetőség, hogy a nőket állítsuk a vizsgálat középpontjába, még ha azok a legfelsőbb osztály tagjai voltak is. Mint korábban említettem, a női nevekről jóval kevesebb adat áll rendelkezésünkre a tárgyalt időszakból. Ennek elsősorban az az oka, hogy a nők a korban társadalmilag és jogilag alárendelt szerepet töltöttek be, így kevésbé vettek részt az oklevelek által megörökített jogi ügyletekben, s akkor sem mindig jegyezték le a nevüket. Ez természetesen megnehezíti a kutatást, ahogyan az is, hogy ugyanezen okokból a genealógusok sem mindig tüntették fel a nők nevét a családfákon. Ezért a következőkben közölt számadatokat mindig úgy kell értenünk, hogy legalább ennyi esetről, névről stb. van szó.

A *Dorottya* választását az elméleti megfontolások mellett gyakorlatiak is indokolják: egy gyakori névvel igen nehéz, sőt lehetetlen efféle vizsgálatot végezni, hiszen választását az általános szokás vagy egyszerűen a tetszés ugyanúgy indokolhatja, mint valamilyen különleges egyéni vagy családi szempont. A *Dorottya* ezzel szemben a vizsgált időszak (14–16. század) kezdetén még kifejezetten ritkának számít, ezért megfelelő alapot szolgáltat a kutatáshoz.

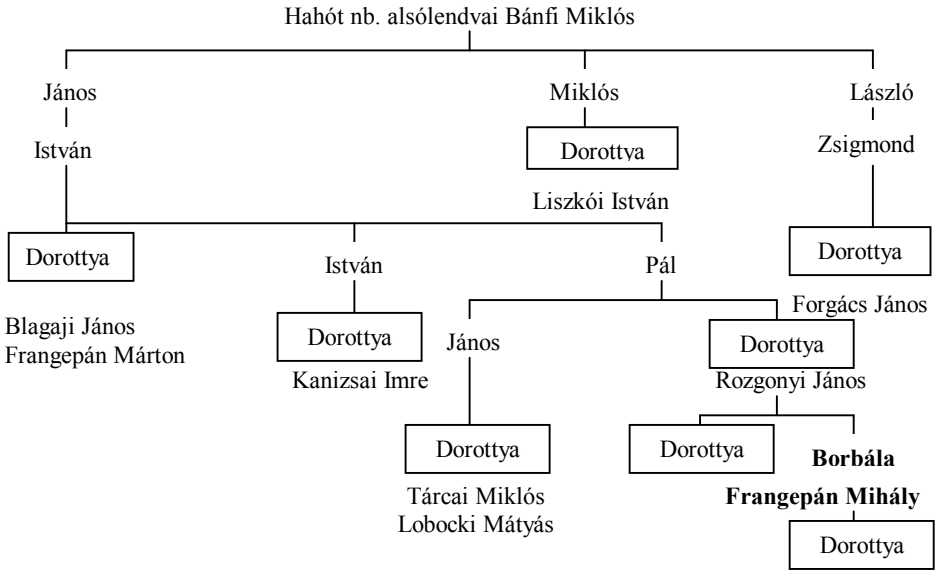
4. A genealógia a mikroszintű névtani vizsgálat szolgálatában

4.1. Genealógiai és birtoktörténeti tanulságok

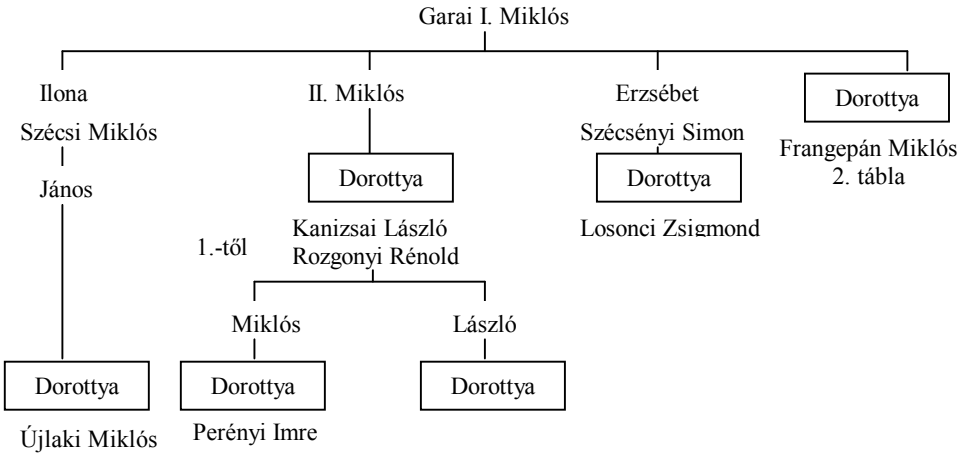
A vizsgálat kiindulópontja két, a 14. század második felében jelentős hatalommal rendelkező család: a Garai és a Hahót nembeli alsólendvai Bánfi, melyekben azonos időben, a 14. század második felében jelent meg először a *Dorottya* név. Az alábbiakban e két család leszármazási tábláit láthatjuk (a férfi- és női ágakat egyaránt). Az ENGEL-féle genealógia (2003a) alapján készített családfákon csak a vizsgálat szempontjából lényeges személyeket tüntettem fel. Egy esetben tettem csak kivételt: THALLÓCZY LAJOS (1907) közleménye szerint II. Tvrtkónak a pápához írt leveléből kitűnik, hogy a bosnyák király 1428-ban egy bizonyos néhai Garai János *Dorottya* nevű lányát készült feleségül venni. WERTNER (1897) viszont nem tett említést I. Miklós fiának, János temesi ispánnak ilyen nevű lányáról. FAJFRIĆ (2000) szerint 1428 augusztusában meg is köttetett a házasság, ENGEL azonban nem tünteti fel ezt a lányt János gyermekei között, ezért az én ábrámon sem szerepel a neve.

A *Dorottyá*-kat az átláthatóság kedvéért az ábrákon szögletes keretbe foglaltam. A két családfa egy ponton összefonódik: ezt hivatott jelezni az 1. és a 3. ábrán is szereplő Frangepán–Rozgonyi házaspár félkövérrel való kiemelése. A családokat megjelölő neveket (ebben is ENGELt követve) nem a későbbiekben sztenderdizálódott helyesírással tüntetem fel, hanem a kiejtésüknek megfelelően;

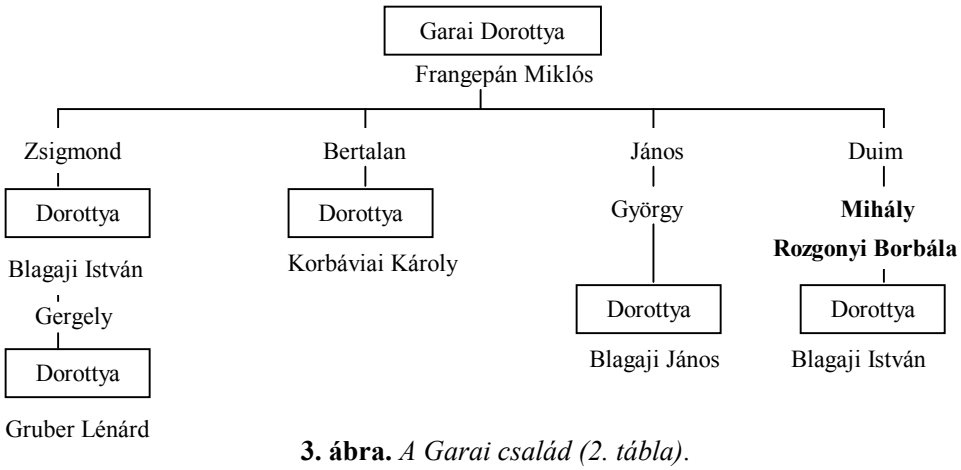
ezzel is jelzem, hogy az első generáció kapcsán még nagy valószínűséggel s talán még a második esetében sem beszélhetünk családnévről.

1. ábra. *A Hahót nembeli alsólendvai Bánfi család.*

2. ábra. *A Garai család (1. tábla).*

3. ábra. *A Garai család (2. tábla).*

ENGEL genealógiájában (2003a) összesen valamivel több mint 60 *Dorottya* szerepel (a bizonytalanság abból adódik, hogy nem minden feleség mellett van feltüntetve az apa, így nehéz kiszűrni az ismétlődéseket). Ebből 21, vagyis csaknem a nevek harmada az itt látható két családfában (illetve a 2. ábrán szereplő Rozgonyi Rénold testvérének családjában) található. Az összes közül a négy legkorábbi Dorottya a 14. század második felében élt; közülük kettő szerepel a két családfán (1. ábra: Liszkói István felesége, 2–3. ábra: Frangepán Miklós felesége). Ők talán Szent Dorottyáról kapták a nevüket, hiszen mint láthattuk, a kultusz éppen ebben az időben indult virágzásnak. Talán az sem mellékes, hogy a Garaiak, bár főbb birtokaik Valkóban helyezkedtek el, számos területet bírtak Baranyában is, ahol — mint a 2.1. pontban láttuk — a 14. század második felében két Dorottya-patrocíniumról is tudunk. A családfákon látható többi *Dorottya* azonban már nem feltétlenül vezethető vissza a kultuszra, hiszen ugyanúgy, sőt nagyobb valószínűséggel szóba jöhet a névöröklés is a névadás indokaként. A két családon belüli előfordulásnak az összeshez viszonyított aránya már önmagában is jelzi, hogy számukra a névnek sajátos jelentősége lehetett. Ez pedig arra utal, hogy egy-egy név gyakoriságának a megnövekedésében a családi okok komoly szerepet játszhatnak, különösen, ha e családok névadása a környezetükre (így a bárócsaládok esetében a velük kapcsolatban álló alsóbb rétegekre) is hatással van. A mikroszintű vizsgálat ennek feltárásával olyan tényezőre hívja fel a figyelmet, amely a makroszintű vizsgálódás során homályban marad. Sajnos az első két Dorottyáról szinte semmit nem tudunk, így azt sem lehetséges ma már kideríteni, miért vált olyan fontossá a nevük a családban. Holott a Garaiaknál azt tapasztaljuk, hogy az első Dorottya minden testvérének (János már említett, a családfán nem szereplő leányának létezését is elfogadva) volt ilyen nevű lánya vagy unokája. Azt sem zárhatjuk ki, hogy az elsőnek feltételezett Garai Dorottya valójában anyjáról kapta nevét. Ez könnyen megmagyarázná a név továbbterjedését az összes ágon; adattal azonban nem tudjuk alátámasztani ezt az eshetőséget.

Egy társadalmi réteg helyzetének a rokoni kapcsolatokon keresztül való vizsgálata nem újdonság a történettudományban (vö. pl. KUBINYI A. 1971, FÜGEDI 1992). A magyar névtudomány ezzel szemben még nemigen vette figyelembe ezt a szempontot, holott a történészek már a 19. század végén felhívták a figyelmet arra, hogy vannak nevek, amelyek jellemzően egyik vagy másik családhoz, nemzetséghez köthetők (vö. KUBINYI F. 1885). A következőkben ezért a családi kapcsolatok áttekintésével kísérlem meg felderíteni a *Dorottya* név népszerűségének erőteljes megnövekedését kiváltó egyik (természetesen nem egyetlen) okot.

A családfákról világosan kirajzolódik, hogy a Garaiak és a Bánfiak mely családokkal létesítettek rokoni kapcsolatot. Mivel a vizsgálódás középpontjában egy női név áll, természetesen a nőágakat is számításba kell vennünk. Összességében tehát már nem csupán két családról, hanem az ezekhez nőágon kapcsolódó más családokról is beszélnünk kell. Közöttük olyan nagy hatalmú családokkal találkozunk, mint a Frangepánok, a Kanizsaiak, a Perényiek, a Rozgonyiak, a Szécsiek, a Szécsényiek vagy az Újlakiak. Az itt nem ábrázolt (a *Dorottyá*-t nem „továbbító") kapcsolatok közül feltétlenül meg kell említenünk még a Garaiak rokonságából a Bebekeket (Garai I. Miklós unokája, Katalin révén), valamint a Hédervváriakat és a Kórógyiakat (Garai II. Miklós nádor lánya, illetve unokája révén). Az összes közül a legfontosabb kapocsnak kétségkívül a Cilleiekkel, és rajtuk keresztül magával a királlyal való rokonság tekinthető: Garai II. Miklós 2. felesége, Cillei Anna Borbála királyné testvére volt. De nem feledkezhetünk meg a hercegnőkről sem. A legelőkelőbb családokban ugyanis, ahogyan FÜGEDI ERIK is megjegyezte (1974: 199), divat volt ekkoriban külföldi menyasszonyt választani. Erre a legjobb példát éppen a Garaiak nyújtják: Garai I. Miklós János nevű fia Hedvig mazóviai hercegnőt, II. Miklós fia, László nádor pedig Alexandra tescheni hercegnőt vette feleségül. A Bánfiak házasságpolitikája kevésbé tűnik sikeresnek, habár ők is több jelentős családdal kerültek rokonságba (az említettek mellett pl. a Forgácsokkal, a Stiborokkal és a Bátoriakkal).

Ezeket végigtekintve igazolva látjuk azt a köztudomású tényt, hogy a nemesség (példánkban a korabeli bárói réteg) hatalmának kiépítésében az egyik fő eszköz a házasság volt. A 14. század második felétől kezdve ennek a stratégiának még inkább megnőtt a szerepe, hiszen ez az az időszak, amikor az Anjouk által a kormányzásba bevont arisztokráciának megnövekedett az öntudata. Már Nagy Lajos életében megkezdődött a pártok kialakulása, halála után pedig özvegyének kormányzása felgyorsította ezt a folyamatot. Erzsébet királyné jobbkeze és fő szövetségese, Garai I. Miklós nádor minden örökölt rokoni kapcsolatát kihasználta annak érdekében, hogy megerősítse pozícióját a királyi tanácsban (lásd pl. Treutel János szörényi bán, Alsáni Bálint pécsi püspök, alkancellár, Kórógyi ajtónállómester), másrészt pedig igyekezett a délvidéki arisztokráciával is kapcsolatot teremteni a Horvátiakkal szemben. Ennek egyrészt a Horvátiak Erzsébettel való szembefordulása, Kis Károlyhoz pártolása volt az oka, másrészt viszont nem

szabad elfelejtenünk, hogy Horváti Pál zágrábi püspökként, János pedig macsói bánként éppen azokat a területeket veszélyeztette, ahol a Garaiak legjelentősebb birtokai feküdtek. (Bővebben lásd pl. FÜGEDI 1986: 270–83). Ez utóbbi törekvéssel magyarázható a Frangepánokkal mint földrajzilag természetesen adódó szövetségesekkel való kapcsolat, valamint II. Miklósnak Lázár szerb fejedelem lányával való összeházasítása is.

A Szécsiek ezzel szemben elsősorban Gömörben és Nógrádban voltak jelentős birtokosok (vö. KARÁCSONYI 1900/2004: 196–8). A hozzájuk való beházasodást nem is birtokaik elhelyezkedése indokolta, hanem az aktuális politikai-hatalmi helyzet. A Garai-párt korábbi ellenfelének, Szécsi Miklós országbírónak, majd nádornak az azonos nevű fia WERTNER MÓR szerint 1398-ban vette feleségül Garai I. Miklós lányát, Ilonát (WERTNER 1897: 916), bizonyára a Lackfiak 1397-es meggyilkolása és híveik lázadásának leverése után kialakult új helyzethez alkalmazkodva, a Garai-párthoz való csatlakozás kifejeződéseként. A Szécsényieknek szintén nem volt különösebb érdekeltségük a délvidéken (területeik Nógrád, Gömör és Hont megyére, illetve Erdélyre koncentrálódtak; vö. ehhez KARÁCSONYI 1900/2004: 730–3), ellenben négy várukkal a leggazdagabb és legbefolyásosabb családok közé tartoztak (vö. ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 1998: 126), ezért megnyerésük gazdaságilag és politikailag is nagy fontossággal bírt. Az eseménytörténet további, még két évszázadra kiterjedő, a fenti két család leszármazottait érintő elemzése nélkül is világos tehát, milyen szempontok játszottak szerepet a bárócsaládok házassági politikájában: 1. a birtokok elhelyezkedése (itt: délvidéki szövetségek egyrészt gazdasági, másrészt politikai okokból), 2. a birtokok elhelyezkedésétől független politikai szövetségek létesítése. A 15–16. századi utódok is ezek szerint szőtték tovább a rokoni szálakat: az első kapcsán elég, ha csak a Frangepánok többszörös összefonódására utalunk a szintén főként Horvátországban nagybirtokos Blagaji és Korbáviai családdal, de ugyanezek a családok a szintén hagyományosan dél felé orientálódó Bánfiak családfáján is megjelentek. (A Bánfiak déli érdekeltségéhez lásd pl. méltóságaikat: 1381–1385 között István és János szlavón bán, 1386–1387 között János macsói bán; ENGEL 2003b.) Ugyanígy érthetőek a zalai birtokközponttal rendelkező Bánfiakat a szintén Zalához kötődő Kanizsaiakhoz fűző szálak is. Mint FÜGEDI ERIK megállapította (1974: 200–1), az ún. ikerházasság (egy testvérpárnak egy másik testvérpárral való összeházasítása) és a visszatérő házasság (két család között nemzedékeken keresztül újra és újra létrehozott házassági kapcsolat) a családok közötti érdekazonosságnak köszönhető. Az említett esetekben ez az érdek egyértelműen a déli orientáció volt. A második szempontra, vagyis a birtokok elhelyezkedésétől független, erősebben politikai természetű szövetségkötésre mindkét család esetében a legjobb példa az inkább északi (abaúji) érdekeltségű Rozgonyiakkal való kapcsolat.

Mindezek alapján egyetérthetünk FÜGEDI ERIK megállapításával, hogy az arisztokrácia házasságpolitikája a királyok dinasztikus politikáját utánozta, s a

házasság célja nemcsak a család fenntartása, hanem politikájának továbbvitele is volt (FÜGEDI 1974: 198). Ebben a Garaiak különösen sikeresnek bizonyultak: 1435-ben, két évvel II. Miklós nádor halála után az üresedésben lévő szörényi bánság kivételével minden bánság élén Garai-rokon állt (dalmát–horvát: Frangepán János és István, II. Miklós unokaöccsei; macsói: Garai László, II. Miklós fia és Garai Dezső, II. Miklós másodunokatestvérének a fia; szlavón: Tallóci Máté, aki II. Miklós fiának, Miklósnak az özvegyét vette feleségül). A többi kormányzati tisztségben is szinte mindenhol a Garaiak távolabbi, házassággal szerzett rokonai ültek. Az ilyen fokú családi-politikai szövetség még az arisztokrata családok sokszoros rokoni kapcsolatai között is egészen különleges volt: szükség volt hozzá a korabeli politikai körülményekre (Sárkány-rend, bárói liga), de még inkább a Garaiak, különösképpen pedig I. és II. Miklós nádor tervszerű házassági politikájára. (Bővebben lásd FÜGEDI 1974: 172–3.)

4.2. Névtani tanulságok

A fenti elemzést a névtannal úgy tudjuk összekapcsolni, ha számos családfa áttekintésével megvizsgáljuk, általánosságban hogyan öröklődtek a női és férfinevek a családokon belül. A női nevekről a fenti példák nyomán is megállapítható, hogy mind fiágon (pl. a Bánfiaknál végig, a Garaiaknál II. Miklós révén), mind leányágon (pl. Garai Ilona, Erzsébet és Dorottya, I. Miklós lányai révén) öröklődtek. A férfinevek terjedését szintén csak a közepesen megterhelt vagy ritkábbnak számító nevekkel lehetséges feltérképezni. Ezek közül is azokat érdemes elsősorban szemügyre venni, amelyek egy bizonyos családra vagy nemzetségre kifejezetten jellemzőek, hiszen így deríthető fel, hogy az adott név leányágon átkerült-e más családokba. Több ilyen nevet *(Atyusz, Buzád, Fülöp ~ Fülpös, Hahót, Héder, Ják, Keled, Osvát, Pázmány, Rénold)* az ENGEL-féle genealógia (2003a) teljes korpuszában ellenőrizve mindössze két példát találtam arra, hogy a feleség vitte magával a férfinevet a saját családjából a férjéébe: Kórógyi Keled lányának és Báncsa nb. Bencencnek az egyik fiát *Keled*-nek hívták, Atyusz nb. Évának és Buzád-Hahót nb. Buzádnak az egyik fiát pedig *Atyusz*-nak (mindkettő 13. századi adat), holott ezek a nevek a férj nemzetségében korábban nem voltak jelen. Ezek alapján kimondható, hogy a férfinevek jellemzőbben fiágon öröklődtek. Ennek az oka véleményem szerint a korabeli női és férfiszerep, illetve annak következményeképpen a női és férfinevek funkciója közötti eltérésben kereshető. A férfinév szerepe a családhoz, nemzetséghez, tehát gyakorlatilag a dinasztiához való tartozás kifejezése volt, hiszen a férfiak örökölték és örökítették tovább a hatalmat elsősorban biztosító birtokokat. Ezzel szemben a nők a dinasztikus szövetségek létrehozásának legfőbb eszközei voltak. Házasságukkal átkerültek egy másik családba (olyannyira, hogy a gyermekként eljegyzett lányok a vőlegény családjában nevelkedtek az esküvőig; vö. FÜGEDI 1974: 198), így fiaik a férj családjának férfineveit vitték tovább; lányaiknak viszont átadhatták a szülői házban megszokott női ne-

veket. Ezt indokolhatta egyszerűen az anyának, nagyanyának, testvérnek stb. szóló szeretet-, illetve tiszteletnyilvánítás is, ugyanakkor e nevek a családi kapcsolatokat is jelezték, különösen, ha jellemzőek voltak az adott családra. Ily módon a női nevek, mint a fenti példán is láthattuk, a férfineveknél gyorsabban és könnyebben szétterjedtek az egymással rokonságban álló családokban. Ennek egyrészt az lett a következménye, hogy a női nevek általában változatosabbak voltak egy adott családon belül a férfineveknél, másrészt pedig világos jelzőivé és hordozóivá is váltak az egyes családok közötti bonyolult rokoni szálaknak és vérségi alapon kötődő szövetségeknek. Megállapíthatjuk tehát, hogy az arisztokrácia nemcsak házasságpolitikájában, hanem az ehhez szorosan kötődő névadási stratégiában is követte az uralkodóházakat (a dinasztikus névadásról bővebben lásd pl. SLÍZ 2000, 2011b: 141–9, 167–73, USPENSKIJ 2011).

A fenti, több tudományágat segítségül hívó elemzés végső tanulsága az, hogy a mikroszemléletnek nemcsak a történettudományban, hanem a névtanban is lehet létjogosultsága. A makroszemlélet, az annak jegyében végzett statisztikai, napjainkban jellemzően névföldrajzi jellegű vizsgálatok számos korabeli jelenséget, általános tendenciát képesek megvilágítani (például egy név elterjedésének területi megoszlását, időbeli ütemét), ugyanakkor ezek okait nem tudják feltárni. A mikroszintű vizsgálat, melyhez a névtörténetben elsősorban a genealógia nyújthat segítséget, ezzel szemben ki tudja mutatni az egyéni és családi névadási indokoknak legalább egy részét (például a névterjedés gyorsaságát eredményező tényezőket, a név egyes területeken való gyakoriságának okait), de csak az egyes eseteket látja. Ezért a legmegbízhatóbb eredményre akkor számíthatunk, ha e két szemléletmódot összekapcsoljuk, s az általános mögött megkeressük az egyedit; hiszen mint a mikrotörténészek vallják, egy jól megválasztott, alaposan elemzett egyedi eset néha többet árulhat el, mint az adatok puszta tömege.

Irodalom

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.

BÁLINT SÁNDOR (1977), *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II.* Bp.

BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig.* MNyTK. 80. sz. Bp.

CIEGER ANDRÁS (1999), A magyar mikrotörténelem hajnala. *Aetas* 14/4: 138–41.

DAVIS, NATALIE ZEMON (1999), *Martin Guerre visszatérése.* Bp.

ENGEL PÁL (2003a), Középkori magyar genealógia. In: *Arcanum DVD könyvtár 4. Családtörténet, heraldika, honismeret.* Bp.

ENGEL PÁL (2003b), Magyarország világi archontológiája 1301–1457. In: *Arcanum DVD könyvtár 4. Családtörténet, heraldika, honismeret.* Bp.

ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS (1998), *Magyarország története 1301–1526.* Bp.

FAJFRIĆ, ŽELJKO (2000), *Kotromanići.* Šid. http://www.rastko.rs/istorija/zfajfric-kotromanici.html#_Toc486040905 (2013. 05.0 06.)
FALLENBÜCHL ZOLTÁN (1991), Névkutatás és családtörténet. *NÉ.* 13: 48–53.
FEHÉRTÓI KATALIN (1975), Genealógia és névkutatás. *MNy.* 71: 456–8.
N. FODOR JÁNOS (2004), Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához — A Gutkeled nemzetség szólátmonostori ágának családnevei. *NÉ.* 26: 31–45.
N. FODOR JÁNOS (2010), *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526).* Magyar Névtani Értekezések 2. Bp.
N. FODOR JÁNOS–F. LÁNCZ ÉVA (2011), A Történeti magyar családnévatlasz előmunkálatairól. *NÉ.* 33: 175–90.
FÜGEDI ERIK (1974), *Uram, királyom… A XV. századi Magyarország hatalmasai.* Bp.
FÜGEDI ERIK (1986), *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése.* Bp.
FÜGEDI ERIK (1992), *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja.* Bp.
FÜR LAJOS (2000), *A berceli zenebona, 1784.* Bp.
GINZBURG, CARLO (2011), Előszó. In: GINZBURG, CARLO, *A sajt és a kukacok.* Bp. 19–41.
HAJDÚ MIHÁLY (1988), Adalék nőneveink korai divatjához. In: *Studia in honorem P. Fábián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis.* Bp. 61–5.
HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Bp.
KARÁCSONYI JÁNOS (1900/2004), *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Bp. 1900. Második, reprint kiadás. Bp., 2004.
KISS ANTAL (2008), Keresztnévadás egy családban. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 380–6.
KLANICZAY GÁBOR (2000), *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp.
KOROMPAY KLÁRA (1978), *Középkori neveink és a Roland-ének.* NytudÉrt. 96. sz. Bp.
KUBINYI ANDRÁS (1971), A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében. *Levéltári Közlemények* 42: 203–64.
KUBINYI FERENC (1885), Palásthi Borsok. *Turul* 3: 88–9.
LEVI, GIOVANNI (2001), *Egy falusi ördögűző és a hatalom.* Bp.
MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* METEM-könyvek 15. Bp.
MEZŐ ANDRÁS (2003), *Patrocíniumok a középkori Magyarországon.* METEM-könyvek 40. Bp.
MKL. = DIÓS ISTVÁN főszerk., *Magyar katolikus lexikon I–XV.* Bp., 1993–2010.
PATTON GÁBOR (2007), Karinges ágostonrendi kanonokok a középkori Baranyában. *Egyháztörténeti Szemle* 8/1: 72–8.

REVEL, JACQUES (2001), Történelem földközelből. In: LEVI, GIOVANNI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Bp. 5–35.
SCHLUMBOHM, JÜRGEN (2000), Mikrotörténelem — makrotörténelem. *Aetas* 15/4: 139–46.
SLÍZ MARIANN (2000), *Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig*. MND. 168. sz. Bp.
SLÍZ MARIANN (2009), A háromkirályok kultuszának hatása a középkori és kora újkori névadásra. *NÉ*. 31: 91–103.
SLÍZ MARIANN (2011a), *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Bp.
SLÍZ MARIANN (2011b), *Személynévadás az Anjou-korban*. Bp.
SZEKERES ANDRÁS (2002), Milyen (lesz) a magyar mikrotörténelem? (Gondolatok Für Lajos A berceli zenebona című műve kapcsán). *Korall* 9: 233–7.
THALLÓCZY LAJOS (1907), II. Tvrtko bosnyák király házassági terve. 1428. *Turul* 4: 23–4.
TÓTH VALÉRIA (2011), Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: *Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8*. Szerk. TÓTH VALÉRIA. Debrecen–Helsinki. 175–206.
USPENSKIJ, FJODOR (2011), The Advent of Christianity and Dynastic Name-giving in Scandinavia and Rus'. In: *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*. Szerk. ILDAR GARIPDZANOV–OLEKSIY TOLOCHKO. Kiev. 108–19.
VÖRÖS FERENC (2011), Hol tartanak a mai magyar családnévatlasz munkálatai? *NÉ*. 33: 191–202.
WERTNER MÓR (1897), A Garaiak. *Századok* 31: 902–38.

Mozga Evelin

Szempontok az *-s/-cs* képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához*

1. 1962-ben, éppen 50 évvel ezelőtt jelent meg B. LŐRINCZY ÉVA tanulmánya az *-s/-cs* képzővel alakult ómagyar kori névanyagról. A szerző eredeti célja szerint képzőrendszerünk egyik meglehetősen fontos elemének a jelentésbeli alakulását, egyik jelentésének a másikból való kibontakozását kívánta megvizsgálni nyelvünk legrégibb korszakától napjainkig. Később ez a célkitűzése módosításra szorult, anyaggyűjtés közben, az adatok rendezésekor ugyanis kiderült, hogy a képzőcsalád jelentésbeli fejlődését semmiképpen sem vizsgálhatja az alaki változások figyelembevétele nélkül. Ezért arra törekedett, hogy a képzőcsalád fejlődésének alaki és jelentésbeli problémáit a legszorosabb egységben tárja fel (B. LŐRINCZY 1962: 5).

2.1. Amikor B. LŐRINCZY ÉVA kandidátusi dolgozata 1957-ben elkészült, majd némi kiegészítéssel 1962-ben nyomtatásban is megjelent, még nem állt rendelkezésre egyetlen olyan névtár sem, amely a régi személyneveket valamilyen formában is összegyűjtötte volna, pedig BENKŐ LORÁND már 1949-ben sürgette ennek szükségességét: „Minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a régi magyar személynévkincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon" (1949: 247).

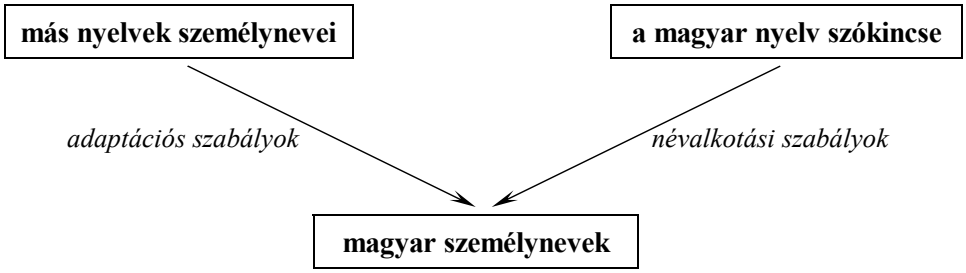
Egy ilyen névtárra még jó néhány évtizedet kellett várni, amikor is FEHÉRTÓI KATALIN vállalkozott arra, hogy öt, a legtöbb személynevet tartalmazó Árpád-kori forrás anyagát névtárrá szerkessze, amely 1983-ban „Árpád-kori kis személynévtár" címmel jelent meg (ÁKSz.). Ezt követően ugyancsak ő vállalkozott egy bővebb „Árpád-kori személynévtár" elkészítésére (ÁSz.), amely a jelzett korszak személyneveiről megközelítően teljes körű képet felmutató gyűjtés kívánt lenni. FEHÉRTÓI e munkája súlyos hiányt pótolt a személynévkutatás történetében, és nagy segítséget jelent a magyar személynévképzőket érintő vizsgálatok számára is. Az Árpád-kori személynévtár amellett, hogy jelentős mennyiségű személynévi anyagot gyűjt egybe, digitális formában is elérhető, amely a korábbiakhoz képest új lehetőségeket teremt a képzőket érintő kutatások területén is.

* A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

2.2. A személynevek között viszonylag sok a derivátum, a képzés útján alakult név (HAJDÚ 2003: 136–7). Régi magyar személyneveink jelentős része is képzéssel alakult. Ezt a kutatók azzal magyarázzák, hogy a személynevek alkotásában jobban érvényesülhetett a beszélők fantáziája, nyelvi leleménye, kreativitása, így nem véletlen, hogy személyneveinken számos elemi képzőnkön kívül mindig újabb és újabb képzőbokrok jelentek meg a legkorábbi időktől kezdve (SZEGFŰ 1991: 250). E képzők teljes körű névrendszertani vizsgálatára azonban eddig még nem került sor. Születtek ugyan olyan munkák, tanulmányok, amelyek egy-egy képző vagy képzőcsoport vizsgálatával részletesebben foglalkoztak, de az egyes képzők egymással való kapcsolatai, a rendszerben elfoglalt helyük tisztázatlan maradt. A korszerű adatkezelési technológiák számos új lehetőséget kínálnak a szélesebb körű vizsgálatok folytatására, azonban a személynevek rendszerének, azon belül is a képzős személynevek vizsgálatának szemléletbeli megújítására is nagy szükség lenne.

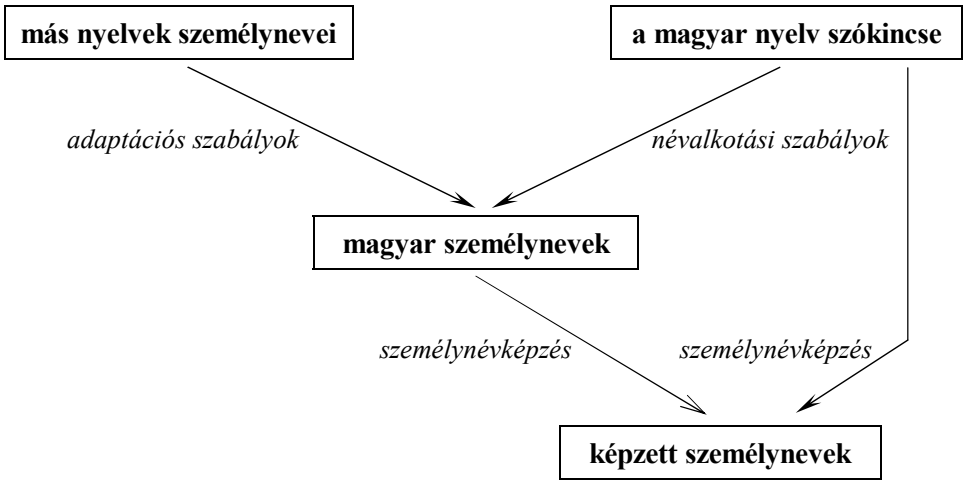
2.3. HOFFMANN ISTVÁN „A személynévrendszerek leírásához" című tanulmányában egy olyan lehetséges névrendszertani keretet vázolt fel, amely egységes elméleti alapra támaszkodva lehetőséget kínál egy átfogó elemzés szempontjainak a tüzetes kidolgozásához (2008). Munkámban a HOFFMANN-féle személynév-tipológiára támaszkodva kísérlem meg elhelyezni a képzős személyneveket a magyar névrendszeren belül, elsősorban a korai ómagyar kori *-s/-cs* képzős nevekre fókuszálva. Ennek a névalkotási típusnak a rendszertani helyét megítélni azonban nem egyszerű feladat, mivel meglehetősen hosszú idő távlatából kell a neveket vizsgálni, méghozzá a korabeli használati környezetükből őket kiszakító források alapján, ugyanis neveink többsége különböző összeírásokban, oklevelekben maradt ránk. A számos előny mellett pedig komoly nehézségeket is magában rejt az a körülmény, hogy az újfajta elemzési keret a nevek kategóriáit a létrejöttüket és működésüket alapvetően meghatározó funkcionális szempontból, nem pedig a hagyományosan alkalmazott etimológiai-szemantikai jegyek alapján határozza meg. Az elsődleges alapnevek esetében pragmatikai tekintetben megkülönböztet választott vagy listanevet, átadott vagy automatikus nevet, valamint alkotott vagy kreált nevet. Ezek megfelelője kognitív szempontból a referáló név, a kapcsolati vagy nexusnév, valamint a sajátosságjelölő vagy leíró név. Másodlagos névfajtának tekinti a módosított vagy kognitív szempontból affektív nevet, ugyanis ez az érzelmi viszonyt kifejező név bármelyik más névfajtából létrehozható (HOFFMANN 2008: 9–12).

3. A régi magyar személynevek alapvetően két forrásból jöhettek létre: egyrészt átvehettük más nyelvek személyneveit eredeti vagy valamilyen mértékben, különféle adaptációs eljárások szerint megváltoztatott alakban, másrészt a magyar nyelv közszavai is képezhették személynévállományunk alapját, ezek többféle névalkotási szabály révén alakulhattak személynévvé (ehhez lásd HOFFMANN 2008: 16).

1. ábra. *A régi magyar személynevek forrásai.*

A személynévképzés mint névalkotási eljárás támaszkodhat egyfelől a nyelvben meglévő nevek állományára, attól függetlenül, hogy azok milyen forrásból származnak, másfelől pedig a nyelv teljes szókincsére is. Az adott, jelen esetben a magyar nyelv szókincsét felhasználva a képzett személynevek kialakulásának kétféle útját lehet nyomon követni. Egyrészt a nyelv valamely közszavából formáns nélkül is alakulhatott személynév, amelyből a névhez kapcsolódó személynévképzővel alkottak újabb, képzett személynevet. Másrészt a közszói alaphoz valamilyen formáns közvetlen hozzákapcsolásával is létrejöhetett a képzett személynév.[1]

2. ábra. *A képzett személynevek kialakulásának lehetséges útjai.*

Azok a képzett nevek, amelyek egy már meglévő személynévből jöttek létre, a HOFFMANN-modell szerint a módosított nevek közé tartoznak. A módosított nevek

[1] Különbséget kell tennünk a képzős és képzett nevek között. Képzős személyneveknek nevezem azokat a névformákat, amelyek képzőt tartalmaznak, de a képző nem a személynévvé alakulás folyamata közben kapcsolódott a névhez, hanem már a közszói formán is eleve megvolt. A képzett nevek esetében a képző a névalkotásban is szerepet játszik, a képzés folyamata hozza létre a személynevet. Természetesen a két csoport elkülönítése a gyakorlatban nem egyszerű, sőt gyakran lehetetlen, mivel a személynévalakok egybeeshetnek a közszavak képzős formáival.

alapja éppúgy lehet referáló név, nexusnév, mint ahogy sajátosságjelölő név is. Mivel azonban az Árpád-kori magyar személynévrendszer alapvetően kétbázisú névrendszernek tekinthető — a nexusnevek nincsenek képviselve az egyénnevek állományában[2] —, a további vizsgálataink csak a másik két névfajtára vonatkoztathatók. A módosított nevek az alapnévhez viszonyítva minden esetben többlet hangulati értékkel bírnak, mivel többnyire valamiféle érzelmi viszonyt hivatottak kifejezni, de a módosítás indítéka számos esetben lehet a megkülönböztetés szándéka is. Ezeket a neveket kognitív szempontból affektív neveknek nevezzük (HOFFMANN 2008: 10−6).

3.1. A képzett személynevek kialakulásának egyik útja tehát az a folyamat, amelynek során más nyelvekből a magyarba átkerült nevek — immár mint a magyar személynévrendszer elemei — szolgálnak a névképzés alapjául. Az Árpád-kori személynévállományban különösen az egyházi latin nevek túlsúlya figyelhető meg, de más idegen nyelvből (török, szláv, német, francia stb.) átvett nevek is nagy számban fellelhetők benne. Az Árpád-kori személynévtárban FEHÉRTÓI nem vállalkozott a személynevek eredetének meghatározására, így nincs pontos adatunk arról, hogy a szótárban szereplő neveknek mekkora hányadát alkotják a jövevénynevek. Viszonyítási pontnak vehetjük azonban az Árpád-kori kis személynévtárban összegyűjtött 6800 névből a FEHÉRTÓI által levont tanulságokat, mely szerint a 6800 személynek csupán 20%-a visel magyar közszói eredetű nevet (FEHÉRTÓI 1997: 73).

A néveredet problémája komoly gondot okoz a nyelvészek számára. Ha csak elvi szempontokat vennénk figyelembe, akkor tulajdonképpen az etimológia meghatározása nem lenne fontos a képzett nevek vizsgálatában, hiszen a név maga kap képzőt, és a névhasználó, névadó tudatában többnyire nincs jelen a képzés alapjául szolgáló név etimológiai háttere. Az elemzést végző nyelvész mégsem hagyhatja figyelmen kívül ezt a szempontot, ugyanis az egyes nyelvi elemek azonosítása szempontjából ennek fontos szerepe van. Amikor azonban kísérletet teszünk a személynevek eredetének meghatározására, többféle problémával is szembesülhetünk.

Nehéz magukat a töveket nyelvi eredet szerint elemezni, illetve nyelvi eredethez kötni, mivel gyakran igen rövidek, mindössze 3-4 hangból állnak, amely véletlen egybeeséseket is nagy számban eredményez. Ugyanaz a hangkapcsolat több nyelvben is előfordulhatott, ugyanakkor alakilag egybeeshetett egy-egy magyar közszóval is. Ez az alaki hasonlóság okozza azt a bizonytalanságot, amely a nyelvészeti szakirodalomban egy-egy név származásával kapcsolatban oly gyakran megjelenik. A *Botus*, *Both* alakú személyneveket származtatják egyrészt a *bot*

[2] Hacsak a nemzetségneveket nem tekintjük ebbe a kategóriába illőnek, mivel ezek alapvetően a családi kapcsolat alapján való összetartozás kifejezésére szolgáltak. E névtípus újabb megítéléséhez lásd BENKŐ LORÁND (2009) és TÓTH VALÉRIA (2010, 2013) írásait.

magyar közszóból (PAIS 1966: 9, OklSz.), de a német *Bot, Pot* személynevekből (MELICH 1904: 325) is (vö. B. LŐRINCZY 1962: 34). A *Fil, Fyl, Fila ~ File* személynévi alakokat leggyakrabban a testrészt jelentő magyar *fül* < *fil* szavunkkal hozzák kapcsolatba (B. LŐRINCZY 1962: 35), egyes elképzelések szerint azonban a latin *Philippus* rövidült *Fil-* tövének származékáról van szó (PAIS 1925: 109–14). Ugyanakkor PAIS DEZSŐ sem veti el a *fül* szóval való kapcsolatot, mivel más testrészt jelentő szavunk is gyakran szerepelt személynévként: pl. *fő, szem, orr, haj* stb. (PAIS 1966: 12). B. LŐRINCZY ÉVA a *Tekus, Tecus* neveket többféleképpen magyarázható ismeretlen eredetű neveknek tartja. Véleménye szerint származhatnak egyrészt egy ismeretlen eredetű és jelentésű *Tec*-ből *-(u)s* képzővel vagy valamilyen *Te-* kezdetű személynévből, esetleg a német *Theobald* névből, amelynek számos becéző változata volt az ómagyarban (vö. PAIS 1913: 31). Ugyanakkor lehetségesnek tartja a magyar közszói eredetet is, amikor a *Tecus, Tekes* adatok *tekös ~ tökös* értelmezését sem zárja ki (B. LŐRINCZY 1962: 14). FEHÉRTÓI KATALIN megalapozatlannak tartja a *Theke, Teke* személyneveknek a *tök* és a *tekint* szavakkal való összekapcsolását, amelyet BENKŐ LORÁND az EWUng.-ban képvisel, szerinte sokkal inkább származhatnak e nevek a latin *Theodor*-ból (FEHÉRTÓI 1998: 66). A *Neste* női név minden bizonnyal a magyar *nyest* köznévből keletkezett, de egyes adatai alapján az *Anasztázia* változatának is tekintették (SLÍZ 2011: 67). A *Neste* BERRÁR JOLÁN szerint is mint bóknév szerepelt a női neveink között 'kis prémes állat' jelentésben, de ez keveredhetett az *Anasztázia* egyházi név *Nestasia, Nestesia, Nastasia* változatainak rövidített alakjaival is (BERRÁR 1952: 22).

A nevek besorolása különösen nehéz akkor, ha csak egyetlen névalak áll rendelkezésünkre, mivel így nincs módunk az összehasonlításra. A biztosan magyar közszói eredetűnek tartott nevek jelentésének meghatározásában is nagy a hibalehetőség: főleg azokban a magyarázatokban érvényesül sok esetben a „tudós népetimológia", amikor a nevek csak kis számban fordulnak elő (FEHÉRTÓI 1997: 73–5). Mindez azonban nem csupán a névmagyarázó gondja, hanem valószínűleg ugyanez a helyzet jellemezhette a korabeli névhasználatot is, hiszen ha egy idegen eredetű névnek például a rövidült alakja egybeesett egy magyar közszóval, azt a beszélő nyilván a magyar szóval is azonosíthatta. Ebből is következik, hogy az etimológiai eredet meghatározása eleve csak viszonylagos lehet, és az egyes eredetbeli csoportok nem különíthetők el mereven egymástól.

A személynevek eredetének meghatározásakor a fentebb említetteken kívül még számos más kérdéses eset előkerülhet, így például az egyes magyar közszavakból származtatott személynevek időrendi problémái, jelentéstani nehézségek, a nevek lejegyzésében tapasztalt különbségek miatti bonyodalmak stb. (a néveredet meghatározásának problémáiról részletesebben lásd SLÍZ 2011: 60–4).

3.1.1. Amint azt fentebb is említettem nagyon sok esetben a jövevénynevek csonkult, egy- vagy kétszótagos alakjához járul a képző. Az Árpád-korban a név-

rövidítés mint névalkotási mód gyakori jelenség volt, mellyel BENKŐ LORÁND foglalkozott először részletesebben több munkájában (1949: 5, 1950a, 1950b). A magyar nyelvbe bekerülő keresztnevek jó része nem teljes alakjában élt, hanem a különböző névalakítási módok létrehozta formáiban. A névrövidítés során a keresztnévnek csak az első felét hagyták meg, egy- vagy kétszótagos, nyílt vagy zárt alakban. A lerövidített nevekhez legtöbbször kicsinyítő, becéző képzőket csatoltak, a nevek kisebb részét alkotják a puszta névrövidítések. Az egytagú zárt rövidítések *(Ant < Antonius, Pet < Petrus, Fyl < Philippus)* teszik ki a puszta rövidítések túlnyomó részét, s kicsinyítő képzőkkel is főleg ezeket a neveket képezték tovább (BENKŐ 1950b: 230–1). Ugyanerre a jelenségre korábban már többen is felhívták a figyelmet, így például MELICH a *Pét < Petrus, Ják < Jacobus, Mois < Moises* (1914: 11–2) vagy PAIS szintén a *Ják < Jacobus, Pét < Petrus, Lád < Ladislaus, Lomp < Lambert, Tad < Tadeus, Tob < Tobias* vagy *Teobald* és a *Fil < Philippus* nevekkel kapcsolatban (1925: 110; vö. BENKŐ 1950b: 230–1).

A szakirodalom MELICH úttörő tanulmányától kezdve a névrövidítést, csakúgy, mint a névalak képzőkkel való ellátását (MELICH 1914) többnyire mint becéző eljárást tartotta számon. A becézésnek ez a formája más nyelvekben is előfordul, így például a németben, egyes szláv nyelvekben, az angolban és a spanyolban is (RÁCZ E. 1966: 408, TOLNAI 1927: 173). Újabban becézésnek nemcsak azt tekintik, hogy kedveskedő, becéző szándékkal hozunk létre egy már létező névből újabb neveket, hanem olyan eljárást értenek rajta, mely szerint „a teljes név hangtestében végbemenő mennyiségi változásokat (rövidülés, toldás, csonkulás) hangulati vagy funkcionális változás is kísér" (HAJDÚ 1974: 41–2). Az affektív nevek csoportjába tartozó becéző név tehát a teljes név alakjában és hangulatában okoz változásokat (pozitív, negatív vagy semleges érzéseket kiváltva), ahogy RÁCZ ENDRE fogalmaz: „a becéző név alaktani terminus lesz: az alapnévnek különböző módokon létrejött, de nem feltétlenül kedveskedő szerepű származékait jelöli" (1960: 147). A hangulati változás mellett számolni kell a rövidült nevek megkülönböztető szerepével is. Gyakori jelenség mind a régiségben, mind napjainkban egy viszonylag szűk, zárt közösségen belül, hogy becézéssel tesznek különbséget az ugyanolyan nevet viselők között (vö. RÁCZ E. 1960: 148).

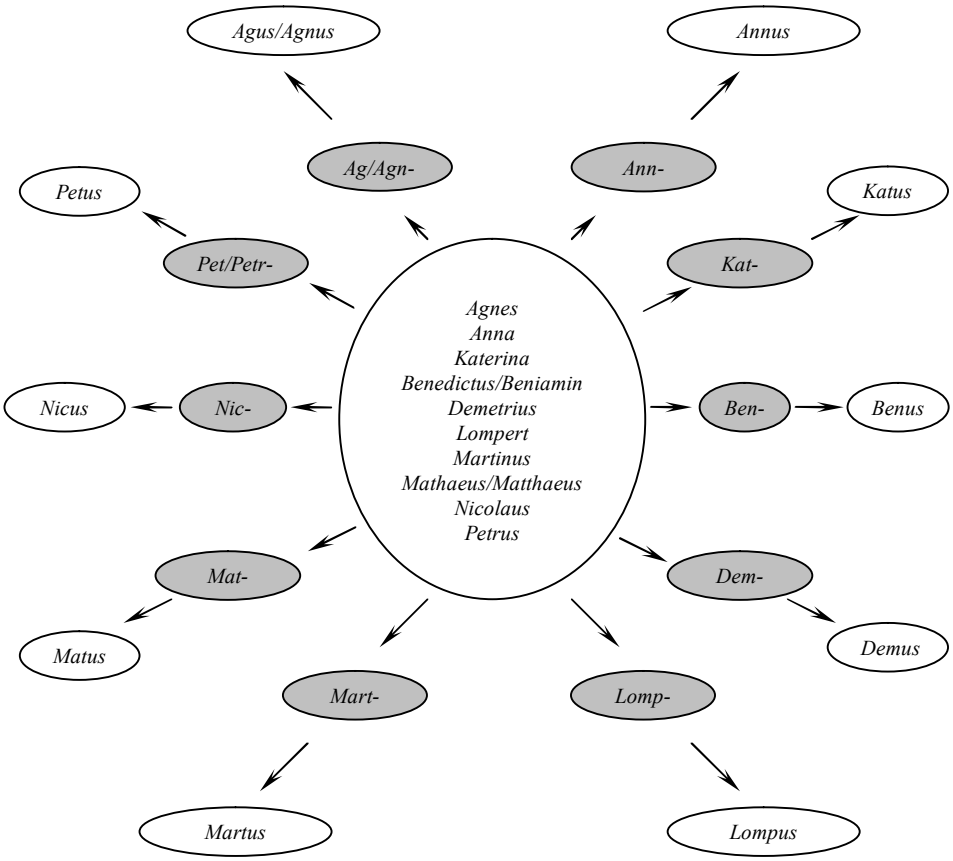
A rövidítés és a képzés funkcióját tekintve nem különbözött az Árpád-korban, felmerül tehát a kérdés, hogy nem tekinthetjük-e a rövidítést mint névalkotási módot a névképzés morféma nélküli előfordulásának? Vagy pusztán a magyar nyelv rendszerébe beillesztő névadaptációs eljárásra kell a névrövidítéssel kapcsolatban gondolni? Nyelvünk önálló történetének kezdetén az úgynevezett tartalmas (képzőt nem viselő) szavak — például *út, ház, él, hal, fa, kéz, négy* — az alapnyelvből hagyományozódóan a magyarban egy szótagosak voltak az ómagyar kor elején (BENKŐ 1967a: 354, ZSILINSZKY 2003: 173–81). Ez a korai állapot később eltolódott a hangsorok hosszabbodásának irányába. A hangalaki hosszabbodás legalapvetőbb oka a különböző belső szóalkotási módok (elsősorban a szóképzés)

előtérbe kerülése (BENKŐ 1967a: 354), amelynek hatására a képzőt viselő alapnyelvből hagyományozódott szavaink két vagy három szótagosak lettek (pl. *fazék, fészek, hatalom, homlok, könyök, lélek* stb.). Elképzelhető, hogy ez a fonotaktikai jelleg is hathatott a magyarba bekerülő szokatlanul „hosszú" nevek rövidítésére.

3.1.2. A fentiek mellett a magyar képzőkhöz alakilag hasonló vagy azokkal megegyező idegen személynévképzők jelenlétével is számolnunk kell. Az idegen eredetű neveken ugyanis nem kizárólag az ősmagyar korból öröklött személynévképzők megjelenését kell feltételeznünk, hanem annak a lehetőségét sem szabad elvetnünk, hogy az idegen alakú neveket eleve képzett alakjukban vettük át. Az Árpád-kori személynevekben előforduló képzők és képzőbokrok eredetéről különféle nézetek láttak napvilágot. Az *-s* képzős nevekkel kapcsolatban B. LŐRINCZY ÉVA azt írja, hogy „elválaszthatatlanul összekeveredett bennük a magyar *-s* a szláv *-uš* képzővel, és — feltehetőleg — a latin nominativusi *-us* végződéssel. Legvalószínűbbnek az látszik (…), hogy az ómagyar kori *-sa* képzős jövevény nevek egy részét készen kaptuk valamelyik szláv nyelvből, más részét pedig a nyelvünkben ettől függetlenül, vagy éppen e szláv képző közreműködésével kialakult magyar *-sa* képzőbokorral hoztuk létre" (1962: 29–30). Az olyan esetekben, amikor két vagy több nyelv képzői között alaki egyezés fedezhető fel, ma már lehetetlen azt eldönteni, hogy az ezekkel keletkezett nevek mely nyelv képzőit viselik, mely nyelvben keletkezhettek. Ugyanakkor nem valószínű, hogy a korabeli nyelvhasználó bármiféle különbséget tett volna a megegyező alakú magyar vagy szláv *-sa* képzős nevek között. Amikor ugyanis egy szláv *-sa* képzős név bekerült a magyar személynévállományba, az teljesen megfelelt a nyelvhasználó személynévmodelljeinek, aki így nyilván semmiféle különbséget nem látott az átvett és a magyar *-sa* képzős nevek között. Azaz a rendszer működésében az eredetbeli eltérések nem különülnek el, sőt kifejezetten erősítik egymást.

Az Árpád-kori személynévtárban 3480 *s*-re végződő név szerepel, ennek mintegy 80%-a, 2716 név visel *-us* végződést, amelyből 1046 névnek van *-us* nélküli változata is. Azt, hogy az *-(u)s* végződés magyar formánsként is értelmezhető, azok az alakok bizonyíthatják, amelyek a jövevénynevek megrövidült formájából alakultak ki. Ellentétben a magyar közszavakból alakult személyneveinkkel — amelyeknél a képzők mindig a szó teljes tövéhez járultak — a magyarba bekerülő jövevényneveknek a csonkult, rövidített alakjai kaptak képzőt. Csak néhány olyan esetet említ BENKŐ, amikor az egyházi eredetű nevek teljes alakját is továbbképezték *-di ~ -ti* képzővel: *Janustí, Mihaldí, Sauldi* (1949: 5).

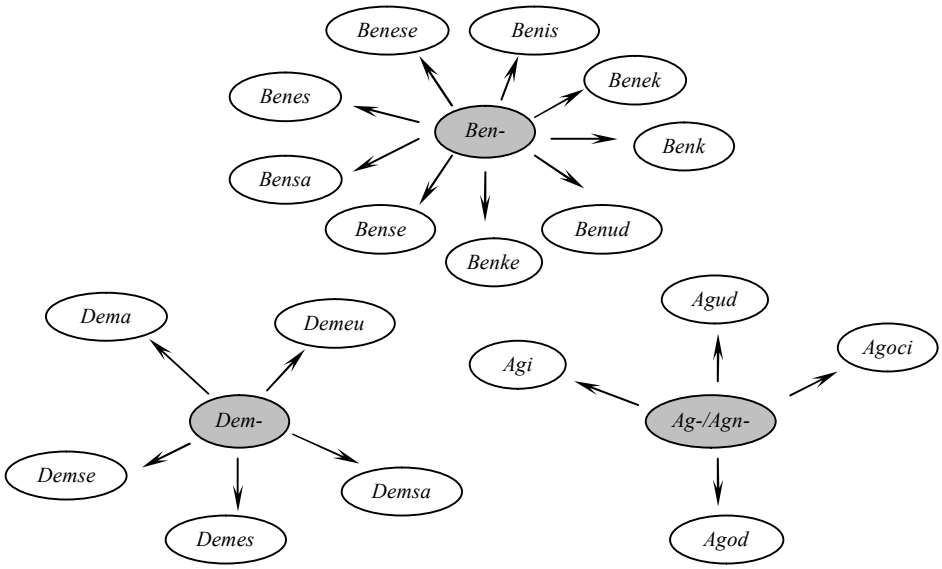
Az Árpád-kori személyneveink igen jelentős része úgy keletkezett tehát, hogy az átvett neveket legtöbbször első szótagjukra rövidítették, amelyeket aztán továbbképeztek úgy, hogy e nevekhez többek között *-s, -cs, -sa, -se* képzőket kapcsoltak (BENKŐ 1950a: 22). Az alábbiakban olyan korai ómagyar kori névpéldákat mutatok be, amelyekben a jövevénynevek megrövidült alakjaihoz kapcsolt magyar *-s* képzőt találhatunk.

3. ábra. *Az* -(u)s *képző előfordulása jövevénynevek megrövidült alakjaiban.*

A rövidített névtövekhez kapcsolódó *-(u)s* képző magyar formánsként való értelmezését erősíti az a körülmény, hogy bár kétségkívül jóval kisebb előfordulási gyakoriságban, de számos névváltozatban[3] található az *-s* képző előtt *-i-, -e-, -o-, -a*-val jelölt magánhangzó. Számos *-s*-sel alakult képzőbokor is található a nevekben, így például a *-sa ~ -se, -ska ~ -ske, -kus, -dus, -st ~ -sti, -is, -ős, -sad* (B. LŐRINCZY 1962: 24). Az *-s, -cs* képzőkön és képzőbokraikon kívül megtalálható még e névtöveken az *-a, -e, -ka, -ke, -k, -ó, -ő (-ou, -eü)* és *-d* képző is (BENKŐ 1950a: 22). A latin eredetű egyházi *Petrus* keresztnév efféle becéző alakjainak tekinthetők az alábbi ómagyar kori névemlítések: *Petu, Pet, Peti, Peta, Pete, Pec, Peca, Peche, Pechy, Petessa, Petev, Pethcu, Pethke, Petka, Petra, Petuc, Peturd, Peturg, Petuse, Petus, Pederh* (FEHÉRTÓI 1997: 73, illetve lásd még TÓTH V. 2009: 50–3 is). Az alábbi ábrán néhány hasonló személynévbokrot mutatok be.

[3] B. LŐRINCZY ÉVA névváltozatoknak nevezi az azonos alapszóból valamilyen hangtani vagy alaktani módosulással létrejött formákat (1962: 24).

4. ábra. *Jövevénynevek megrövidült alakjainak változatos képzőkapcsolatai.*

A személyneveken előforduló képzők vizsgálatához a korabeli szövegkörnyezet is nyújt támpontokat, így például az *-us* magyar formánsként való értelmezését a ragozás számos név esetében segíti.

3.2. A módosított nevek csoportjába tartozó képzett személynevek kialakulásának másik útja olyan folyamat, amelynek során a magyar nyelv szókincse szolgáltatja a névképzés alapját. Az alábbiakban először a magyar belső eredetű — közszavakból alakult — személynevekre támaszkodó névképzésről lesz szó.

A közszói alap mint a névadás bázisa valamely sajátosság jelölésére ad lehetőséget a személynévvé válás folyamatában, majd a belső eredetű személynévhez kapcsolódó személynévképző a másodlagos, affektív névvé válást segíti elő. Az ómagyar kori *-s/-cs* képzős személynevek számos példát szolgáltatnak ennek a névalkotási eljárásnak a meglétére: *búza* > *Buza* > *Buzach; harag* > *Harag* > *Haragus, Harogus; úr* > *Ur* > *Urach, Uracs, Uras, Uroc, Urosa, Urs, Ursa; munka* > *Munca* ~ *Munka* > *Munkac, Munkach, Munkaach, Muncha, Muncas; szem* > *Sem* ~ *Scem* > *Semec, Semech, Semes, Semse, Semus, Scemse* stb.

Általános felfogás szerint a korai Árpád-korban az ilyen nevek által jelölt személy még szoros jelentéstani kapcsolatban állhatott azzal a közszóval, amelyről elnevezték, mivel a név a személy valamely egyedi sajátosságát volt hivatott kifejezni (BENKŐ 1967b: 375). E nevek egyes vélekedések szerint a korai Árpád-korban még közelebb eshettek a közszavakhoz, mint a személynevekhez (BENKŐ 1967b: 375, B. LŐRINCZY 1962: 53). Abban az esetben, ha valakit *Munká*-nak vagy *Úr*-nak hívtak az Árpád-korban, a névhasználó számára nyilvánvaló lehetett

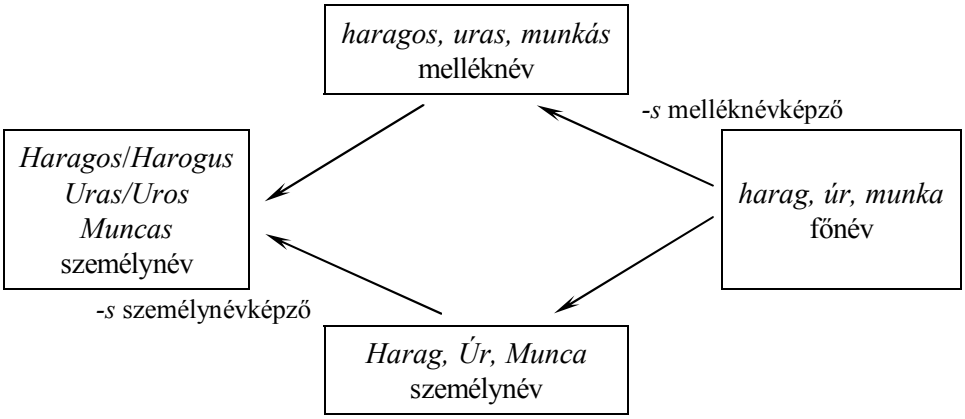
a két személy társadalmi, gazdasági helyzete közötti ellentét, hiszen a név közel állt a közszóhoz, jelentéstartalma még nem mosódott el. PAIS szerint a *Munka* elnevezés élethivatást, életsort, azaz munkakényszert, az *Úr* a szolgaságtól, munkától való mentesség életsorát jelezte (PAIS 1966: 22–3). Az ilyen neveknek nyilván más lehetett a korabeli nyelvi beágyazottsága, kapcsolatrendszere is, mint az előző csoportban tárgyalt neveké. E névegyedeket még nem a hagyomány örökíti át egyik nemzedékről a másikra: minden esetben új névalkotás történik. Ez az eleven jelentés lehet az oka annak is, hogy a magyar közszavakból alakult neveket nem csonkítják meg, szemben a közszói jelentéssel nem bíró jövevénynevekkel (BERRÁR 1952: 49). BENKŐ megállapítása szerint a tulajdonnév akkor szakad el közszói alapjától, és válik valódi tulajdonnévvé, amikor konkrét jelentéstartalmától már oly mértékben eltávolodik, hogy a jelölt egyedi tulajdonságainak megszűnte, megváltozása után is a személy jelölője marad (BENKŐ 1967b: 375).

A magyar névtani szakirodalom fenti, klasszikusnak számító megállapításaival jórészt ma is egyetérthetünk ugyan, szükséges azonban néhány olyan megjegyzést, kiegészítést is mindehhez hozzáfűznünk, amelyet a névelméleti, névtörténeti szemlélet időközben történt módosulása következtében indokolt felvetni. Ez a névadási mód nemcsak az Árpád-korra jellemző, hanem bizonyára általános volt korábban, az ősmagyar, de a még régebbi korokban is, és jellemző tulajdonképpen napjainkban is a ragadványnevek motivációs rendszerében. Az a szemlélet tehát, amely ennek a névadási módnak az Árpád-korban más jegyeit emeli ki — például, hogy e nevek „közelebb eshettek” a közszavakhoz —, mint amelyek később-korábban is jellemzőek voltak rá, nemigen fogadható el. Másfelől a nevet a mai felfogásunk szerint a névadás aktusa teszi névvé, azaz a névadás egy pragmatikai síkon megragadható cselekvésnek tekinthető, és nem arról van szó, hogy a közszó fokozatosan válik névvé. E szemléletmód alapján nem tekinthető egy név kevésbé tulajdonnévnek akkor, ha nem öröklődik, csupán egy olyan más névfajtába való tartozásáról beszélhetünk, amelynek más jellemzői vannak, mint például az öröklődő nexusneveknek.

Sajátos problémát vetnek fel a fent említett személynevek *-s* képzőt tartalmazó alakjai, ugyanis ezek alakilag pontosan megegyeznek az adott tőből alkotott *-s* képzős melléknévvel. Az *-s* képzős mellékneveinkkel egybeeső személyneveink egy részénél a személynév képző nélküli változatára, azaz a közszói alapszavával megegyező formájára is találunk példát. Ezeken a neveken előforduló *-s* képző tekinthető személynévképzőnek — s így a képzett változatot a képzetlen személynévből származtathatjuk —, de azonosítható a valamivel bírást, ellátottságot, hasonlítást, foglalkozást kifejező *-s* melléknévképzővel is: ebben az esetben pedig a melléknévnek a személynévvé válásáról beszélhetünk. B. LŐRINCZY szerint ez a csoport egyfajta átmenetet képez a jövevénynevekből alakult képzett nevek és az olyan magyar közszói eredetű személynevek között, amelyek közvetlenül valamely közszóból alakultak személynevekké. Megítélése szerint ugyanis a neveken lévő *-s*

képző beleillik az *-a, -d, -k, -ó ~ -ő* stb. kicsinyítő-névképzők közé, de felfogható a fent említett funkciókkal bíró melléknévképzőnek is. Tanulmányában az egyes neveket az alapján csoportosítja, hogy a mai nyelvérzékünk alapján az *-s* képzőnek mely funkciója valószínűbb a neveken (B. LŐRINCZY 1962: 40). BENKŐ és PAIS az *-s* képzős mellékneveinkkel megegyező alakú nevekkel kapcsolatban a becézést kifejező képzőről nem tesz említést, és többnyire a magyar közszavakból közvetlenül alakult személynevekről beszél (BENKŐ 1950a: 20, PAIS 1966: 12).

A fentiek alapján úgy vélem, hogy az adott nyelv közszavaiból létrejövő képzős személynevek két lehetséges kialakulási útvonala között nem lenne szerencsés éles határvonalat húzni, sokkal inkább a két részrendszer közötti kapcsolatokat, a névtípusok egymásra gyakorolt kölcsönhatását érdemes hangsúlyozni.

5. ábra. *Az* -s *képzőt tartalmazó személynevek kialakulásának lehetséges útjai.*

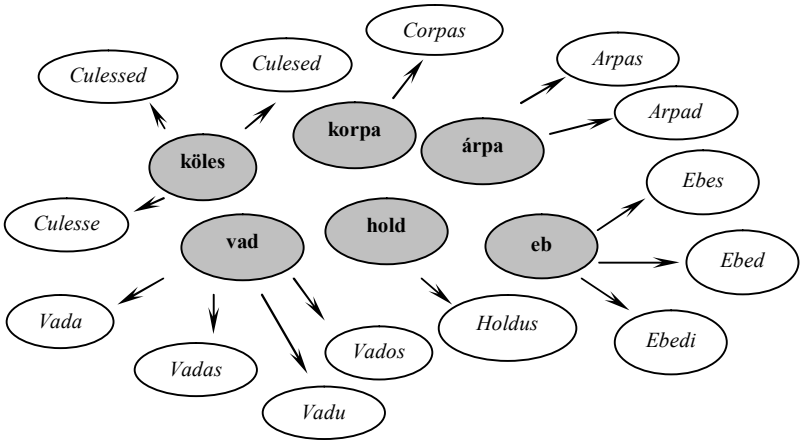
3.3. A magyar nyelv szókincséből alakult képzett személynevek úgy is létrejöhettek tehát, hogy a közszói alaphoz valamilyen formáns hozzákapcsolódása eredményezte a képzett személynevet. A HOFFMANN-modell alapján ezek a személynevek az alkotott vagy kreált nevek csoportjába sorolandók.

A kreált vagy alkotott nevek legfőbb jellemzője, hogy nem csupán a nyelvben már meglévő személynévállományra, hanem a névadók tágabb névteremtési képességére támaszkodik. Mivel ezekben az esetekben a névadók számára a nyelv teljes elemkészlete: lexémái, morfémái a rendelkezésükre állnak, a képzők használata is előtérbe kerül. A kreált vagy alkotott nevek, szemben a választott vagy átadott nevek csoportjával, minden esetben szoros kapcsolatban vannak a név használójával. E nevek valamiféle információt hordoznak a viselőikről, amely utalhat jellemvonásra, tulajdonságra, társadalomban betöltött szerepre, a névviselő személyiségére. Kognitív-szemantikai szempontból leíró vagy sajátosságjelölő szerepük van, ennek a funkciónak az érvényesülése azonban az adott nyelvhez van kötve (HOFFMANN 2008: 10–1).

Amint a fentiekben láthattuk, a közszói alapból közvetve vagy közvetlenül származó személynevek két csoportja elvileg sem választható el egymástól élesen,

a konkrét esetek megítélésében pedig még inkább bizonytalanok lehetünk. B. LŐRINCZY ÉVA csak azokat az *-s ~ -cs* képzőt tartalmazó személyneveket sorolja az általunk kreált névnek mondott csoportba, amelyeknek sem az alapszava, sem pedig más *-a ~ -e, -k, -d* stb. képzős változata nem mutatható ki személynévként, tehát közvetlenül váltak köszóból névvé. Egy részükhöz megítélése szerint a képző nem a személynévvé alakulás folyamatában kapcsolódott, hanem valószínűleg már a köszón is megvolt, és maga a képzett szó vált személynévvé. Ide sorolja például a *Hotolmus, Bekes, Horogus, Arus* stb. személyneveket, és azt mondja róluk, hogy a beszélők tudatában ezek a nevek jobban megőrizték köszói természetüket, így a tipikusan személyneveket alkotó képzők emiatt nem kapcsolódtak hozzájuk. Megítélése szerint a szó személynévi funkciójában is inkább a köszavakhoz állhatott közelebb, mint a személynevekhez (B. LŐRINCZY 1962: 46–9). Más részük véleménye szerint köszói formájában még nem viselte az *-s* képzőt és származékait, csak a személynévvé válás folyamatában kapcsolódhatott a köszóhoz a képző: *Leanch* < *leány, Emse, Emesu* < *eme, Epries* < *eper* stb. E képzők funkciója az volt, hogy a köszónak személynévi jelleget adjon (B. LŐRINCZY 1962: 44–5).

Az itt bemutatott érvelés néhány részletének problematikus voltáról a fentiekben már szóltam. Ehhez hozzáfűzhetjük azonban még azt is, hogy egyes alakok megléte vagy éppen a hiánya a forrásokban fennmaradt névanyag esetlegességétől is nagyban függ. Ha egy az adott korban használt köszó csak képzett alakjaiban szerepel személynévként, az nem zárja ki, hogy alapalakjában is előfordulhatott ilyen funkcióban. Az alábbiakban néhány olyan példát mutatok be, amelyekre csak képzős formában találunk Árpád-kori személynévadatokat.

6. ábra. *Magyar köszavakból alakult képzett személynevek.*

Komoly nehézséget okoz a képzős személynevek köszói alapalakjának a helyes felismerése akkor, amikor azonos alakúság következtében több magyar köz-

szó is kiindulási alapnak tekinthető. Például a *Varod, Varo, Varou, Varau* alakok a *vár* igéből és főnévből is származhatnak, az *Inos, Inus* formák a 'szolga' és a 'testrész' jelentésű *ín* szavainkból egyaránt eredeztethetők. Az ilyen esetekben segítséget jelenthet a közszóból származtatható személyneveink jelentéstani vizsgálata, ugyanis a korábbi kutatások azt mutatják, hogy a személynevek közszói alapjai főképpen bizonyos jelentéstani kategóriákból kerülnek ki (PAIS 1966, BERRÁR 1952, BENKŐ 1950a, MELICH 1943, TERESTYÉNI 1941). Gyakran valamilyen tulajdonságot kifejező melléknév, cselekvést kifejező ige, testrészek nevei, családi kapcsolatokat kifejező szavak, számok, etnikumok nevei, használati tárgyak nevei, növény- és állatnevek stb. alkotják régi személyneveink alapját. Így a *vár* szóból alakuló származékok esetében inkább gondolhatunk a *vár* igére alapszóként, mivel olyan esetekről nemigen tudunk, amikor a személynév alapját valamilyen épület, építmény képezné. Az *Inos, Inus* példánál azonban megnyugtató eredményre nem juthatunk, hiszen mindkét jelentéstani kategória — a 'szolga', valamint a 'testrész' jelentés — egyaránt elképzelhető személynévi alapszóként. A jelentéstani megközelítés adhat tehát egyfajta irányvonalat a névmagyarázatokban, de kizárólagos felhasználása a nevek besorolásánál nem alkalmazható.

Másrészről a névfejtéseket elősegítheti a névvonatkoztatás mint módszertani eljárás is. A módszer lényege szerint a vizsgálatok során minden esetben górcső alá kell vennünk a személynevet tartalmazó forrás egészét, így az adott oklevél összes tulajdonnevét, rokonsági viszonyokat és tárgyi mozzanatokat feltüntető részleteit egyaránt. Ugyanis „a név a környezetében vall, és a környezetében gyakran mást vall, mint önmagában" (PAIS 1960: 101). Az oklevelekben előforduló névkapcsolatok feltárásával bizonyos esetekben a nevek jelentése is kiderülhet, mivel az összetartozó közösségek tagjai gyakran viselnek összefüggő neveket (PAIS 1960, FEHÉRTÓI 1989).

Alaki egyezés azonban nem csak magyar közszavak között fordulhat elő, mivel számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy valamely idegen nyelvből átvett személynév rövidített alakja mutat hasonlóságot egy-egy magyar közszóval. Így például a *Vara, Varco, Varch, Varau, Varou, Varo, Varod, Varda, Vardu* alakú ómagyar kori képzős személynevek *Var-* töve éppúgy származhatott a magyar *vár* igéből, mint ahogy alapját képezhette a *Varaslaus, Varazlaus* latinosított alakú szláv eredetű személynév is. Ez a megközelítés a képzős személynevek kialakulásának két útját hozza egymáshoz közelebb, mivel megmutatja, hogy ugyanazon alakú tő kikerülhetett akár az adott nyelv szókincséből, de más nyelvek személynévi állományából is.

4. Írásomban a személynevek rendszerezésével és az *-s/-cs* képzős személynevekkel kapcsolatban csak néhány olyan területre hívhattam fel a figyelmet, amely a régi személynevek megítélését bizonytalanná teszi. További megoldásra vár az Árpád-kori képzős személynevek új szemléletű rendszerbe foglalása, s ehhez kapcsolódóan a képzős személynevek elhelyezése a személynevek rendszerében. Bár a

személynévképzés a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak csak egy kicsi részterülete, de az e névalkotási móddal kapcsolatban felmerülő kérdések tömege azt bizonyítja, hogy a jelenség vizsgálata a névrendszertani vizsgálatok egésze számára is fontos eredményeket hozhat.

Irodalom

ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp., 1983.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.

BENKŐ LORÁND (1949), *A régi magyar személynévadás*. Bp.

BENKŐ LORÁND (1950a), Árpádkori személyneveink. *Nyr*. 74: 18–23.

BENKŐ LORÁND (1950b), Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *MNy*. 46: 230–3.

BENKŐ LORÁND (1967a), A magyar szókészlet fejlődésének jellemző vonásai. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 351–74.

BENKŐ LORÁND (1967b), A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 374–88.

BENKŐ LORÁND (2009), *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Bp.

BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig*. MNyTK. 80. sz. Bp.

EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.

FEHÉRTÓI KATALIN (1989), Az Árpád-kori névvonatkoztatás vitás kérdései. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Bp. 223–8.

FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. *Nyr*. 121: 71–5.

FEHÉRTÓI KATALIN (1998), RATA és TILO. Árpád-kori személyneveink eredetéről. *Nyr*. 122: 64–7.

HAJDÚ MIHÁLY (1974), *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Bp.

HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Bp.

HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj*. 46: 5–20.

B. LŐRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. sz. Bp.

MELICH JÁNOS (1904), „Ritus explorandae veritatis”. *Nyr*. 33: 305–27.

MELICH JÁNOS (1914), *Keresztneveinkről*. MNyTK. 15. sz. Bp.

MELICH JÁNOS (1943), Családneveinkről. *MNy*. 39: 265–80.

OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.

PAIS DEZSŐ (1913), A Teobald keresztnévből származó személy- és helyneveink. *MNy*. 9: 31–3.

PAIS DEZSŐ (1925), A lat. Philippus magyar származékai. *MNy*. 21: 109–14.
PAIS DEZSŐ (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 93–105.
PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana.* MNyTK. 115. sz. Bp.
RÁCZ ENDRE (1960), Néhány szempont becéző keresztneveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája.* Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 146–9.
RÁCZ ENDRE (1966), A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *MNy*. 62: 408–20.
SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban.* Bp.
SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 249–55.
TERESTYÉNI FERENC (1941), *Magyar közszói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* MNyTK. 59. sz. Bp.
TOLNAI VILMOS (1927), Becézőnevek és nyelvújítás. *MNy*. 23: 171–5.
TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj.* 47: 43–59.
TÓTH VALÉRIA (2010), Széljegyzetek a Szovárd-kérdéshez. *MNyj.* 48: 5–22.
TÓTH VALÉRIA (2013), A nemzetségnevek helye a személynevek rendszerében. Megjelenés alatt.
ZSILINSZKY ÉVA (2003), Szókészlettörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 173–203.

Bölcskei Andrea

A kelta vallásosság helynévi nyomai a Brit-szigeteken

1. Kelták a Brit-szigeteken és a szigeti kelta nyelvterület

A közép-európai eredetű kelta kultúra egyes elemei a brit vaskor idején, az i. e. 8. és az i. sz. 1. század között kerültek át a kontinensről a Brit-szigetekre, elsősorban a kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően.[1] Kisebb kelta eredetű népcsoportok át is költöztek a szigetcsoportra, s ott keveredve a helyi lakossággal, a törzsi szerveződés kereteit megtartva független, egymással versengő kisebb-nagyobb királyságokat hoztak létre. A kelták új fémmegmunkálási eljárásait a helybeliek gyorsan elsajátították: bár a bronz használata továbbra is fennmaradt, a fegyverek, használati eszközök jellemzően a bronznál jóval erősebb, nagy mennyiségben elérhető fémből, vasból készültek; a korszak arany ékszereinek díszítőmotívumai pedig a La Tène-kultúra hasonló tárgyainak egymásba kapaszkodó, csavart vonalaival mutatnak rokonságot.[2] A társadalom elitjét képező katonai arisztokrácia és a papság képviselőinek sírjaiból számos ilyen fémtárgy került elő.

A közrendűek a gazdasági élet alapját képező földművelésből éltek, amelyet fejlett eszközeiknek (pl. vaspapucsos faeke) köszönhetően igen hatékonyan folytattak. A sikeres mezőgazdaság jelentős népszaporulathoz vezetett, melynek eredményeként a szigetcsoport, története során először, adottságaihoz mérten teljesen benépesült. A lakosság számának növekedésével, a megélhetést biztosító földterület birtoklásával összefüggésben gyakorivá váltak a fegyveres összetűzések. A korszakban létrehozott, a Brit-sziget déli tájait uraló, dombra épített erődök (földvárak), valamint a kizárólag csak az egykori piktek földjén megtalálható kerek őrtornyok az életmódnak megfelelően részben védelmi, részben pedig rituális, illetve a földművelés megszervezésével kapcsolatos (pl. termények begyűjtése, szétosztása, cseréje; a felesleg tárolása) funkciókat láttak el (DILLON–CHADWICK 2000: 1–17, DAVIES 2002: 217–8, 220, ROSS 2004: 44–55).

---

[1] Egyes tudósok az ún. „Bell-Beaker people" ('a harang alakú edények népe') által az i. e. 2. évezredben a Brit-sziget déli részén létrehozott kultúra bizonyos elemeiben is kelta hatást vélnek felfedezni. A korábbi elképzelést, miszerint a kelták a szigetcsoportra tömegesen vándoroltak be, a modern régészeti és genetikai kutatások nem igazolták. Valószínűsíthető azonban például a belga törzsi arisztokrácia egy részének megtelepedése a Brit-sziget déli–délkeleti részén az i. e. 1. század során (DILLON–CHADWICK 2000: 4–5, 23).

[2] Ezek a kifinomult motívumok a kőből faragott kelta nagykeresztek, illetve az ír és skót kéziratos könyvek díszítésében is visszaköszönnek a középkorban (ROSS 2004: 49, 170–80).

A Brit-szigeten élő kelta és keltizált lakosságból alakult ki a brit kelta népcsoport, az Ír-sziget hasonló eredetű népessége pedig goidel (gael) kelta lakossággá formálódott. Az utóbbi népcsoport egy, az őskeltához közelebb álló, ún. q-kelta nyelvváltozatot beszélt,[3] ebből alakult ki a mai ír nyelv, valamint e változat leszármazottja — az írek őseinek a Man-szigetre és a mai Skócia délnyugati vidékére való kora középkori kirajzása révén — a manx és a skót gael nyelv is. A kelta nyelvek földrajzi tekintetben központi csoportjában érvényesülő hangváltozás a brit kelta nyelvváltozatot ún. p-kelta nyelvvé tette. Az 5–8. század során, amikor az angolszászok a mai Anglia jó részét elfoglalták, a brit kelta lakosság a sziget tengeröblök által elválasztott nyugati nyúlványaira, félszigeteire szorult vissza, ahol nyelvük területi változatai a lakosság érintkezésének hiányában önálló nyelvekké (walesi, a mára kihalt cumbriai és az anyanyelvként kihalt, ám napjainkban újjáéleszteni próbált cornwalli) alakultak (DILLON–CHADWICK 2000: 18–42, FODOR 2004: 109–15, 220, ROSS 2004: 56–68, BRITAIN 2007: 185–99).[4]

2. A kelta ősvallás helynévi nyomai a Brit-szigeteken

Az i. e. 3. században már igen nagy területen élő, az Ír-szigettől Anatóliáig terjeszkedő kelták politikailag önálló birodalmat nem hoztak létre, a népcsoportot a nyelv, a kultúra és a vallás egységessége tartotta össze. A különféle, így a Brit-szigeteken beszélt kelta nyelvváltozatokból eredő helynevek egy csoportja éppen a kelta ősvallás egyes tanainak köszönheti létrejöttét.

2.1. A kelta ősvallás főbb jellemzői

A kelta ősvallás számos elemében az őstörténet földműveseinek természetimádó vallási elképzelései éltek tovább: a legfontosabb témakörök a kelta mitológiában a termékenység, a természeti jelenségek okainak keresése és a halál voltak. Bár a kelták számos istenük között hierarchikus viszonyokat kevéssé feltételeztek, a fen-

[3] Q-kelta nyelvváltozatot beszéltek még az Ibériai-félszigeten élő keltibérek is (FODOR 2004: 110). Az ír mitológiában (vö. pl. a 11. században keletkezett „Lebor Gabála Érenn” című gyűjtemény történeteit) található ugyan utalás a két népcsoport szorosabb genetikai kapcsolatára, ám a rokon vonások, a régészet megállapítása szerint, inkább kulturális kölcsönzésekkel magyarázhatók (ROSS 2004: 52).

[4] A nyelvi keveredés, egyfajta nyelvi kontinuum fennállása jellemző jelenség volt az 5. századig, mivel a Brit- és az Ír-sziget kelta lakosságának kisebb csoportjai az egyes szigeteken belül (vö. a Forth folyó torkolatától délre elterülő Manaw Gododdinból Wales északi részébe költöző Cunedda vezér és népe) és a két sziget között is (az írek ősei Wales északi és déli partvidékén, valamint Cornwallban is hoztak létre településeket, de az Ír-szigeten is voltak brit kelta kolóniák) rendszeresen költözködtek. A cornwalli nyelvvel rokon a breton, amely a Cornwallból és Devonból a kora középkorban a mai Bretagne területére átköltöző brit kelta lakosság nyelvéből alakult ki. A mai Skócia területén élő piktek, akik a 9. századra lényegében beolvadtak a skót gaelek közé, eredendően egy olyan nyelvet beszéltek, amely a brit keltával volt rokon (DILLON–CHADWICK 2000: 5–6, 38–42, ROSS 2004: 59, 84–94, BRITAIN 2007: 188).

ti gondolatkörökkel összefüggésben voltak jelentősebbnek hitt, általánosan tisztelt isteneik. Fontos istenség lehetett Lug, a fény, ezen keresztül a termékenység (egyik) istene (aki egyébként a katonákat, a bárdokat és a varázslókat is védelmezte).[5]

Az ír mitológiában, amely irodalmi formába öltöztetve, római hatástól mentesen jól megőrizte az egykori kelta ősvallás főbb sajátosságait, a termékenységgel összefüggésben különös jelentőséggel bírt Ernmas, a föld istennője. Lánya, Mórrígan — a háború egyik istennője testvérei, Macha és Badb mellett — Anann néven a halál megszemélyesítőjeként is megjelent a mitikus történetekben. A legjelentősebb ír istennő Brigit (brit kelta megfelelője Brigantia 'a magasságos'), az emelkedett fizikai állapot (pl. a magasba csapó lángok, a hegyvidék), a magasztos gondolatok és tettek (pl. a bölcsesség, a mesterségbeli tudás, a gyógyítási képessége, a katonai ügyesség) istennője volt.

Belenusnak (hitvese Belisama, lásd alább), a nap kelta istenének Cornwallban volt erős kultusza. Ogmios (az ír mitológiában megfelelője Ogma), az újonnan elhunytak lelkének túlvilágra kísérője, az ékesszólás istene volt. A kelták körében bizonyos állatoknak, így például a bikának (lásd pl. a kőtáblába vésett burgheadi bikaábrázolások), a lónak (vö. *Epona,* a lovakat védelmező gall istennő kultuszának továbbélése Rhiannon, a walesi mitológia egyik nőalakja tiszteletében) is határozott kultusza alakult ki. A kelták királyaiknak a katonai és közigazgatási szerepen túl szakrális funkciót is tulajdonítottak: úgy tekintettek rájuk, mint akik a természet erői és a nép között közvetítő szerepet töltenek be. Ennek a megközelítésnek Írországban királyszentelési rítus formájában még a 12. században is megvolt a nyoma a koronázási szertartásokon (DILLON–CHADWICK 2000: 13–5, 140–3, ELIADE 2006: 382–8, ROSS 2004: 95–100, 108).

E vallási világkép természetközeliségével összefüggésben a kelták területük egyes tereptárgyait (pl. a folyókat, hegyeket, erdőket, mezőket) erősen tisztelt helyi istenségekként, illetve azok lakóhelyeként fogták fel. A kutatók közel 400 kisebb-nagyobb kelta istenség nevét azonosították régészeti leletek, feliratok, helynevek segítségével Európában és a Brit-szigeteken: többségük neve egy-egy esetben bukkan fel, s még a gyakrabban előkerülő nevek is többnyire bizonyos területekhez kötődnek. A kelta istenek, bár az idők során egyre több emberi tulajdonságuk domborodott ki a mitológiai történetekben, annak köszönhetően, hogy eredendően természeti jelenségekkel és erőkkel hozták kapcsolatba őket, mindvé-

[5] Lug istent a gall-római feliratok Mercurius-szal azonosították. Egyes felfogások Lug megtestesítőiként értelmezik Esus, Teutatis és Taranis kelta isteneket. Lucanus, a római költő beszámolója szerint a kelták a három istenségnek különböző módon kivitelezett emberáldozatokat mutattak be: „Teutates számára dézsába fojtanak egy embert; Esus számára az áldozatot egy fára akasztják és kivéreztetik; Taranisnak (…) pedig az embereket egy fabábu belsejébe zárva elégetik" (ELIADE 2006: 386). Az emberáldozatok (a kereszténység terjedésével) az 5. századra egyre ritkábbak lettek (ROSS 2004: 103).

gig megőriztek valamennyit személytelen jellegükből (DILLON–CHADWICK 2000: 13, 146, ROSS 2004: 106–7).

A kelta ősvallás tanait a druidák közvetítették a nép felé. A druidák, akik rendszerint az előkelő családok sarjai közül kerültek ki, papok, bírák (közösségi szemléletű törvényeket[6] hirdettek: a törzs, a rokonság felelősséggel bírt a hozzá tartozó egyén cselekedeteiért), tudósok (kiválóan értettek egyes természettudományokhoz és a filozófiához), tanítók és varázslók voltak egy személyben: jóslataik, egyes ómenként értelmezett természeti jelenségekhez fűzött magyarázataik, tekintélyük révén valójában jelentős befolyással bírtak a nép jövőjét meghatározó politikai döntésekre. Az egyes kelta királyságok között szabadon mozoghattak, ezért gyakran láttak el nagyköveti feladatokat is.

A druidák a lélekvándorlás tanát hirdették: egyes kutatók ezzel magyarázzák a kelta harcosok rettenthetetlen bátorságát, illetve a fagyöngy kultikus tiszteletét, amely évelő növényként e felfogásban úgy viszonyul a fához, mint ahogy a lélek a testhez. Az írás rituális tilalma miatt a druidák ismeretei (több) évtizedes tanulási folyamat eredményeként a szóbeliségen keresztül, sokszor versezetekben hagyományozódtak egyik generációról a másikra, ami egyrészt az emlékezet nagy becsben tartásához, másrészt a vallási konzervativizmus felerősödéséhez vezetett. A druidák vallási szertartásaikat leggyakrabban szentnek tekintett tölgyfaligetekben, illetve folyók torkolata mellett végezték (DILLON–CHADWICK 2000: 10–6, 138–9, ELIADE 2006: 389–91, ROSS 2004: 100–6).

2.2. A kelta ősvallás isteneinek emléke a Brit-szigetek helyneveiben

A kelta ősvallás egyes isteneinek, alakjainak nevével a fentiekben elmondottaknak megfelelően főként víz-, gyakran ezekből keletkezett település-, valamint területnevekben találkozhatunk.

2.2.1. Víznevek

A kelta ősvallás különös tisztelettel fordult a források, folyók, tavak, mocsarak irányába: a kelták, mondaviláguk tanúsága szerint úgy vélték, hogy a vizek — közbülső, elhatároló helyet foglalva el az élők és a holtak birodalma, az e világ és a másvilág között — mágikus lények, természetfeletti erők lakóhelyéül szolgálnak. A Brit-szigeteken és Európában nemegyszer kerültek elő a vizekből a korai kelta időkből származó kardok, sisakok, pajzsok, amelyek egyes vélemények szerint fogadalmi felajánlásokként kerülhettek oda (MATTHEWS 1972: 16, DILLON–CHADWICK 2000: 137, ROSS 2004: 106, HUNT 2008).[7]

---

[6] DILLON és CHADWICK véleménye szerint — a közös indoeurópai gyökerekkel magyarázhatóan — az ősi ír és hindu törvények rendszere több ponton határozott szemléleti hasonlóságot mutat, a druidák társadalmi szerepét pedig a brahmanokéhoz látja hasonlónak a szerzőpáros (2000: 10–2).

[7] Ennek a hagyománynak a mondabeli lenyomatát találjuk meg Excalibur, Artúr király mágikus erejű kardja történetében: a kardot az egyik legendaváltozat szerint a Tó Hölgye adja át a ki-

Néhány brit kelta eredetű folyónév, amely általánosságban utal a víz „szent" voltára, jól mutatja, hogy a vízfolyások maguk is pogány imádat tárgyai lehettek, pl. *Brent* 'szent folyó', *Dee* 'az istennő' (walesi nevén: *Afon Dyfrdwy* 'a szent folyó') (DEPN. 63, 141, CDEPN. 83, 182, REANEY 1960: 77–9, CAMERON 1969: 39, MATTHEWS 1972: 16–7).[8]

Más esetekben a víznévben a folyó kelta istenének a nevével találkozunk, pl. *Lea* 'Lug isten folyója' (esetleg 'ragyogó, fényes folyó'; az istenség neve 'fény[esség]' jelentésű); a mai *Ribble* folyó torkolatának nevét a rómaiak *Belisama*-ként jegyezték fel, amely a bölcsesség és a kézművesség kelta istennőjének neve is, akit a rómaiak Minervával azonosítottak; az ismeretlen eredetű nevet viselő *Severn* folyó istennője a brit kelta mitológiában *Sabrina,* a folyót, népetimológia eredményeként, a rómaiak e néven ismerték (DEPN. 291, CDEPN. 364–5, 537–8, REANEY 1960: 79, MATTHEWS 1972: 16–7).[9]

Az ír mitológia magyarázata szerint Boann istennő alkotta a *Boyne* folyót, amely róla kapta nevét; ugyanígy a *Shannon* folyó is a vízfolyás kelta istennőjének, Sionannak köszönheti nevét. A két folyó közösnek vélt eredetét a tudás forrásának tartották (DBPN. 413, MATTHEWS 1972: 141, 145, G&G 2006: 49–50). A kelták a gyógyvizek kedvező hatását is valamely helyi istennőnek tulajdonították, akinek tiszteletét később aztán a rómaiak is átvették, pl. a derbyshire-i Buxton közelében lévő, két forrásból táplálkozó gyógyvíz az *Aquae Arnemetiae* 'Arnemetia vizei' (Arnemetia 'aki a szent ligetben lakik', a hely kelta istennője lehetett) nevet kapta a rómaiaktól (HUNT 2008).

2.2.2. Településnevek

A mai Colchester egykori brit kelta neve, a *Camulodunon* (latin *Camulodunum*) 'Camulos erődítménye' településnév a háború kelta istenének nevét őrzi (DEPN. 116, CDEPN. 113, REANEY 1960: 79, CAMERON 1969: 36, MATTHEWS 1972:

rálynak, és némi vonakodás után neki hajítja vissza a vízbe Sir Bedivere, a Kerekasztal egyik lovagja Artúr halálakor (MATTHEWS 1972: 16, HUNT 2008). Más elképzelések szerint a kelták a hadizsákmányként megszerzett fegyvereket őrizték a vizekben (ROSS 2004: 47, 66).

[8] A *Brent* folyónév egyes vélemények szerint talán összefüggésbe hozható Brigantia nevével is, aki a költők, az orvosok és a kovácsok oltalmazója, utóbbiakon keresztül a tűz istennője is volt (MATTHEWS 1972: 16, ELIADE 2006: 386). PERCY H. REANEY (1960: 79) megemlíti, hogy az Anglia és Wales határának egy részét képező Dee folyó neve a walesi költészetben *Aerfen,* s ez megegyezik a háború helyi kelta istennőjének a nevével. Idézi továbbá Giraldus Cambrensis, 12–13. századi krónikaíró megállapítását, mely szerint a folyó előre jelzi a walesi–angol háborúk kimenetelét azzal, hogy melyik oldalon mossa el a partot. VICTOR WATTS (CDEPN. 182) szerint ez utóbbi lehetett a folyó eredeti neve, amelyet a mindennapi használatra túl tekintélyesnek tartottak, és ezért idővel az istenségre kevésbé pontos utalást tartalmazó *Dee* formával váltottak fel a névhasználók.

[9] Az áradó Severn folyó istene Nodens volt, akit a gyógyítással, a tengerrel és a vadászattal hoztak összefüggésbe, s akinek a folyó torkolatánál beteg zarándokok befogadására is szolgáló szentélye állt (DILLON–CHADWICK 2000: 140).

7).[10] A mai Carlisle latinizált brit kelta megnevezése, a *Luguvalium* névforma egy magyarázat szerint a fent már említett Lug isten tiszteletével hozható összefüggésbe, jelentése: 'Lug erődítménye' (DEPN. 88, REANEY 1960: 79, MATTHEWS 1972: 7, CAMERON 1969: 35).[11] A római időszakban a mai Bath-t, természetes gyógyforrása miatt, *Aquae Sulis* 'Sulis vizei' néven ismerték az orvoslás, a varázslás és a bosszú helyi kelta istennője után, akit a rómaiak a megfelelőnek vélt saját istennőjükkel összeolvasztva *Sulis Minerva*-ként tiszteltek, és akinek a városban templomot is emeltek (CDEPN. 16, MATTHEWS 1972: 7, 25, HUNT 2008). A folyótorkolatok kultikus jelentőségének emlékét őrizheti a számos *Aber-* 'torkolat, összefolyás' kezdetű településnév az egykori piktek földjén: az *Aberfeldy* 'Peallaidh összefolyása' helységnév például egy állítólagos kobold nevét foglalja magában, aki egy helyi legenda szerint gyakran látogatott el ide (DBPN. 2, ROSS 2004: 107).

CONSTANCE M. MATTHEWS (1972: 6) a brit kelta mitológia alakjait sejti a történetileg ismeretlen vonatkozású személynevek mögött is: ha *London* neve, mint ezt EKWALL (DEPN. 303) és követői vélik, a *Londinos* 'a bátor' brit kelta személynévre megy vissza — mondja MATTHEWS —, az nem feltétlenül egy törzsi vezért, hanem inkább valamiféle helyi kelta istenséget jelölhetett, s ezért nem maradtak fenn hiteles történeti adatok ilyen nevű személyről; ugyanígy a máshonnan ismeretlen *Eburos* (a mai Yorkot jelölő brit kelta *Ebórakon* ~ latin *Eburacum* névforma vonatkozásában említik, amelyet ugyanakkor egy brit kelta 'tiszafa' jelentésű szóval is összevetnek; lásd lent) is talán a tiszafákban gazdag terület helyi istensége lehetett a kelta néphit szerint.

2.2.3. Területnevek

A legenda Manannán mac Lir, az ír mitológia tengeristene nevével hozza összefüggésbe az *(Isle of) Man* (Man-sziget) névformát, melynek tényleges eredete vitatott. Valószínű azonban, hogy a sziget neve összetartozik az *(Ynys) Môn* névalakkal, amely egy másik sziget, Anglesey walesi neve (Anglesey egyébiránt a druidák kedvelt helye volt az 1. századig, amikor is a rómaiak feldúlták; vö. ROSS 2004: 104). Talán összefügg e névformákkal az 5–6. századi brit Gododdin királyság területének egy részét, a Forth folyó torkolatának keskeny déli partját jelölő *Manaw (Gododdin)* helynév is, amely a folyótól északra a *Clackmannan*

[10] MATTHEWS (1972: 11–2) az Artúr-mondakör 12. századi francia változatában Artúr székhelyeként felbukkanó *Camelot* vár nevét is összefüggésbe hozhatónak véli Camulos isten nevével (függetlenül attól, hogy a helyet magát valószínűleg a képzelet szülte).

[11] Felmerült a helységnévnek a **Luguvalos* 'erős, mint Lug isten' személynévből való eredeztetése is (DEPN. 88, CDEPN. 386, REANEY 1960: 79). Beda (672/673–735; szerzetes és tudós, főként történeti és teológiai művek szerzője) megjegyzi, hogy a település 8. századi brit kelta neve *Luel* volt, amely elé az őswalesi **cair* 'vár(os)' névrész került a helyi nyelvhasználatban. A *Cair Luel* névforma a normann hivatalnokok írásgyakorlata során vált *Carlisle*-vé (REANEY 1960: 79, MATTHEWS 1972: 7–8).

'Manau köve', délre pedig a *Slamannan* 'Mannan mocsara' településnevekben őrződött meg (DBPN. 315–6, 13, 115, 423, MATTHEWS 1972: 135, 138).[12]

MATTHEWS (1972: 145) bizonyos skót gael helynevek magyarázatát arra alapozza, hogy az írek mondavilágukat[13] is magukkal vitték, amikor egyes csoportjaik átvándoroltak a Brit-szigetre: Írország mondai alapokon nyugvó költői megjelölése jelentkezik például az *Atholl* (< gael kelta *ath Fótla,* tkp. 'új Írország') skótfelföldi területnévben (DBPN. 61 *Blair Atholl* a.).[14]

2.3. A druidák kedvelt helyei és elnevezésük

A kelta papok, a druidák titokzatos szertartásaikat szívesen végezték hatalmas, öreg fákból álló erdőségekben. MATTHEWS (1972: 158) ezért felveti annak lehetőségét, hogy a feltűnően sok tiszafa és tölgyfa jelenlétére utaló kelta eredetű helynév némelyike talán éppen a druidák szentnek vélt ligeteire vonatkoztatható.

Néhány esetben a hagyomány valóban fenntartotta a kelta papok adott helyszínen való ténykedésének emlékét: így például *Iona* szigetén, amelynek neve az óír *eo* 'tiszafa' származéka lehet (a név mai alakja egyébiránt a latin *Ioua* melléknév félreolvasásával jött létre), Szent Columba 6. századi ideköltözése előtt egy legenda szerint druidák éltek. Talán az írországi *Mayo* 'a tiszafák síksága' név is, ismerve a jelölt terület korábbi és későbbi vallási jelentőségét, összefügghet egy szentnek tekintett erdővel. Az angliai *York* város neve a brit kelta *Ebórakon* ~ latin *Eburacum* névformából jött létre, amely vagy az *Eburos* személynév (lásd fent), vagy egy 'tiszafákban bővelkedő hely' jelentésű kifejezés származéka:[15] a név jelölhetett éppen a druidák által nagy tiszteletben tartott szent tiszafaligetet is (DEPN. 545, DBPN. 257, 322, 270, CDEPN. 207, REANEY 1960: 24–5, MATTHEWS 1972: 6, 158).

A folyók, illetve a tölgyfaligetek kultikus szerepével kapcsolatos magyarázat lehetőségére utal MATTHEWS (1972: 17) az angliai *Derwent* 'folyó a tölgyerdőben', *Darwen* 'tölgyes folyó' és *Dart* 'ua.' névformák esetében is.[16] Szent Brigit-

[12] A brit kelta *Manaw* ~ *Manau* formák a gael kelta *Manann* alak megfelelői. Manau köve, egy jégkorszakbeli sziklából készített, kereszténység előtti emlékmű, ma is látható Clackmannanban (DBPN. 115).

[13] A nevek értelmezésekor problémaként jelentkezik ugyanakkor, hogy az ír mondavilág akár az 1. századig is visszanyúló történeteit az 5–6. század előtt nem jegyezték le, a ránk maradt kéziratok pedig további 4–500 évvel később keletkeztek (MATTHEWS 1972: 142).

[14] Fótla istennő az ír mitológiában az ország egyik matrónusaként jelenik meg Banba és Ériu mellett. Egy történet szerint Írország három ősi elnevezése a három istennő nevéből származik; az ország mai ír *Éire* megnevezése talán összefügg Ériu, a termékenység istennője nevével (DBPN. 258, G&G 2006: 98–9, ROSS 2004: 76).

[15] A névforma alakulástörténetének részleteit lásd BÖLCSKEI 2012: 11-es lábjegyzet.

[16] *Derwent* nevű folyó található Derbyshire-ben, Durham és Northumberland határán, Cumbriában és Yorkshire-ben is. A *Darwen* folyó Lancashire-ben, a *Dart* pedig Devonban folyik (CDEPN. 185, 180, 179).

ta, Írország egyik védőszentje, a legenda szerint zárdáját *Kildare*-ban ('a tölgy temploma') alapította, ahol korábban Brigit kelta istennő szentélye állt: a pogány korszak kultikus helyei a későbbiekben gyakran váltak keresztény központokká (CDEPN. 185, 180, 179, DILLON–CHADWICK 2000: 144, ROSS 2004: 113). A kelta ősvallás papjaival kapcsolatos emléket őriz a walesi *Carreg y Druidion* 'a druida köve' névforma is (MATTHEWS 1972: 128).

3. A kelta kereszténység helynévi nyomai a Brit-szigeteken

A kelta kultúra a múlt tradícióiból is táplálkozó bizonyos fokú egysége a kereszténység elterjedése után is fennmaradt: a kelta jellegű kereszténység ugyanis sok tekintetben eltért a kontinensen népszerű római változattól. Különösen jól mutatják ezt számunkra a Brit-szigeteknek éppen e sajátos jellemzőkkel összefüggésben keletkezett helységnevei.

3.1. A kelta kereszténység főbb jellemzői a Brit-szigeteken

A Brit-szigetek kelta lakossága a kereszténységgel a római fennhatóság ideje alatt ismerkedett meg. Az új vallás több tényezőnek köszönhetően egyre népszerűbb lett. A korszakban a kereszténység mint a Római Birodalom hivatalos vallása nagy tekintéllyel rendelkezett, melyet az írásbeliség alkalmazása tovább fokozott. A keresztény vallás gyakorlása, a kelta druidisztikus hagyományokkal szemben nem egy kiválasztott kisebbség privilégiuma volt. A latin liturgia, a szentek csodatételeiről szóló történetek titokzatossága könnyen megragadta a misztikumra amúgy is fogékony kelta gondolkodást. A brit kelta lakosság a későbbiek során azért is ragaszkodott keresztény hitének kifinomult gyakorlásához, mert az látványosan megkülönböztette őket a pogány és barbár angolszász hódítóktól (MATTHEWS 1972: 150, ROSS 2004: 110–21).

Az 5. századra a Brit-sziget nyugati partvidékén Cornwalltól a Clyde folyóig egyszerű kis fatemplomok sokaságában terjedt az evangélium üzenete. Az Ír-szigeten a kereszténység elterjesztéséért különösen sokat tett a brit kelta születésű Szent Patrik, aki a feljegyzések szerint 433 körül Tarában Lóegaire király előtt prédikált, majd érsekséget alapított Armagh-ban. Vele közel egy időben I. Celesztin pápa küldötte, Palladius, az írek első püspöke a római kereszténység tanait hirdette a szigeten. A kelta kereszténység az Ír-szigetről került vissza a piktek földjére, akiknek északi csoportját az ír származású Szent Columba térítette meg, aki Derryből költözött át Iona szigetére, ott kolostort alapított, s innen folytatta misszionáriusi tevékenységét. A déli piktek között a britként számon tartott Szent Ninian hittérítő munkája volt jelentős. A walesi Pembrokeshire-ben 589 körül Szent Dávid alapított szerzetesi közösséget (MATTHEWS 1972: 150–9, DILLON–CHADWICK 2000: 159–205).

A Brit-szigeteken terjedő kereszténység a kontinensi gyakorlattal összevetve sajátos jellemzőkkel bírt, melyekhez egyfajta demokratikus, a politikai hatalom

decentralizáltságát tükröző egyházszervezeti felépítés társult. Egy-egy terület vallási életének megszervezésében a helyi monostoroknak volt kiemelkedő szerepe: az egymástól független vallási intézményeket létrehozó és vezető apátok, akik gyakran a királyi családból származtak, így világi tanácsadói és diplomáciai feladatokat is elláttak, a környékben leányegyházakat hoztak létre, s saját hatáskörükben döntöttek a felügyeletük alá tartozó vidék egyházi ügyeiben. A korszak szellemi életére nagy hatást gyakorló apátok, apátnők és szerzetesek életéről, cselekedeteiről a kortársak mondtak véleményt, sokukat minősítve szentnek, akiknek aztán a legendáját is megírták. A történeteket általában több száz évvel a kérdéses személy halála után jegyezték le, gyakran az általa alapított kolostorban, életének csodásnak vélt mozzanatait tudatosan felnagyítva. E legendák tanúsága szerint a kelta szentek az elhivatottság, az aszketizmus példaképei voltak, a népük körében egymástól távoli vidékeken kifejtett buzgó hittérítő munkájukat hosszú és csodás utazások tarkították. Nagy önállósággal dönthettek cselekedeteikről, s bár gyakran éltek egymástól elszigetelve, keresztény társaikkal való állandó spirituális kapcsolatuk fizikai magányuk ellenére is hatékonyan segítette őket hittérítő munkájukban (MATTHEWS 1972: 150–9, DILLON–CHADWICK 2000: 159–205, ROSS 2004: 110–21, ROLFE 2004).

A Brit-szigeteken a kelta jellegű kereszténység természetes kibontakozása mintegy 300 évvel megelőzte a római kereszténység hivatalos megérkezését. A helyi politikai helyzetet, az egymással versengő kelta királyságok, majd az angolszász invázió viszonyait kiválóan ismerő ír, walesi és cornwalli misszionáriusok a helyi lakosság körében már jelentős térítőmunkát végeztek addigra, mire Gergely pápa küldötte, Szent Ágoston 597-ben megérkezett Kentbe, hogy Canterbury első érsekeként a római tanokat terjessze, és kiépítse a hierarchikus egyházszervezetet az angolszászok és a többi szigetlakó körében (SZÁNTÓ 1986: 16–8, LEECH 2006: 11).

3.2. A kelták által adott, szentekre utaló helységnevek a Brit-szigeteken

A Brit-sziget nyugati részén és az Ír-szigeten élő lakosság a kereszténységnek a területen való megerősödése óta különös megbecsüléssel fordult a máshol lényegében ismeretlen helyi szentek irányába. Bizonyos kelta szenteknek komolyabb kultusza is kialakult egyes területeken. Cornwallban Szent Piránnak, az ónbányászok és Cornwall egyik védőszentjének tisztelete egész hosszan tartotta magát, s ez több helységnévben is megmutatkozik: *Perranzabuloe* ’Pirán plébániája a fövenyen’ (*zabuloe* < latin *in sabulo* ’a homokon’) közelében a homokdűnék között ma is láthatóak a Pirán által a 7. században alapított templom romjai; *Perranporth* ’Pirán plébániájának kikötője’ az ide érkező zarándokokat fogadta; kissé távolabb, a félsziget csücskének déli oldalán található *Perranuthnoe* ’Pirán plébániája Uthno uradalomban’ és *Perranarworthal* ’Pirán plébániája a mocsár mellett’ (eredetileg) Szent Piránnak szentelt templommal rendelkezett (CDEPN. 469, DBPN. 366, MATTHEWS 1972: 151).

Más esetekben egy-egy településnévben jelentkezik a helyben erősen tisztelt kelta szent neve, pl. a walesi *Llanbadarn (Fawr)* (Szent Padarnnak, Dávid zarándoktársának emlékét őrzi), *Llanbedrog* (a Cornwallban is tisztelt Szent Petrocra emlékeztet), *Llanberis* (Szent Perisnek állít emléket), *Llandudno* (Szent Tudnora emlékeztet), *Llanelli* (Szent Elli emlékét őrzi, aki a legenda szerint Brychan dél-walesi király lánya volt), *Llangollen* (Szent Collen szerzetesnek állít emléket, aki templomot alapított itt) helységnevek. Néhány esetben a településnév áttételesen utal a hely egy vagy több szenttel való kapcsolatára, pl. a cornwalli *Penzance* 'szent hegyfok' településnevet a földnyelven épült, először 1327-ben említett Mária-kápolna jelenléte magyarázza; a walesi *Llanpumsaint* 'az öt szent temploma' településnév egy történet szerint öt fivér (Ceitho, Celynnen, Gwyn, Gwynno, Gwynoro; Cunedda észak-walesi vezér kései leszármazottai) emlékét őrzi, akik az 5–6. században templomot építettek itt; egy másik legenda arról számol be, hogy itt nyugszik egymás mellett Brychan dél-walesi király öt fia, akik feléledve Wales régi dicsőségét hozzák majd vissza (CDEPN. 468, DBPN. 301, 302, 303, 366, 303, MATTHEWS 1972: 152, 155–6, ROSS 2004: 116).

3.2.1. Motivációs tényezők: a helység szentről való elnevezésének okai

A korai kelta kereszténység szentjeire utaló településnevek szinte minden esetben annak az emlékét őrzik, hogy a szent életű egyházi ember a hellyel egykor személyes kapcsolatban állt: ott élt, dolgozott, gyakran templomot, kolostort alapított a helyszínen (MATTHEWS 1972: 154). Szent Petroc Walesből érkezett a 6. században Cornwallba, ahol több templomot, monostort is alapított, de főként a ma *Padstow* 'Petroc szent helye'[17] néven ismert helységben élte legendásan önsanyargató életét (CDEPN. 459, MATTHEWS 1972: 152). A helyi vallási élet megszervezésében vett részt Cornwall északnyugati partjainál Ia, az Írországból érkezett apáca, aki templomot építettet a kikötőben, ahová hajója érkezett, s amely rá emlékezve a *Porth Ia* 'Ia kikötője' nevet kapta (ma: *St Ives,* az Iára vonatkozó templomcím után) (CDEPN. 520, DBPN. 401). Walesben a 6. században Szent Illtud a ma *Llantwit (Major)* nevet viselő helységben alapított kolostori iskolát, itt nevelkedhetett Dávid is, aki később Wales védőszentje lett (DBPN. 303, MATTHEWS 1972: 155). Dávid maga a mai *St David's* 'Szent Dávidé', walesi nevén *Tyddewi* 'Dávid háza' település területén alapított kolostori közösséget (DBPN. 401, MATTHEWS 1972: 154). A skóciai *Dunblane* település neve Szent Blane-nek, a piktek megtérítésében segédkező szentnek állít emléket, akinek monostora volt itt (DBPN. 163, MATTHEWS 1972: 146, 151–2).

[17] A névforma csak részben kelta eredetű, a második eleme az óangol *stow* 'szent hely', amely az angolszászok által adott helységnevekben különösen gyakran jelenik meg egy szent nevével (DEPN. 448, CAMERON 1969: 126–7). Szent Petroc kultuszával állnak összefüggésben — egyéb településnevek (*Bodmin,* lásd alább) mellett — Cornwallban a *Little Petherick,* Devonban a *Petrockstowe* és a *Newton St Petroc* helységnevek is (CDEPN. 470, 437).

Jóval ritkábban és csak a kései időszakban fordult elő, hogy egy-egy helység a keresztény világban általánosan ismert szent oltalmába ajánlott temploma után kapta a nevét a szigeteken. Az apostolról nevezték el a skóciai *St Andrews* 'Szent Andrásé' települést, MATTHEWS (1972: 158–9) szerint meglehetősen kalandos körülmények között: a hely eredetibb neve a gael kelta *righ ma naigh* 'királyi hegy' kifejezés származéka lehetett, a hegyen aztán a 8. században Angus, a pikt király csatagyőzelme köszöneteként templomot építtetett, ennek következtében a hely a továbbiakban *Kilrimont* (gael kelta *cill* 'templom', lásd alább) néven volt ismert, s mint a legenda mondja, ide hozta el András csontjait isteni sugallatra Konstantinápolyból az őket őrző szerzetes, az ereklyéket befogadó templom zarándokhellyé tette a települést, amely jelenlegi nevét jóval a kelta korszak után, a normann időkben kapta (vö. DBPN. 400).

3.2.2. A szent nevét tartalmazó helységnevek szerkezeti típusai

A szent nevére visszavezethető helységnevek egy csoportja közvetlenül a szent nevéből keletkezett, egyéb névelem vagy névrész hozzátoldása nélkül, pl. a cornwalli *St Agnes, St Breward, St Just, St Keverne, St Mawes* anglicizált településnevek (CDEPN. 517, 518, 520, 522). A 'szent' jelentésű névösszetevő nem volt kötelező alkotórésze a szent kelta megjelölésének, s ennek következtében a szent nevéből létrejött helységnevek egy részéből hiányzik is, pl. a cornwalli *Feock, Mawgan, Mullion, Sennen, Zennor* településnevek (a névadókról egyébként kevés bizonyosat tudni; CDEPN. 229, 404, 426, 537, 713). 6–8. században élt cornwalli szentek nevét őrzik a *Constantine* és a *Gerrans* névformák is (CDEPN. 156, 249). Két szent, Szent Meva és Szent Issey emlékezetét tartotta fenn ugyancsak Cornwallban a *Mevagissey*[18] településnév. Meva misszionárius szerzetesként Bretagne-ban Austol társa volt,[19] az *Issey* forma pedig az *Idi* ~ *Ida* alakban is fennmaradt szentnév familiáris változata (CDEPN. 410, DBPN. 326, MATTHEWS 1972: 151–2). A szent nevének kicsinyítő képzővel ellátott, becézett formája — mely névtípus használata igen jellemző volt a kelták körében (DE BERNARDO STEMPEL 2008: 75) — őrződött meg a skóciai *Kilmarnock* 'az én kis Ernanom temploma' helységnévben, valamint a településnévre visszamenő írországi *Kilbarrack* 'a kis Barra temploma' városrésznévben is (DBPN. 273, 268, MATTHEWS 1972: 132, 151, 157, ROSS 2004: 114).

A szent neve a helységnevek egy másik csoportjában kelta vagy óangol összetevővel együtt jelentkezik. A kései időszakban keletkezett, tisztán kelta birtokos jelzős összetételekben a főnévi alaprész jellemzően a névforma elején áll, pl. a walesi *Tyddewi* 'Dávid háza', a cornwalli *Egloskerry* 'Keri temploma' településnevek (DBPN. 401, 172). A kelta szent neve mellett az óangol *stow* 'szent hely'

[18] A két szent nevét a cornwalli *hag* 'és' szó köti össze (CDEPN. 410, DBPN. 326).

[19] Az utóbbi szent nevét éppen a *Mevagissey* közvetlen közelében található *St Austell* település neve őrzi (CDEPN. 518).

névrészt tartalmazó helységnevek létrejötte a brit kelták és a hódító angolszászok egyes területeken megvalósuló hosszabb együttélésének egyik nyelvi bizonyítéka, pl. a cornwalli *Morwenstow* 'Morwenna szent helye' névforma, amely Szent Morwennának — akiről a legenda úgy tartja, hogy Brychan dél-walesi király számos szent életű lányának egyike volt — állít emléket; vagy a walesi 1130 k.: *Lann San Bregit* és 1100 k.: *Lannpetyr* névformákból fordítással keletkezett *Bridstow* 'Brigitta szent helye' és *Peterstow* 'Péter szent helye' névalakok (CDEPN. 423, 86, 470, REANEY 1960: 90–1, MATTHEWS 1972: 152).

A kereszténység egyetemesen ismert szentjeinek nevét sem mindig könnyű azonban felismerni a hosszan kelta kézen maradt területek névformáiban a szigeti kelta csoporthoz tartozó nyelvekre jellemző leníció (a szókezdő mássalhangzók váltakozása) miatt (FODOR 2004: 110), pl. a walesi *Llanbedr (Pont Steffan)* 'Péter temploma (Stephen hídja mellett)', *Llanfihangel(-ar-arth)* 'Mihály temploma (a magas hegyen)', *Llanfair (Caereinion)* 'Mária temploma (Caereinionban)' névformák esetében (DBPN. 301, 302, 274). Waleshez és részben Máriához kötődik az Egyesült Királyság leghosszabb, hivatalosan is elismert helységneve, amelyet a 19. században a helyi kereskedelem és turizmus fellendítésére mesterségesen alkottak meg:

Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndrobwllllantysiliogogogoch

'Mária temploma a fehér mogyorós völgyben a Tysilio templománál lévő gyors örvény közelében a vörös barlangnál', s amelyet a helyiek ma is inkább rövidebb, *Llanfairpwll* formában használnak (DBPN. 302, MATTHEWS 1972: 155).

3.3. Kelták adta, egyházi építményekre utaló helységnevek a Brit-szigeteken

Arról, hogy a brit kelta népesség körében korán létezett szervezett keresztény vallásgyakorlat, tanúskodnak — egyebek mellett — az egyházi építmények jelenlétére utaló helységnevek. A latin *ecclesia* 'templom' szó **eglēs* 'ua.' formában kerülhetett át a brit keltába, melynek származékai a helységnevekben is jelentkeznek, pl. a cornwalli *Lanteglos* 'a templom völgye', *Egloshayle* 'templom a folyótorkolatban'; a skót *Ecclefechan* 'Fechin temploma' településnevek (CDEPN. 211, DBPN. 288, 172, 170, REANEY 1960: 93, CAMERON 1969: 41–2, MATTHEWS 1972: 129).[20]

[20] A szót *-g-* > *-c-* hanghelyettesítéssel a brit keltából vette át az óangol nyelv, amelyben szintén helységnevek alkotórészévé válhatott, pl. *Eccleston* 'templomos település', *Eccleshall* 'zug a templomnál' (CDEPN. 207, REANEY 1960: 81, CAMERON 1969: 34–5). Az *eccles* kifejezés a megfelelő helységnevek némelyikének esetében azonban más eredetre megy vissza: Kentben az óangol *Aclesse* 'tölgylegelő' ~ *Æcclesse* 'a tölgynek a legelője' névforma alakult át mára *Eccles*-szé; máskor az *Ecċel* személynév genitivusára (pl. a 10. századi *Ecelesford* 'Eccel pataka', ma *Ashford* Surreyben), illetve az *ec(c)les* folyónevekben található, ismeretlen jelentésű névrészre (pl. a hampshire-i *Ecchinswell* folyónév > településnév) megy vissza a kérdéses szó (CDEPN. 207, 21, REANEY 1960: 81, CAMERON 1969: 34–5).

A walesi *llan* szó eredeti jelentése ’elkerített hely’, ’templom, templomkert’, ’leányegyház’: a templomot és a szomszédos temetőt mint szent helyet kerítették körbe, idővel pedig falu nőhetett a vallási központ körül. A falu nevében a *llan* alkotóelem állhatott valamely, a hely egy természeti jellemzőjét megadó kifejezéssel, pl. *Llandovery* ’templom a vizek közelében’, *Llanddulas* ’templom a Dulas folyón’; ám még gyakrabban jelentkezett egy helyi szent nevével alkotott összetételekben, pl. *Llandegfan* ’Tegfan temploma’, *Llandysul* ’Tysul temploma’ (DBPN. 302, 301, REANEY 1960: 90–2, MATTHEWS 1972: 154–6, 339, DILLON–CHADWICK 2000: 172, ROSS 2004: 116).

A délnyugati területeken a fenti szóval rokon cornwalli *lan* ’templomhely’ kifejezés szintén jellemzően valamely helyi szent nevével kapcsolódott össze a településnevekben, pl. *Lamorran* ’Moren templomhelye’, *Landkey* ’Ke templomhelye’. A helységnévben jelentkező személynév azonban nem feltétlenül a védőszent neve, pl. a *Landulph* ’Dylyk vagy Delek templomhelye’, *Lansallos* ’Salwys templomhelye’, *Lanreath* ’Reydhogh templomhelye’ névformák esetében a település temploma más nevű szent oltalmába van ajánlva (CDEPN. 357, 358, 361, CAMERON 1969: 41). Máskor a helységről ismerünk bizonyos történeti részleteket, pl. a *Landwiþan* ’Wiþan templomhelye’ (amely az óangol *tūn* ’település’ névrész hozzáadása következtében mára *Lawhitton*-ná lett) nevű helység esetében: az Ottery, az Inney és a Tamar folyó közötti területet Egbert wessexi király adta a sherborne-i püspöknek, itt a brit kelta lakosság valamelyest nyugalomban élhetett, így sok cornwalli eredetű helynév maradt fenn a környéken. A *Launceston* névforma a *lan* kifejezésen, illetve a szent nevén *(Stephen)* kívül szintén az óangol *tūn* ’település’ névrészt tartalmazza (CDEPN. 363, REANEY 1960: 94, 97).

A walesi és a cornwalli templomokhoz hasonlóan településszervező szerepe lehetett Írországban a gael kelta *cill* ’szerzetesi cella’ (< latin *cella* ’kis szoba, fülke’), majd ’templom’ szó által jelölt épületeknek: egy remete, szerzetes lakóhelyéből kolostorrá, majd vallási-kulturális központtá nőhették ki magukat, körülöttük falu alakulhatott ki, amelyet gyakran jelölt *Kil-* ’templom’ kezdetű településnév. Ezek a vallási kötöttségű helységek a gael kelta törzsfők vándortelepüléseivel szemben az állandóságot képviselték; a falu központjában a templomnak még a helyét is szentnek tekintette a lakosság, különösen, ha az alapító szerzetest halála után ott eltemetve később valami csodának minősíthető esemény történt a helységben. A *Kil-* kezdetű településnevek, kialakulásuknak megfelelően, leggyakrabban egy szent nevét tartalmazzák még: akár olyan szentét, aki a hellyel ténylegesen kapcsolatban állt, pl. *Killeedy* ’Ita temploma’ (Ita apátnő zárdát alapított itt), *Kilkieran* ’Ciarán temploma’ (Szent Ciarán hosszú ideig élt a településen); akár olyan szentét, aki általában örvendett nagy tiszteletnek a gael kelták körében, pl. *Kilpatrick* ’Patrick temploma’ (Szent Patrik Írország legismertebb védőszentje), *Kilbride* ’Brigitta temploma’ (Szent Brigitta szintén Írország védőszentje), *Kilkenny* ’Cainneach temploma’ (Cainneach az ír származású Columba segítőtársa

volt a piktek keresztény hitre térítésében) (DBPN. 272, 271, 268, 270). Más esetekben a helységnév a templom helyzetéről, (egykori) környezetéről informál, pl. *Kildalkey* 'a tövis temploma', *Killag* 'a völgy temploma', *Killenagh* 'a mocsár temploma' (DBPN. 270, 271, 272).[21] A *Kil-* kezdetű helységnevek divatját az ír misszionárius szerzetesek a mai Skócia területére is eljuttatták, pl. *Kilchattan (Bay)* 'Catan temploma' (az ír Szent Catan remeteségének helyszíne volt a 6. században), *Kildonan* 'Donan temploma' (az ír Szent Donan, úgy tartják, itt nyugszik), *Kilwinning* 'Finnian temploma' (Szent Finnian, ír hittérítő, Columba tanítómestere volt) (DBPN. 269, 270, 275, MATTHEWS 1972: 156–8, 340).[22]

Szép számban találkozunk monostorok, kolostorok jelenlétére utaló kelta eredetű helységnevekkel is. Egyes esetekben magáról az épületről is maradtak fent feljegyzések, pl. a cornwalli *Bodmin* 'lakóhely a templom földjén' a Petroc által a remeteségének helyszínén építtetett monostorral összefüggésben kapta nevét, egy ideig a kolostorban őrizték a szent ereklyéit is, amelyeket azonban a 12. században elloptak és Bretagne-ba vittek, s csak II. Henrik király közbenjárására kerültek vissza Angliába (CDEPN. 68, CAMERON 1969: 42, MATTHEWS 1972: 152). A walesi *Bangor* 'vesszőből font kerítés' nevű települést az 525-ben alapított kolostort körülvevő jellegzetes sövényről nevezték el (DBPN. 40, MATTHEWS 1972: 154–5). A Shropshire-ben található *(Much) Wenlock* 'fehér monostor' helység részben a walesi nyelv korai formájára visszavezethető neve minden bizonnyal arra mutat, hogy a walesiek őseinek egy csoportja idővel visszaköltözött az angolszászok által már elfoglalt területre (CDEPN. 662, REANEY 1960: 92).

Szentélyek a helységnevek tanúsága szerint főként erdőkben és folyók mellett épültek, pl. a walesi *Betws-y-coed* 'imaház az erdőben' (DBPN. 55, MATTHEWS 1972: 129); Devonban és Cornwallban, ahol sokáig élt háborítatlanul az őslakosság, a brit kelta **nemeto-* 'szent hely' kifejezés, amelyet korábban a druidák szertartásainak helyszínül szolgáló, szentnek tartott ligetekkel, folyótorkolatokkal összefüggésben használtak, több helységnévben is jelentkezik, pl. *Nymet (Rowland, Tracey)* 'pogány szent hely, szent liget', *Lanivet* 'templomhely a korábbi pogány szentély helyén' (CDEPN. 446, 361, REANEY 1960: 87, DILLON–

[21] Néhány *Kil-* kezdetű ír helységnév azonban más eredetre megy vissza, pl. *Kilbeheny* 'nyírfaerdő', *Killadoon* 'az erőd erdeje' (DBPN. 268, 271, MATTHEWS 1972: 157).

[22] A *Llan-, Lan-* és *Kil-* kezdetű helységnevekben megfigyelhető jellegzetes kelta szerkesztésmódot (az alaprész megelőzi a bővítményrészt) az óangol nyelv bizonyos nyelvjárásai is átvették. Gyakran jelentkezik ez a sorrend az óészaki *kirkja* 'templom' kifejezéssel a későbbiekben alkotott angol helységnevek esetében, pl. *Kirkcudbright* 'Cuthbert temploma'; különösen Cumbria területén, ahol a cumbriai nyelv korszakbeli jelenléte, a 10–11. századi ír-norvég bevándorlás és ezzel egy időben a skót gaelek átköltözése Strathclyde királyságából egyaránt magyarázhatja a felépítésében a kelta helynevekre emlékeztető településnévtípus gyakoriságát, pl. *Kirkandrews(-on-Eden)* 'András temploma (az Eden folyó mellett)', *Kirkbride* 'Brigitta temploma', *Kirkoswald* 'Oswald temploma', *Kirksanton* 'Sanctan temploma' (CDEPN. 350, 352, DBPN. 279, REANEY 1960: 98, CAMERON 1969: 40–1, 128, LEECH 2006: 10–14).

CHADWICK 2000: 138; ROSS 2004: 107). A kelták a kora középkorban gyakran állítottak díszesen faragott kőkereszteket a szabadban, ezzel a szokással függhetnek össze például az ír *Crossabeg* 'a kis keresztek', *Crossgar* 'a rövid kereszt' és *Crossmolina* 'Maoilíona keresztje' helységnevek (DBPN. 140).

4. Összegzés

A kelta szubsztrátumréteghez tartozó, vallási vonatkozású helynevek alapvetően két típusba sorolhatók. A bemutatott névformák egy része kelta istenek, mitológiai alakok nevét őrizte meg számunkra, illetve a pogány kelta vallás egyes mozzanataira vonatkozó utalást tartalmaz. A kereszténység harmadik század körüli megjelenése után pedig szép számban keletkeztek a Brit-szigeteken olyan névalakok, amelyek egyes helyi, kelta szentek tiszteletéről árulkodnak. A kelták történetük során mindvégig megmutatkozó spiritualitás iránti érzékenysége tehát mély nyomot hagyott helyneveikben is.

Irodalom

DE BERNARDO STEMPEL, PATRIZIA (2008), I nomi teoforici del celta antico. Individuazione, classificazione, divinità venerate e cronologia relativa. In: Sartori, Antonio (a cura di), *Dedicanti e* Cultores *nelle Religioni Celtiche. VIII Workshop F.E.R.C.AN. Gargnano del Garda (9–12 maggio 2007)*. Milano. 73–97.

BÖLCSKEI ANDREA (2012), Helynévi szubsztrátumok a Brit-szigeteken. *HT.* 8: 151–69.

BRITAIN, DAVID ed. (2007), *Language in the British Isles.* Cambridge.

CAMERON, KENNETH (1969), *English Place-Names.* London.

CDEPN. = WATTS, VICTOR szerk., *The Cambridge Dictionary of English Place-Names.* Cambridge, 2006.

DAVIES, NORMAN (2002), *Európa története.* Második kiadás. Europica Varietas. Bp.

DBPN. = MILLS, A. D., szerk. (2011), *A Dictionary of British Place Names.* Negyedik, javított kiadás. Oxford.

DEPN. = EKWALL, EILERT, *The Concise Oxford Dictionary of English Place-names.* Negyedik kiadás. Oxford, 1960.

DILLON, MYLES–CHADWICK, NORA (2000), *The Celtic Realms. The History and Culture of the Celtic Peoples from Pre-History to the Norman Invasion.* London.

ELIADE, MIRCEA (2006), Kelták, germánok, thrákok és géták. In: ELIADE, MIRCEA, *Vallási hiedelmek és eszmék története.* Bp. 382–408.

FODOR ISTVÁN (2004), *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai.* Bp.

G&G 2006 = *Geddes & Grosset Celtic Mythology.* New Lanark.

HUNT, PATRICK (2008), *Celtic Iron Age Sword Deposits and Arthur's Lady of the Lake.* = http://traumwerk.stanford.edu/archaeolog/2008/02/celtic_swords_and_ arthurs_ lady.html (2012. 05. 25.)

LEECH, GEOFFREY (2006), *The unique heritage of place-names in North West England.* = http://www.lancs.ac.uk/fass/doc_library/linguistics/leechg/leech_2006.pdf (2012. 05. 21.)

MATTHEWS, CONSTANCE MARY (1972), *Place-Names of the English-Speaking World.* Worchester–London.

REANEY, PERCY HIDE (1960), *The Origin of English Place-Names.* London.

ROLFE, ALEXANDER (2004), Columba and Spiritual Proximity. *The Heroic Age: A Journal of Early Medieval Northwestern Europe* 7: 1–5. = http://www.mun.ca/mst/heroicage/issues/7/rolfe.html (2012. 05. 21.)

ROSS, DAVID (2004), *The Celts of the British Isles. From the Earliest Times to the Viking Invasion.* New Lanark.

SZÁNTÓ GYÖRGY TIBOR (1986), *Anglia története.* Bp.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYŐRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóíznevek*. Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye*. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES: *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT: *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. 222 lap.